

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

М. Г. Щербаковський

Судова експертологія

Навчальний посібник

Допущено Міністерством внутрішніх справ України

Харків
2008

УДК 343. 98 (477)
ББК 67.9 (4УКР) 621я 73
Щ61

Затверджено до друку
Вченою радою Харківського
національного університету
внутрішніх справ
25 січня 2008 р.,
протокол № 1

*Гриф надано Міністерством внутрішніх справ України
(Лист 7713 / вр 05.05.2008 р.)*

Рецензенти: **А. Ф. Волобуєв** – д-р юрид. наук, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ;

М. В. Салтевський – д-р юрид. наук, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського економіко-правового університету.

Щербаковський М. Г.

Щ61 **Судова експертологія:** Навчальний посібник. – Х.: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – 192 с.

ISBN 978-966-610-168-9

У посібнику на основі аналізу слідчої, судової і експертної практики, узагальнення літературних джерел комплексно висвітлені процесуальні, організаційні, тактичні і методичні основи проведення судових експертиз.

Розкрито поняття судової експертизи, наведена сучасна класифікація судових експертиз, права, обов'язки й відповідальність судового експерта, система державних експертних установ.

Розглянуто тактику проведення судових експертиз, дані рекомендації з підготовки об'єктів дослідження та формулювання питань експерту.

Навчальний посібник призначений для курсантів (слухачів) вищих навчальних закладів МВС України, а також може бути використаний практичними працівниками органів внутрішніх справ.

ISBN 978-966-610-168-9

УДК 343. 98 (477)
ББК 67.9 (4УКР) 621я 73

© Щербаковський М. Г., 2008
© Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008
© Артеменко Р. І., дизайн обкладинки, 2008

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Процесуальні основи і організація проведення судових експертиз.....	6
1.1. Судова експертиза як засіб доказування у кримінальному судочинстві.....	6
1.2. Види судових експертиз.....	14
1.3. Судовий експерт: обов'язки, права, відповідальність.....	29
1.4. Державні судово-експертні установи України та їх функції.....	39
1.5. Постанова про призначення судової експертизи.....	51
1.6. Організація проведення судової експертизи.....	56
1.7. Висновок судового експерта.....	64
1.8. Повідомлення експерта про неможливість дачі висновку	74
Питання для самоконтролю.....	79
Розділ 2. Наукові і методичні основи проведення судових експертиз	81
2.1. Предмет судової експертизи.....	81
2.2. Об'єкти судової експертизи.....	84
2.3. Зразки для експертного дослідження.....	89
2.4. Методи і методики судової експертизи.....	97
2.5. Правила формулювання питань експерту.....	101
2.6. Правила упакування і транспортування об'єктів.....	111
2.7. Стадії судово-експертного дослідження.....	114
2.8. Форми висновків експерта.....	131
Питання для самоконтролю.....	137
Розділ 3. Тактичні основи проведення і використання судових експертиз.....	138
3.1. Тактика проведення судової експертизи.....	138
3.2. Дослідження і оцінка висновку експерта.....	160
3.3. Перевірка висновку експерта.....	172
3.4. Допит експерта.....	176
3.5. Використання висновку експерта при розкритті і розслідуванні злочинів.....	180
Питання для самоконтролю.....	195
Рекомендована література.....	196

Вступ

Зміцнення законності і правопорядку є одним із першочергових завдань держави. Вирішення його вимагає не тільки постійної і активної діяльності слідчих органів, прокурорського нагляду і суду, але й ефективного функціонування інституту судової експертизи, оскільки висновок експерта – один із найважливіших засобів доказування при розслідуванні злочинів і судовому розгляді кримінальних справ.

Експертиза визнається основною формою використання спеціальних знань і науково-технічних досягнень при розслідуванні злочинів. Судова експертиза значно розширює пізнавальні можливості досудового слідства, дозволяє використати весь арсенал науково-технічних засобів у встановленні обставин злочину. Ст. 65 КПК України визначає висновок експерта одним із видів доказів. Тому призначення експертизи спрямоване на одержання доказів, тобто фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи. Особливість експертизи як способу збирання доказів проявляється в поєднанні цілеспрямованої діяльності слідчого з пошуку, вилучення матеріальних слідів злочину і діяльності судового експерта з дослідження представлених об'єктів і формування вивідного знання – фактичних даних у справі.

Розвиток теоретичних і методичних положень експертного дослідження матеріальних слідів злочину зумовив формування нової наукової галузі знань - теорії судової експертизи, або судової експертології, яка ґрунтується на єдності природи всіх родів і видів судових експертиз. Нова наукова галузь виділилася із криміналістики і є самостійним науковим напрямком, який включає як теоретичні, так і практичні аспекти. Виникнення і формування судової експертології стало результатом сучасних тенденцій диференціації та інтеграції наукового знання як одного із проявів впливу науково-технічного прогресу на судову експертизу. Предметом судової експертології є закономірності виникнення, розвитку, функціонування, методології, нормативного регулювання, організації судових експертиз. Таким чином, судова експертологія слу-

жить фундаментом для формування загальних теоретичних основ всіх родів і видів судових експертиз.

Джерелом розвитку судової експертології є досягнення криміналістики, природних і гуманітарних наук, потреби експертної і слідчої практики. Наукові і методичні основи судових експертиз постійно вдосконалюються. Особливе місце займає судова експертиза в доказуванні у кримінальних справах. Установити обставини вчинення злочинів, довести винність (невинність) особи по залишених слідах злочину в більшості кримінальних справ неможливо без проведення експертних досліджень.

Аналіз сучасної судово-слідчої практики свідчить про значні організаційні і методичні труднощі, з якими стикається слідчий або особа, що проводить дізнання, під час проведення і використання судових експертиз. Цьому є кілька причин. По-перше, в орбіту судочинства як сліди злочину залучаються нові види об'єктів, які несуть інформацію про злочинну подію. По-друге, у результаті розвитку судово-експертних методів і методик використовуються досягнення нових галузей наукового знання. Ці тенденції зумовляють формування нових і вдосконалення існуючих видів судових експертиз. Кожен новий вид експертиз вимагає від особи, яка її призначила, вирішення численних і непростих завдань, що включають чітке визначення предмета і можливостей експертизи, підготовку об'єктів для дослідження, вибір експерта або експертної установи, а після одержання висновку експерта – його оцінку і використання при розслідуванні злочину.

У посібнику на підставі існуючої нормативної бази, узагальнення літературних даних і аналізу слідчої, судової та експертної практики розглянуто правові, організаційні, методичні і тактичні основи призначення, проведення судових експертиз, оцінки і використання висновку експерта на досудовому слідстві.

Розділ 1. Процесуальні основи і організація проведення судових експертиз

1.1. Судова експертиза як засіб доказування у кримінальному судочинстві

У ст.1 Закону України «Про судову експертизу» від 25.02.1994р. дається наступне визначення: «Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, попереднього слідства чи суду».

У практичній діяльності, навчальній і науковій літературі термін «судова експертиза» трактується широко й має кілька значень. Залежно від того, на якій стороні судово-експертної діяльності робиться акцент, під судовою експертизою розуміється інститут доказового й процесуального права, система процесуальних відносин, форма використання спеціальних знань, слідча дія, процедура дослідження й оформлений по її завершенню документ – висновки експерта.

Судова експертиза відрізняється як від інших форм застосування спеціальних знань у досудовому слідстві, так і від різних науково-технічних та інших досліджень, проведених поза кримінальним процесом. Крім цього, судова експертиза істотно відрізняється від наукової, екологічної, будівельної й інших видів експертиз, проведених для прийняття управлінських рішень.

Відзначимо основні ознаки судової експертизи.

При проведенні судової експертизи використовуються спеціальні знання.

Спеціальні знання – це професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, набуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки й інших суспільно корисних сферах людської діяльності, що використовуються разом з науково-технічними засобами під час проведення експертизи. Змістом спеціальних знань є теоретично обґрунтовані й перевірені практикою положення і правила, які відносяться до будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва й ін.

Знання в галузі права не є спеціальними, оскільки ними повинна володіти особа, що веде розслідування. Тому експертизи для вирішення правових питань не признаються. Так, у п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України №8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997р. йдеться про неприпустимість «призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань, а також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду (зокрема щодо вини, неосудності чи недієздатності особи тощо)».

У зв'язку з формуванням нової наукової галузі «судової експертології» можна говорити про спеціальні знання у сфері судової експертизи, які використовуються з метою виявлення властивостей об'єктів, що залучають у кримінальне судочинство, і в остаточному підсумку – для встановлення фактичних обставин розслідуваного злочину.

Метою призначення судової експертизи є одержання, а результатом – встановлення фактичних даних у кримінальній справі.

У ході дослідження експертом на основі спеціальних знань встановлюються властивості об'єктів, а потім здійснюється оцінка результатів з дачею висновків, які є новим знанням. З точки зору доказування, висновок експерта містить фактичні дані в справі, які слідчий¹ оцінює як докази.

Відомості про факти об'єктивної дійсності, викладені у висновку експерта, являють собою знання, вірогідність яких доведена проведенням дослідженням. Саме такими фактами як достовірним знанням оперує й використовує їх в доказуванні у кримінальній справі слідчий.

Значення судової експертизи в розслідуванні злочинів визначається важливістю для справи тих обставин, які можуть бути встановлені за допомогою експертного дослідження. Завдання експерта полягає в тому, щоб представити слідству виявлені на основі спеціальних знань відомості про факти, що дозволяють у сукупності з іншими дока-

¹ Тут і далі сказане про слідчого відноситься й до інших осіб, які мають право призначення судової експертизи: особи, яка провадить дізнання, прокурора, суду (судді).

зами в справі дати кримінально-правову оцінку розслідуваній події, встановити злочинця та обставини злочину.

Експертний висновок є джерелом фактичних даних, що мають кримінально-правове значення. Експертним шляхом нерідко вирішується питання про те, чи мала місце подія злочину, наприклад, підrobка документа. Результат експертизи, наприклад, встановлення ступеня тяжкості нанесених тілесних ушкоджень, дозволяє слідчому правильно кваліфікувати злочин. Експертне дослідження дає можливість розкрити злочинні дії, що маскуються під неправопiрвнi (самогубство, необхідна оборона й т.п.).

Що стосується встановлення елементів складу злочину, експертиза дозволяє визначити в першу чергу суб'єкта й об'єктивну сторону злочину. Експертне дослідження дозволяє ідентифікувати особу по залишених нею слідах: відбитках рук, босих ніг, губ, зубів; почерку; усній і письмовій мові, голосу, виділеннях і ін. Експертизою встановлюється предмет злочинного зазіхання та обставини вчинення злочину: час, місце, спосіб, а в рамках останнього – знаряддя злочину. Експертиза використовується й для визначення окремих аспектів суб'єктивної сторони злочину, наприклад, психічного стану обвинувачуваного під час скоєння злочинних дій.

Як уже було відзначено вище, не допускається призначення експертизи для вирішення правових питань. Однак експертиза може призначатися для вирішення техніко-правових питань, що вимагають спеціальних знань з визначення відповідності дій обвинувачуваних, підозрюваних, потерпілих і інших осіб спеціальним правилам, що містять технічні вимоги (розпорядження). До них відносяться Правила дорожнього руху, Правила техніки безпеки, Правила протипожежної безпеки, бухгалтерського обліку й т.д.

Змістом судової експертизи є проведення науково обґрунтованого дослідження.

Під дослідженням слід розуміти процес виявлення, фіксації, оцінки й пояснення експертом схованих властивостей об'єктів на основі спеціальних знань із використанням спеціальних науково-технічних засобів і експертних методик. Дослідження припускає одержання таких нових фактичних даних, які до цього слідчому не були відомі і які іншим способом (наприклад, показаннями свід-

ків) установити неможливо. За результатами проведеного дослідження експерт формулює висновок (умовивід), у якому викладаються фактичні дані про злочин, що є доказом у справі. Висновок експерта являє собою професійну оцінку виявлених при дослідженні фактів. У ході експертного дослідження експерт вирішує практичне завдання й одержує нові знання про обставини справи, які не існували до проведення дослідження.

Вимога науковості дослідження припускає використання як апробованих багаторічною практикою, так і сучасних ефективних методів і різноманітних науково-технічних засобів, що гарантують досягнення достовірного рішення поставлених питань.

Таким чином, в експертному дослідженні можна виділити два рівні. На емпіричному рівні виявляють ознаки й властивості представлених на експертизу об'єктів. На теоретичному рівні отримані результати дослідження роз'яснюють, інтерпретують і кладуть в основу обґрунтування висновків. Без теоретичного пояснення й оцінки даних, отриманих у ході дослідження, висновок експерта не може бути джерелом доказів.

Судова експертиза проводиться відповідно до вимог законодавства.

Експертиза проводиться за завданням слідчого тільки щодо порушеної кримінальної справи. Юридичною або правовою підставою проведення експертизи є наявність постанови про проведення експертизи (ч. 2 ст. 196 КПК).

Оскільки судова експертиза є правовим інститутом, вона повинна відповідати принципам і нормам як загальної системи права, так і кримінального процесу. Правову основу судово-експертної діяльності в кримінальному судочинстві становлять:

- Конституція України, прийнята Верховною Радою України 26 червня 1996р.;
- Закон України «Про судову експертизу», прийнятий Верховною Радою України 25 лютого 1994р. №4038-ХІІ;
- Кримінально-процесуальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 28 грудня 1960р.;
- Постанова Пленуму Верховного Суду України №8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997р., в якій дане тлумачення окре-

мих положень, пов'язаних із призначенням, проведенням судової експертизи й оцінкою висновку експерта.

Правове забезпечення судово-експертної діяльності становлять також підзаконні нормативні акти державних органів виконавчої влади, які регулюють організаційні, методичні аспекти роботи експертних установ, порядок проведення судової експертизи й експертних досліджень, визначають правила оформлення експертних висновків. До них належать:

1) Інструкція «Про призначення та проведення судових експертиз», затверджена наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998р. №53/5, із змінами і доповненнями, внесеними наказами Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004р. № 144/5, від 10 червня 2005 р. № 59/5, від 29 грудня 2006р. № 126/5;

2) Інструкція «Про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, які не працюють у державних спеціалізованих експертних установах», затверджена наказом Міністерства юстиції України від 24 грудня 2003 р. №170/5;

3) Настанова «Про діяльність експертно-криміналістичної служби Міністерства внутрішніх справ України», затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ від 30 серпня 1999 р. №682, зі змінами, затвердженими наказом Міністерства внутрішніх справ від 20 грудня 2000 р. №900;

4) Інструкція «Про проведення судово-медичної експертизи», затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. №6;

5) Порядок проведення судово-психіатричної експертизи, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 8 жовтня 2001 р. №397;

6) Інструкція з організації судової експертизи у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 1 лютого 2002 р.

Обставини, що мають значення для справи, можуть бути встановлені як експертним шляхом, так і іншими процесуальними засобами. Наприклад, знаходження зброї в руках обвинувачуваного може бути встановлено показаннями очевидців, а також проведенням дактилоскопічного експертного дослідження з виявлення слідів пальців рук особи, яка перевіряється, на рукоятці зброї. Відповідно до закону проведення експертизи обов'язкове в тих

випадках, коли той або інший факт не є очевидним, а може бути встановлений лише на підставі використання спеціальних знань тільки експертним дослідженням і ні в якій іншій процесуальній формі. Визнати таку необхідність у кожній конкретній ситуації з урахуванням обставин справи повинен слідчий.

Призначення експертизи не є обов'язковою слідчою дією, за винятком деяких спеціальних випадків, вказаних у ст.76 КПК. Відносно цих ситуацій необхідність використання спеціальних знань у формі судової експертизи заздалегідь визнається законодавцем і не залежить від бажання слідчого. Експертиза призначається обов'язково в наступних випадках:

- для встановлення причин смерті;
- для встановлення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень;
- для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності в справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності;
- для встановлення статевої зрілості потерпілої у справах про злочини, передбачені ст. 155 КК України;
- для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність і якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати.

Якщо експертиза у випадках, зазначених у ст.76 КПК, не проводиться, то цей недолік розглядається як підстава для визнання досудового слідства неповноцінним.

Крім згаданих випадків, згідно з п. 14 Постанови Верховного Суду України №8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» обов'язково призначається судово-психіатрична експертиза відносно особи, яка у відповідності до своїх психічних недоліків не здатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, давати показання про них і, отже, виступати як свідок (ч.1 п. 3 ст. 69 КПК).

При розслідуванні справ про злочини неповнолітніх для встановлення загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумової відсталості та з'ясування питання, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними, відповідно до вимог ст. 433 КПК може бути призначена судово-психіатрична, психологічна або комплексна психолого-психіатрична експертиза.

У ході проведення експертизи досліджуються тільки ті об'єкти, які представлені слідчим.

Об'єкти експертизи – це матеріальні носії інформації про подію, що розслідується, і факти, що підлягають установленню з використанням спеціальних знань. Як об'єкти судової експертизи дослідженню піддаються живі особи, трупи і їх частини, речові докази, тварини і їхні трупи, зразки порівняння, документи, матеріальна обстановка місця події та ін.

Всі відзначені об'єкти причинно пов'язані з подією злочину й на них розповсюджується процесуальний режим. Об'єкти надаються в розпорядження експерта, який володіє певними повноваженнями: вивчає властивості об'єктів, а з урахуванням використаної методики дослідження змінює або знищує їх.

Самостійно збирати матеріали для проведення експертизи експертові заборонено. Однак це не стосується підбору й використання стандартних еталонних зразків для визначення складу речовин, матеріалів; колекційних зразків при дослідженнях холодної зброї й інших, не пов'язаних зі злочинном предметів, а також спеціальної й загальнодоступної довідкової й нормативно-технічної інформації.

Експертне дослідження проводиться спеціальним суб'єктом кримінального судочинства – судовим експертом.

Судовий експерт – це обізнана в якій-небудь галузі знання особа, яка володіє теорією й методикою проведення одного або декількох видів і родів судових експертиз, якій відповідно до закону доручено дати письмовий висновок з питань, що підлягають вирішенню у кримінальній справі.

Судовими експертами можуть бути співробітники державних експертних установ (служб), для яких проведення експертиз є посадовим обов'язком, а також інші особи, компетентні у вирішенні питань, що цікавлять слідство.

Експерт є учасником процесу доказування. У зв'язку з дорученням йому експертним дослідженням експерт наділяється комплексом процесуальних прав і обов'язків, які регламентовані законом і відомчими нормативними актами. Він має процесуальну самостійність, незалежність від кого-небудь, проводить експертизу особисто, дає висновок від

свого імені, формулює висновки за своїм внутрішнім переконанням і несе за них особисту відповідальність.

Експертне дослідження оформляється в спеціальному процесуальному документі – висновку експерта.

Висновок експерта являє собою письмовий документ, складений відповідно до вимог кримінально-процесуального закону. Висновок експерта є одним з видів судових доказів, передбачених ст. 65 КПК України. Він дається в письмовій формі на підставі об'єктивної і всебічної оцінки результатів зроблених експертом досліджень. Структура висновку експерта регламентується ст. 200 КПК України.

Термін «висновок експерта» має двояке значення. По-перше, це кінцевий висновок експерта за результатами проведеного дослідження; по-друге, це процесуальний акт, у якому ці докази викладені. У зв'язку з цим висновок експерта повинен бути процесуально оформлений таким чином, щоб бути допустимий як доказ. Висновок експерта як доказ являє собою єдність фактичних даних (містить умовиводи експерта) і форми їх вираження (відповідність висновку як документа вимогам процесуального закону).

Висновок експерта як процесуальний документ складається в тому випадку, коли за результатами своїх досліджень експерт може дати відповідь, власне кажучи, хоча б на одне з поставлених перед ним питання або зробити висновок зі своєї ініціативи в порядку ст. 200 КПК України. Якщо такі висновки зробити не видається можливим, складається письмове повідомлення про неможливість дати висновок.

Висновок експерта як судовий доказ підлягає оцінці на загальних підставах. Не слід переоцінювати встановлені експертизою фактичні дані, а експерта вважати «науковим суддею». Згідно зі ст. 75 КПК України висновок експерта для слідчого не обов'язковий, але свою незгоду з ним він повинен мотивувати у відповідній постанові.

Резюмуючи викладене, можна дати наступне визначення судової експертизи, що включає її правовий і пізнавальний аспекти:

Судова експертиза – це проведення судовим експертом з використанням спеціальних знань і відповідно до закону дослідження представлених компетентними органами (особою) об'єктів з метою встановлення фактичних даних по справі, що відобража-

ється у висновку експерта, який є самостійним видом доказів.

1.2. Види судових експертиз

Класифікація судових експертиз служить для з'ясування їхнього змісту, а також специфіки їхньої організації, проведення й оформлення.

Судові експертизи класифікуються за процесуальною підставою та застосованими спеціальними знаннями.

Процесуальні види судових експертиз:

1. За обов'язковістю проведення:

а) обов'язкові експертизи, необхідність призначення яких імперативно зазначена в кримінально-процесуальному законі (ст. 76 КПК України);

б) необов'язкові, що призначаються слідчим залежно від обставин розслідуваної справи.

2. За місцем проведення експертного дослідження:

а) експертизи, що проводяться в експертній установі;

б) експертизи, що проводяться поза експертною установою: у суді, на місці події, на місці знаходження досліджуваного об'єкта. Вибір місця проведення експертизи залежить, насамперед, від методів спеціального дослідження, можливості їхнього застосування в певних умовах до певних об'єктів, можливості доставляння об'єкта дослідження в експертну установу. Більшість судових експертиз вимагає проведення досліджень об'єктів у лабораторних умовах.

3. За послідовністю проведення:

а) первинні експертизи;

б) повторні експертизи, що призначаються у відношенні того самого об'єкта дослідження й без зміни питань, поставлених на вирішення первинної експертизи.

4. За обсягом дослідження:

а) основні експертизи;

б) додаткові експертизи, які призначаються у випадку, коли потрібно збільшити обсяг первісного основного дослідження.

5. За кількістю експертів та галузей знань, що використовуються під час проведення досліджень:

а) одноособові та комісійні експертизи;

б) однорідні експертизи, проведені на основі наукових положень однієї галузі знання, та комплексні експертизи, що вимагають для вирішення поставлених питань використання даних з декількох галузей знань.

Первинною експертизою називається експертиза, що вперше призначається слідчим для дослідження певних об'єктів. У відношенні цих же об'єктів згодом можуть призначатися додаткові або повторні експертизи.

Підстави і порядок призначення додаткової та повторної експертиз відрізняються особливостями й регламентовані ст. ст. 75, 203 КПК.

Додаткова експертиза призначається у випадках, коли в результаті оцінки висновку експерта, який раніше проводив первинну, основну, експертизу, установлені недовірки. Перелічимо їх.

1. Первинне експертне дослідження відрізняється неповнотою. Неповнота експертного дослідження має місце в наступних випадках:

- експертом не вирішена частина питань, поставлених перед ним у постанові слідчого про призначення експертизи;

- змінено або зменшено обсяг завдання, сформульований у постанові про призначення експертизи. Наприклад, замість відповіді на питання про приналежність осколків скла єдиному цілому виробу – розсіювачу фари експертом даний висновок про належність осколків до одного роду скла – світло технічного;

- не досліджені всі представлені на експертизу об'єкти. Найчастіше має місце у випадку надання на експертизу великої кількості об'єктів дослідження;

- не враховані всі обставини кримінальної справи, що мають значення для вирішення поставлених питань.

2. Недостатня ясність висновків. Невизначеність висновків виражається в наступному:

- експертом використані нечіткі формулювання, що призвело до невизначеності висновків. Наприклад, висновок «Слід міг бути залишений взуттям підозрюваного» не дозволяє дійти категоричної думки відносно встановлюваного факту;

- висновки дані в такому формулюванні, що вимагає спеціальних знань для розуміння їх сутності. Наприклад, «Білий порошок у пакеті є альфаметадоном». Наведена експертом назва порошку вимагає пояснень, чи є він наркотичним засобом чи ні.

Таким чином, додаткова експертиза призначається для доповнення раніше проведеного первинного дослідження. У випадках, коли виникає необхідність провести дослідження нових або тих самих об'єктів, але при інших обставинах справи, призначається нова експертиза, яка не є

додатковою. Так, при розслідуванні дорожньо-транспортної події можуть бути послідовно призначені кілька окремих експертиз по встановленню одного питання – технічної можливості запобігти наїзду, але при різних вихідних даних (видимості перешкоди, швидкості руху транспортного засобу й ін.), установлених з різних джерел.

Додаткову експертизу варто відрізнити від нової самостійної експертизи, при проведенні якої можуть досліджуватися ті самі об'єкти, але для вирішення інших питань. Наприклад, відносно документа може бути призначена техніко-криміналістична експертиза документів для встановлення первісних закреслених записів, а потім по черкознавча – для ідентифікації виконавця цих записів.

Законом допускається проведення додаткової експертизи тим самим експертом, який проводив первинне експертне дослідження (ст.75 КПК).

З метою усунення неясності або неповноти висновку експерта, коли немає необхідності в проведенні досліджень об'єктів, додаткова експертиза може бути замінена допитом експерта. З іншого боку, якщо для одержання доповнення до висновку експерта, що є підставою допиту експерта згідно зі ст. 201 КПК, потрібно провести дослідження об'єктів, то необхідно призначити додаткову експертизу.

Повторна експертиза призначається після оцінки висновку первинної експертизи у випадках обґрунтованого сумніву у вірогідності винесених остаточних висновків. Відзначимо причини призначення повторної експертизи.

1. Висновки первинної експертизи необґрунтовані.

Необґрунтованість експертного висновку визначається при оцінці його змісту й структури. Непереконливим, необґрунтованим висновок визнається в наступних випадках:

– викликає сумнів застосована експертом методика, недостатній обсяг проведених досліджень або комплекс установлених властивостей (ознак) об'єктів, аргументація умовиводів оснований на застарілих, неточних даних або науково необґрунтованих припущеннях, висновки не випливають із результатів досліджень або суперечать їм і т.п.

Необґрунтованість експертного дослідження, як підстава призначення повторної експертизи, відрізняється від неповноти експертного висновку, що служить підставою призначення додаткової експертизи. Перша підстава пов'язана з тим, що не проведено дослідження об'єктів у повному обсязі, відповідно до вимог експертної методики, і це вплинуло на обґрунтованість висновків. Підстави при-

значення додаткової експертизи пов'язані з відсутністю досліджень відносно окремих об'єктів, що, однак, не впливає на обґрунтованість висновків, зроблених за результатами досліджень, які були проведені експертом.

Встановлення перерахованих обставин, що характеризують підставу призначення повторної експертизи, є досить складним для слідчого, оскільки вимагає знання експертних методик. У зв'язку з цим істотну допомогу в правильній оцінці висновку первинної експертизи може надати слідчому консультація обізнаної особи¹;

– висновки експерта повністю або частково не ґрунтуються на результатах проведеного ним дослідження. Це означає логічну суперечливість експертного висновку, коли сформульовані кінцеві висновки: а) не випливають із проміжних висновків, що наводяться у дослідницькій частині висновку після визначення окремих властивостей об'єктів; б) суперечать даним, наведеним у додатках до висновку; в) не відповідають зображенням дослідницьких фотознімків і ін.

Визначення вказаних невідповідностей цілком доступне навіть особі, що не має спеціальних знань у проведеній експертизі, у тому числі слідчому. Уважне ознайомлення з усім текстом висновку експерта, зіставлення кінцевих результатів з описом процесу дослідження й отриманих проміжних даних дозволяє простежити логічний шлях побудови висновків і оцінити їх обґрунтованість.

На цій же підставі повторна експертиза може бути призначена при незгоді слідчого з повідомленням експерта про неможливість дачі висновку.

2. Висновки експерта суперечать іншим матеріалам справи або є інші сумніви в його правильності.

Ці протиріччя й сумніви є результатом оцінки сукупності доказів, проведеної слідчим при зіставленні остаточних висновків експерта з іншими отриманими в справі даними.

Правильність експертного висновку означає відповідність висновків експерта об'єктивній дійсності. Привід засумніватися в правильності висновку експерта виникає тоді, коли відносно фактів, із приводу яких була призначена експертиза, є незбіжні з висновком експерта дані, установлені різними засобами доказування: показаннями

¹ Процедура оцінки висновку експерта розглянута в підрозділі 3.2.

свідків, результатами ревізій, висновками інших експертиз, різними документами й ін.

Разом з тим варто мати на увазі, що протиріччя висновку експерта матеріалам справи може бути обумовлено не тільки невільно проведеним експертним дослідженням, але й хибністю показань учасників розслідування, недоброякісністю документів і т.п. Тому при незгоді з висновками експерта призначення повторної експертизи не є обов'язковим. При вирішенні цього питання варто враховувати наявність інших доказів щодо обставин, які є предметом проведеної експертизи. У деяких випадках повторна експертиза (наприклад, відносно складу мікрочастинок речовин) не може бути проведена внаслідок істотної зміни або знищення об'єктів при проведенні первинної експертизи.

Таким чином, істотною ознакою повторної експертизи є те, що на її вирішення ставляться ті самі питання, досліджуються ті самі об'єкти при тих самих вихідних даних, що й у первинній експертизі. Зміна або доповнення вихідних даних, надаваних у розпорядження експерта, або зміна питань відносно раніше досліджуваних об'єктів служить підставою для призначення нової експертизи.

Проведення повторної експертизи може бути доручено тій же самій експертній установі, в якій виконувалася первинна експертиза, але тільки іншому експертові або експертам (ст. 75 КПК), а так само іншій експертній установі.

Експертиза не є повторною, якщо:

а) проводиться за матеріалами, що містять дані, які відрізняються від представлених на первинну експертизу. Такою буде, наприклад, автотехнічна експертиза, для проведення якої представлено нові вихідні дані про дорожньо-транспортну подію (швидкість автомобіля й пішохода, відстань видимості й ін.), які не збігаються з даними, використаними при проведенні попередньої експертизи;

б) для вирішення раніше поставлених питань представлено нові об'єкти;

в) відносно раніше досліджених об'єктів винесено нові питання.

У кримінальній справі може бути призначена необмежена кількість експертиз. Однак не всяку другу, третю й наступну експертизу варто вважати додатковими або повторними. Вони розрізняються за фактичними підставами призначення. Так, новою буде експертиза того ж роду, виду, призначена у відношенні не досліджених раніше

об'єктів і (або) вирішення нового питання. Наприклад, первинними будуть друга, третя й наступні дактилоскопічні експертизи, у яких ставляться ідентифікаційні питання по відбитках, виявлених на місці події, що зіставляються із відбитками рук осіб, які перевіряються.

Комісійна експертиза – це експертиза, проведена декількома (не менше двох) експертами однієї спеціальності.

Комісійна експертиза завжди однорідна, тобто при її проведенні використовуються дані однієї галузі спеціальних знань, наприклад, судового почеркознавства, балістики, автотехніки й ін.

Проведення комісійних експертиз обумовлено наступними причинами:

1) складністю процедури дослідження й оцінки отриманих результатів. Так, згідно з п. 2.4 «Інструкції про проведення судово-медичної експертизи» тільки комісією проводяться експертизи по справах про залучення до кримінальної відповідальності медичних працівників за професійні порушення, повторні експертизи за матеріалами кримінальних справ, а також експертизи по визначенню втрати загальної й професійної працездатності;

2) особливою відповідальністю й значимістю результатів експертизи по кримінальній справі. Наприклад, в експертних установах Міністерства юстиції України повторні експертизи проводяться переважно комісією;

3) навчанням експерта-стажиста в період підготовки до самостійної роботи. У цьому випадку експертиза проводиться комісією, що складається з експерта-стажиста й досвідченого співробітника експертної установи.

Комісійна експертиза може бути призначена слідчим. Вказівка в постанові про проведення експертизи в складі комісії є обов'язковою для керівника експертної установи. У випадку неможливості сформувати комісію (наприклад, у зв'язку з наявністю в установі тільки одного експерта необхідної спеціальності) слідчому направляється відповідне повідомлення. У відповідності до ст. 198 КПК керівник експертної установи вправі самостійно доручити проведення експертизи декільком експертам, незважаючи на відсутність вказівки про це в постанові слідчого, який призначив експертизу.

Експерти, які входять до складу комісії для проведення експертизи, досліджують ті самі об'єкти з метою вирі-

шення тих самих питань. Кожний член комісії вирішує поставлене слідчим завдання цілком, у повному обсязі. Експерти можуть проводити дослідження окремо, якщо дозволяє кількість матеріалів, що надійшли, або спільно.

При формуванні комісії призначається провідний експерт (голова комісії), який виконує організаційні функції в процесі проведення експертизи. Всі члени комісії, незважаючи на різну компетентність (досвід і знання), мають рівні процесуальні права та обов'язки. У ході проведення досліджень і під час обговорення їхніх результатів члени комісії вправі радитися один з одним. Якщо експерти повністю згодні один з одним, дійшли єдиної загальної думки, то вони дають один висновок. При наявності розбіжностей між експертами кожний з них дає свій висновок окремо (ст. 75 КПК).

Таким чином, ознаками комісійної експертизи є:

- проведення експертизи декількома експертами;
- експерти – члени комісії мають однакову спеціальність (компетенцію);
- за результатами досліджень члени комісії радяться і при взаємній згоді дають єдиний висновок;
- у випадку розбіжностей кожний експерт вправі дати свій окремий висновок, за який несе особисту відповідальність.

Комплексна експертиза – це експертиза, при проведенні якої беруть участь кілька експертів різних спеціальностей¹.

¹ У спеціальній літературі є інше тлумачення комплексної експертизи, відповідно до якого вона може проводитися одним експертом, який володіє знаннями з різних галузей науки, техніки й т.д., тобто таким, хто має право на проведення досліджень по декількох судово-експертних спеціальностях. Видається, що в цьому випадку процесуальна специфіка організації, оформлення й оцінки комплексної експертизи, проведення декількома експертами, підмінюється пізнавальною сутністю комплексного експертного дослідження. Практично вирішення будь-якого експертного завдання вимагає застосування комплексу методів, спрямованих на встановлення різних властивостей представлених об'єктів. Для слідчого при оцінці висновку, виконаного одним експертом, байдуже, чи використав він пізнання з однієї або різних галузей знань. Експерт підписує висновок одноосібно. Процесуальні проблеми виникають при оцінці висновку, який виноситься експертами різних спеціальностей, які досліджували тільки частину наданих об'єктів. Тому ці ознаки ми вважаємо визначальними при характеристиці комплексної експертизи. На ці ж обставини звертається увага в п.12 Постанови Пленуму Верховного Суду України №8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах».

Комплексні експертизи призначаються в ситуаціях, коли експертне завдання не може бути вирішене на основі однієї галузі знань. Для досягнення процесуальної вимоги повноти, всебічності й об'єктивності доказування необхідна інтеграція різних галузей спеціальних знань. Це відповідає слідчим ситуаціям, коли встановлення тієї або іншої обставини вимагає використання спеціальних знань, що відносяться до декількох галузей, тобто необхідно провести дослідження одного об'єкта експертами різних спеціальностей, але з однією метою.

Проведення таких експертиз впливає з потреб слідчої практики у вирішенні питань, що перебувають на стику різних наук і потребують пізнань у різних галузях знань. В експертній діяльності це – граничні завдання, суміжні для різних класів, родів судових експертиз. Наприклад, комплексні судово-медичні-автотехнічні експертизи призначаються для встановлення особи, яка сиділа за кермом транспортного засобу до аварії, або визначення виду транспортного засобу по залишених ним ушкодженнях на тілі потерпілого. В інших ситуаціях комісією експертів, що включає трасолога, автотехніка, волоконознавця, металознавця, судового медика та інших фахівців, встановлюється факт контакту між різними предметами, виділеними за обставинами розслідуваної справи: ніж і одяг, бампер автомобіля й колесо велосипеда й ін. Нерідко призначається комплексна судова психолого-психіатрична експертиза для встановлення здатності обвинувачуваних, підозрюваних, потерпілих, свідків правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, правильно розуміти характер і значення чинених з ними дій і робити опір.

При проведенні комплексної експертизи кожний експерт самостійно досліджує тільки ті об'єкти, які відносяться до його компетенції, і застосовує ті методи, якими володіє. Експерт несе особисту відповідальність за ту частину досліджень, що він провів, і за отримані ним результати (проміжні висновки). Для координації досліджень при проведенні комплексної експертизи також призначається провідний експерт.

Істотна особливість комплексної експертизи, що відрізняє її від однорідної, полягає в тому, що експерт однієї спеціальності на підставі тільки своїх досліджень не може відповісти на поставлені слідчим питання. Лише об'єдна-

вши результати всіх різномірних досліджень, експерти розв'язують поставлені питання.

Можна виділити дві типові ситуації проведення комплексних експертиз.

Відповідно до першої ситуації для відповіді на питання, що вимагають інтеграції знань, експерти різних спеціальностей, але обізнані в предметі експертизи, самостійно проводять дослідження, а потім синтезують свої окремі висновки й формулюють спільну відповідь, яка підписується всіма експертами.

У другій ситуації для вирішення поставленого питання необхідно провести окреме дослідження, за результатами якого формулюється кінцевий висновок. Відзначені проміжні дослідження проводить експерт відповідного профілю. Такі допоміжні дослідження пов'язані з необхідністю залучення фахівців з окремих складних інструментальних методів дослідження, які володіють комп'ютерною технікою й т.д. Так, згідно з п. 2.11 Інструкції про проведення судово-медичної експертизи МОЗ України, коли для відповіді на питання виникає необхідність у проведенні судово-медичних лабораторних досліджень, судово-медичний експерт має право направити всі необхідні матеріали на ці дослідження. На відміну від першої, у цій ситуації експерт, що досліджує частину властивостей об'єкта, некомпетентний у вирішенні остаточного завдання, тому не бере участі у формулюванні кінцевого висновку. Завдання, розв'язувані такими експертами, є проміжними стосовно головного завдання, сформульованого в постанові слідчого. Виникнення розглянутої ситуації обумовлено рядом причин. По-перше, проведення складних досліджень у повному обсязі відповідно до сучасних експертних методик стає непосильним для експертів, що володіють спеціальними пізнаннями в об'єкті, але не мають навичок роботи з аналітичним обладнанням. По-друге, у великих експертних установах здійснюється спеціалізація експертів з окремих, у першу чергу інструментальних методів дослідження. Проведені фахівцями дослідження об'єктів автономні, а їх результатом є інформація про окремі властивості досліджуваних об'єктів.

Якщо в комісійній експертизі кожен експерт компетентний у повному обсязі досліджень, то в комплексній експертизі експерти компетентні тільки в частині проведених досліджень. Таким чином, у комплексній експертизі кінцевий висновок формулюється на підставі досліджень,

які повністю не проводив жоден з експертів. Відповідь на поставлені слідчим питання можлива лише як синтезований результат всіх окремих досліджень. При формулюванні кінцевих висновків за проміжними результатами, отриманими кожним експертом окремо, має місце умовна відповідальність експертів. Експерти (експерт), які формулюють кінцевий висновок, відповідають за його правильність за умови, що результати досліджень інших учасників експертизи правильні. При цьому від експертів потрібне чітке уявлення про схему всього дослідження, застосовувані засоби і методи на всіх етапах.

У зв'язку з указаними особливостями на комплексну експертизу не може бути поширена вимога дачі експертом висновку тільки на підставі особисто проведених досліджень, що є обов'язковим для одноособової й комісійної експертизи. У комплексній експертизі експерт, не згодний з висновками інших членів комісії, підписує тільки свою частину досліджень. Він не може формулювати відповідь на поставлене слідчим питання одноосібно. Комплексна експертиза тим і відрізняється від комісійної, що вимагає залучення фахівців з різних галузей знань.

Резюмуючи викладене вище, можна відзначити наступні ознаки комплексної експертизи:

- комплексна експертиза проводиться декількома експертами;
- експерти – члени комісії мають різні спеціальності (компетенцію);
- мета спільного експертного дослідження – встановлення одного шуканого факту;
- експерти з вузькою спеціалізацією за результатами проведених ними досліджень виносять проміжний висновок і не беруть участі у формулюванні кінцевого висновку на поставлені слідчим питання;
- на основі різних досліджень, але узагальнення й оцінки отриманих результатів експертами (експертом) формулюється загальний висновок у єдиному документі;
- у випадку сумніву у висновках інших експертів експерт вправі підписати тільки даний ним проміжний висновок або дати окремий висновок за результатами проведених ним досліджень. При цьому ним не вирішується кінцеве завдання (питання слідчого) і юридичної відповідальності за весь висновок (як доказ) експерт не несе.

Класифікація судових експертиз за галузями знань припускає їхній розподіл на класи, роди, види, різ-

новиди.

Клас експертиз являє собою множину експертиз, об'єднаних спільністю знань, які служать джерелом формування їх теоретичних і методичних основ.

Рід експертиз – експертизи певного класу, які виділяються за загальними для них предметом, об'єктом, методикою експертного дослідження й відповідної галузі науки про судову експертизу.

Вид експертиз – експертизи певного роду, які відрізняються специфічністю предмета (експертних завдань), об'єктів або особливими методиками дослідження.

У Міністерстві юстиції України прийнята наступна класифікація судових експертиз, відповідно до якої фахівцям присвоюється кваліфікація (експертна спеціальність) судового експерта.

І клас. Криміналістичні експертизи.

1. Почеркознавча і авторознавча експертизи.
 - 1.1. Дослідження почерку і підписів.
 - 1.2. Дослідження писемного мовлення.
2. Технічна експертиза документів.
 - 2.1. Дослідження реквізитів документів.
 - 2.2. Дослідження матеріалів документів.
 - 2.3. Дослідження друкарських форм.
3. Балістична експертиза.
 - 3.1. Дослідження вогнепальної зброї.
 - 3.2. Дослідження боєприпасів і слідів пострілу.
4. Трасологічна експертиза.
 - 4.1. Дослідження слідів людини.
 - 4.2. Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів, холодної зброї і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами.
 - 4.3. Криміналістичне дослідження транспортних засобів, дослідження ідентифікаційних номерів і рельєфних знаків.
5. Вибухово-технічна експертиза.
 - 5.1. Дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу.
 - 5.2. Дослідження вибухових пристроїв, слідів і обставин вибуху.
6. Фототехнічна і портретна експертиза.
 - 6.1. Дослідження фотозображень та технічних засобів їх виготовлення.
 - 6.2. Ідентифікація особи за ознаками зовнішності за фотознімками.

7. Експертиза фоно- та відеозапису.

7.1. Технічне дослідження матеріалів і засобів відео-, звукозапису.

7.2. Дослідження диктора за фізичними параметрами усної мови.

7.3. Дослідження акустичних сигналів та середовища.

7.4. Лінгвістичне дослідження усної мови.

II клас. Експертизи матеріалів, речовин та виробів.

8.1. Дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів.

8.2. Дослідження полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них.

8.3. Дослідження волокнистих матеріалів і виробів з них.

8.4. Дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів.

8.5. Дослідження скла, кераміки та виробів з них.

8.6. Дослідження наркотичних, сильнодіючих і отруйних речовин.

8.7. Дослідження спиртомістких сумішей.

8.8. Дослідження ґрунтів.

8.9. Дослідження металів і сплавів.

8.10. Дослідження наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі.

8.11. Дослідження речовин хімічних виробництв.

III клас. Біологічні експертизи.

9.1. Дослідження об'єктів рослинного походження.

9.2. Дослідження об'єктів тваринного походження.

IV клас. Інженерно-технічні експертизи.

10.1. Дослідження обставин дорожньо-транспортної події.

10.2. Дослідження технічного стану транспортних засобів.

10.3. Дослідження деталей транспортних засобів.

10.4. Транспортно-трасологічні дослідження.

10.5. Дослідження причин та наслідків порушення вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці.

10.6. Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів.

10.7. Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками.

10.8. Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки.

10.9. Комп'ютерно-технічні дослідження.

10.10. Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд.

10.11. Дослідження обставин залізничної транспортної пригоди.

10.12. Дослідження технічного стану рухомого складу залізничного транспорту.

10.13. Дослідження інженерного обладнання верхньої будови колії.

10.14. Оцінка земельних ділянок.

10.15. Дослідження причин і наслідків надзвичайних подій в гірничій промисловості та в підземних умовах.

10.16. Дорожньо-технічні дослідження.

V клас. Економічні експертизи.

11.1. Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності.

11.2. Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій.

11.3. Дослідження документів фінансово-кредитних операцій.

VI клас. Товарознавча і автотоварознавча експертизи.

12.1. Оцінка машин, обладнання, сировини і товарів народного споживання.

12.2. Визначення вартості дорожніх транспортних засобів, розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу.

12.3. Оцінка судноплавних засобів.

12.4. Оцінка літальних апаратів.

VII клас. Експертизи, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності.

13.1. Дослідження об'єктів авторського права.

13.2. Дослідження об'єктів суміжних прав.

13.3. Дослідження, пов'язані з охороною прав на винаходи, корисні моделі, раціоналізаторські пропозиції.

13.4. Дослідження, пов'язані з охороною прав на промислові зразки.

13.5. Дослідження, пов'язані з охороною прав на сорти рослин і породи тварин.

13.6. Дослідження, пов'язані з охороною прав на знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, зазначення походження товарів.

13.7. Дослідження, пов'язані з охороною прав на топографію інтегральних мікросхем.

13.8. Дослідження, пов'язані з охороною прав на конфіденційну інформацію.

13.9. Економічні дослідження, пов'язані з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності.

13.10. Дослідження, пов'язані з використанням об'єктів інтелектуальної власності у рекламі.

VIII клас. Психологічна експертиза.

14.1. Психологічні дослідження.

IX клас. Мистецтвознавча експертиза.

15.1. Мистецтвознавчі дослідження.

X клас. Оцінка цілісних майнових комплексів.

16.1. Оцінка цілісних майнових комплексів, паїв, цінних паперів.

У Міністерстві охорони здоров'я України існує наступна класифікація експертиз.

I клас. Судово-медичні експертизи.

1. Експертиза трупів у випадках насильницької смерті.

2. Експертиза трупів при підозрі застосування насилля або з інших обставин, що обумовлюють необхідність такої експертизи.

3. Експертиза потерпілих, обвинувачених та інших осіб.

4. Експертиза речових доказів.

5. Експертиза за матеріалами кримінальних та цивільних справ.

II клас. Судово-психіатричні експертизи.

1. Амбулаторна експертиза.

2. Стаціонарна експертиза.

3. Посмертна експертиза.

4. Заочна експертиза.

У зв'язку з постійним розвитком судових експертиз наведені класифікації не можуть вважатися остаточними, вони постійно вдосконалюються. Так, слідчій практиці відомі випадки проведення судово-ветеринарних, судово-геометричних і інших експертиз, поки не включених у класифікації.

Критерієм розмежування судових експертиз і підставою сучасної їх класифікації є предмет, об'єкт і методика роду (виду) судової експертизи¹ в сукупності зі спеціальними знаннями, використовуваними при проведенні досліджень. Кожна судова експертиза характеризується власними об'єктами, завданнями, методиками (методами), тео-

¹ Див. підрозділи 2.1., 2.2., 2.4.

ретичні і практичні аспекти яких розробляються судовою експертологією.

Необхідність урахування всіх чотирьох компонентів при диференціації експертиз можна проілюструвати на наступних прикладах. Ніж може бути об'єктом дослідження різних експертиз: холодної зброї (вивчає конструкцію і міцність), дактилоскопічної (встановлює наявність відбитків пальців рук), матеріалознавчої (встановлює наявність часток волокон), судово-медичної (встановлює наявність слідів крові). Ті самі питання (предмет експертизи) про встановлення належності осколків скла одному виробу вирішуються трасологічною експертизою або експертизою скла і виробів різними експертними методами. У трасологічній експертизі оптичними методами досліджуються особливості поверхонь руйнування, у матеріалознавчій – фізичними методами вивчаються різноманітні властивості скла порівнюваних осколків.

Як було вказано вище, відповідно до сучасної систематизації судові експертизи підрозділяються на класи, роди і види. Аналіз процесу формування нових родів і видів судових експертиз показує, що спочатку предмет експертизи повністю відповідає якій-небудь науці або галузі знання і цілком ґрунтується на ній. При цьому судово-експертна специфіка ще не сформувалася. Спеціальних знань, взятих з базової науки, цілком достатньо для вирішення експертних завдань. Поступово, у міру розвитку роду експертизи, виділяються специфічні об'єкти дослідження, формулюються завдання, властиві тільки даній експертній діяльності, розробляються евристичні методики їхнього вирішення. У цей період виникає необхідність створення типових методик експертного дослідження.

У розвиненому роді експертиз видовий розподіл здійснюється вже по досліджуваних об'єктах. Надалі деякі види одного роду судових експертиз можуть стати настільки специфічними, що утворять окремий рід, а роди трансформуються в клас. Вищесказане найбільш яскраво проявляється для інженерно-технічних родів судових експертиз. Так, за останні роки в інженерно-технічному класу експертиз із роду «Дослідження причин та наслідків порушення вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці» відокремився новий рід експертиз – «Дослідження причин і наслідків надзвичайних подій в гірничій промисловості та в підземних умовах».

Оскільки всі судові експертизи перебувають на різних стадіях свого формування, не можна говорити про єдину

підставу для їх підрозподілу по класах. Для сформованих родів судових експертиз характерні чітко сформульовані завдання і перелік питань, що виносять на вирішення експертам, структурованість по видах залежно від об'єктів, уніфіковані методики експертного дослідження. Роди експертиз, що формуються, ще не мають чітко вираженого видового розподілу.

1.3. СУДОВИЙ ЕКСПЕРТ: ОBOB'ЯЗКИ, ПРАВА, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Судовий експерт – процесуальна особа, яка може виконувати функції судового експерта у справі за наявності двох умов: спеціальної – наявності необхідних для надання висновку з досліджуваних питань спеціальних знань і практичних навичок у науці, техніці та інших галузях знань; процесуальної – незацікавленості у справі.

Таким чином, судовий експерт – це обізнана особа, яка володіє необхідними для вирішення експертних завдань спеціальними знаннями і практичними навичками, залучена як експерт у порядку, встановленому законом, яка прийняла експертизу до свого провадження. Головне у визначенні правового становища судового експерта полягає в тому, що він належить до групи суб'єктів кримінального процесу, які сприяють здійсненню правосуддя.

Судовий експерт є самостійним суб'єктом кримінального процесу, який володіє власним обсягом процесуальних обов'язків і прав, що відрізняють його від інших учасників процесу. Кримінально-процесуальний закон не допускає змішання процесуальних функцій експерта і свідка, слідчого та інших суб'єктів. Однак експертом може бути особа, яка раніше виступала у цій же справі як спеціаліст згідно зі ст. 128¹ КПК України.

У відповідності до ст. 7, 10 Закону України «Про судову експертизу» існують **три категорії судових експертів**:

- атестовані судові експерти – співробітники державних спеціалізованих судово-експертних установ, які проводять експертизи відповідно до своїх посадових обов'язків;
- атестовані судові експерти, які не є співробітниками державних спеціалізованих судово-експертних установ. Цими особами є фахівці, які проводять деякі судові експертизи, що і державні судово-експертні установи і відомчі служби, за винятком криміналістичних, судово-

медичних і судово-психіатричних експертиз;

– фахівці у відповідних областях знань, які проводять експертизи, не передбачені в державних спеціалізованих установах. Як правило, ці фахівці залучаються до проведення експертиз одноразово. До них відносяться фахівці зі спеціальностей, які не передбачені штатами експертних установ у зв'язку з рідкістю призначення відповідних експертиз. Це – обізнані особи, яким доручено проведення екологічних, ветеринарних, авіатехнічних та інших рідкісних експертиз.

Для присвоєння кваліфікації судового експерта згідно зі ст. ст. 10, 17, 21 Закону України «Про судову експертизу», а також Положенням про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів МЮ України¹ обізнані особи повинні:

а) мати вищу освіту і освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста;

б) пройти відповідну підготовку та отримати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності;

в) знати чинне процесуальне законодавство та інші нормативні документи, що регулюють порядок призначення та проведення судових експертиз;

г) скласти іспит експертно-кваліфікаційній комісії на право самостійного проведення судових експертиз певного роду, виду.

Після успішного складання іспиту експертно-кваліфікаційній комісії, до складу якої входять досвідчені судові експерти державних судово-експертних установ, фахівцям присвоюється кваліфікація судового експерта з певної експертної спеціальності. Цим особам видається свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, і їхні дані заносяться до державного Реєстру атестованих судових експертів.

Формальними ознаками компетентності фахівців, котрі залучаються до проведення експертиз, які не проводяться в державних експертних установах, є наявність у них документів, що свідчать про необхідну вищу освіту, займану посаду, стаж роботи зі спеціальності, наявність ученого ступеня, наукових праць і ін.

¹ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів / Затв. наказом Міністерства юстиції України від 09.08.2005 №86/5 // Офіційний вісник України зі змінами. – 2005. – №35. – Ст. 1996.

Міністерство юстиції веде державний Реєстр атестованих судових експертів. Свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта засвідчує компетентність обізнаної особи у вирішенні певного кола питань судової експертизи і надає право проведення відповідних експертиз.

Відповідно до зазначеного вище Положення МЮ України фахівцям, які не працюють у державних спеціалізованих установах, присвоюється кваліфікація судового експерта з наступних видів судових експертиз (у дужках наведений індекс експертної спеціальності)¹ : інженерно-технічної (10.1, 10.2); будівельно-технічної (10.6, 10.7, 10.10, 10.14); економічної (11.1, 11.2, 11.3); товарознавчої (12.1); автотоварознавчої (12.2, 12.3, 12.4); пов'язаної з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності (13.1 - 13.10).

При виборі експерта для проведення експертного дослідження, а також у ході оцінки висновку експерта варто розрізняти компетенцію й компетентність експерта.

Компетенція експерта – категорія об'єктивна. Вона має дві сторони. Процесуальна компетенція – це коло повноважень, наданих експертові процесуальним законом. Наукова (спеціальна) компетенція – це обсяг спеціальних знань і навичок, якими повинен володіти кожний експерт, який проводить експертизи певного роду, виду, підвиду.

Компетентність експерта – це суб'єктивна характеристика, що відображає здатність конкретного експерта вирішувати поставлені завдання, ступінь володіння ним теорією, методами, методиками експертного дослідження об'єктів у рамках певного роду, виду експертиз. Компетентність визначається досвідом експерта, його базовою освітою, рівнем спеціальної підготовки, поінформованістю про нові методи дослідження, індивідуальною спроможністю й іншими факторами. Компетентність експертів регулярно перевіряється шляхом здачі відповідного іспиту експертно-кваліфікаційній комісії. При позитивному результаті обізнаній особі видається свідоцтво на право самостійного проведення певного виду експертиз або підтверджується таке право.

Після призначення експертизи і прийняття її до проведення обізнана особа набуває процесуального статусу судового експерта. З цього випливають права, обов'язки і

¹ Перелік і коди експертних спеціальностей, прийнятих в Міністерстві юстиції України, наведено в підрозділі 1.2.

відповідальність судового експерта. Процесуальне становище судового експерта визначається в першу чергу тим, що він є самостійним учасником процесу, який діє на досудовому слідстві незалежно від інших суб'єктів судово-експертної діяльності. Головна його функція – дача письмового висновку на основі проведеного із застосуванням спеціальних знань дослідження представлених на експертизу об'єктів.

Права, обов'язки, відповідальність судового експерта, а також інші вимоги, пропоновані до його професійної діяльності, регламентовані ст. ст. 19, 54, 62, 75, 77, 92, 197, 198, 200 КПК України; ст. ст. 5, 11, 12, 13 Закону «Про судову експертизу», а також відомчими нормативними документами. Перераховані три елементи процесуального статусу судового експерта є гарантією його самостійності й незалежності, а також повноти й об'єктивності висновку експерта як виду доказів.

Обов'язки судового експерта.

Експерт зобов'язаний прийняти експертизу до проведення, тобто з'явитися за викликом слідчого для дачі висновку (при проведенні експертизи поза судово-експертною установою), або прийняти постанову про призначення експертизи і об'єкти від керівника експертної установи, його заступника, керівника структурного підрозділу (при проведенні експертизи в експертній установі).

У відповідності до своїх спеціальних знань експерт повинен особисто провести повне всебічне дослідження представлених об'єктів, застосовуючи рекомендовані техніко-криміналістичні засоби і експертно-криміналістичні методи, оцінити отримані результати та зробити відповідні науково обґрунтовані висновки щодо поставлених питань.

У процесі дослідження експерту необхідно вживати заходів до того, щоб представлені на експертизу об'єкти були ушкоджені або витрачені лише в тій мірі, у якій це необхідно для проведення експертизи. У випадку, коли проведення експертизи пов'язане з істотним ушкодженням або знищенням представленого об'єкта, після відповідного запиту експерта на це повинна бути отримана письмова згода особи або органу, що призначили експертизу.

Експерт зобов'язаний дати обґрунтований і об'єктивний письмовий висновок щодо поставлених питань. Він несе особисту відповідальність за даний висновок.

Експерт заявляє самовідвід, якщо до цього є передбачені законом підстави, які виключають можливість участі його в справі (див. нижче).

Експерт повинен повідомити в письмовій формі слідчому, який призначив експертизу, про неможливість дати висновок, якщо поставлені питання виходять за межі спеціальних знань (компетенції) експерта або представлені матеріали недостатні чи непридатні для вирішення питань, а витребувані додаткові матеріали не були отримані, а також якщо сучасний рівень розвитку науки не дозволяє відповісти на поставлені питання.

При проведенні повторної експертизи і дачі протилежних остаточних висновків експерт зобов'язаний вказати причини розбіжності висновків повторної експертизи з результатами первинної експертизи.

За викликом особи і органу, що призначили експертизу, експерт повинен з'явитися для допиту із приводу даного висновку або повідомлення про неможливість дачі висновку і відповісти на поставлені питання.

За вказівкою особи або органу, що призначили експертизу, проводити експертне дослідження в присутності:

а) слідчого (за винятком проведення судово-медичної експертизи особи іншої статі, коли це супроводжується її оголенням);

б) обвинувачуваного (підозрюваного), надаючи йому можливість давати пояснення;

в) лікаря лікувально-профілактичної установи.

Після проведення дослідження експерт повинен забезпечити схоронність об'єктів.

Права судового експерта.

Експерт має право знайомити з матеріалами справи, які відносяться до предмета експертизи і необхідні для дачі висновку. Володіння додатковими відомостями дозволяє експертові, по-перше, відповісти на питання, які без цих відомостей вирішити неможливо, і, по-друге, правильно оцінити отримані результати дослідження. Наприклад, дані про ремонт вогнепальної зброї дозволять оцінити отримані при ідентифікаційному дослідженні розходження в слідах на гільзах.

При необхідності експерт заявляє клопотання особі, органу, що призначили експертизу:

а) про надання додаткових матеріалів (зразків для порівняльного дослідження, відомостей про технології виготовлення виробів, умови їх перебування та ін.), які необхідні для проведення експертизи;

б) про проведення процесуальних (слідчих) дій або прийняття процесуальних рішень для встановлення обставин, які мають значення для кримінальної справи;

в) про уточнення або роз'яснення питань, запропонованих для вирішення експертові;

г) про забезпечення своїх прав і законних інтересів.

У клопотанні експерт повинен указати причину його заяви й конкретні відомості або об'єкти, які необхідно надати для продовження дослідження, сутність і підстави необхідних прав. Строк відповіді на клопотання не повинен перевищувати одного місяця. Експерт вправі повернути постанову про призначення експертизи без виконання, якщо клопотання не задовольняється, а внаслідок відсутності додаткових матеріалів не можна вирішити жодного питання. Причини повернення вказуються у відповідному повідомленні. Якщо не задоволено клопотання, що відноситься до частини поставлених питань, то експерт може зменшити обсяг всього завдання, повідомивши причину цього у своєму висновку.

При наявності у постанові про призначення експертизи великої кількості питань, що стосуються різних об'єктів або обставин справи, експерт може групувати питання, виклавши їх у послідовності, яка забезпечує найбільш доцільний порядок дослідження.

Після наведення питань з постанови в первісному формулюванні слідчого експерт може викласти їх у вступі висновку в тому вигляді, який відповідає спеціальним знанням і пропонованим у спеціальній літературі методичним рекомендаціям. Це можливо за умови, якщо редакція питання в постанові не відповідає прийнятим у криміналістиці і судовій експертизі положенням, але зміст завдання експертові зрозумілий. Наприклад, питання про «ідентичність фрагментів паперу» замінюється питанням «чи складали раніше єдине ціле фрагменти паперу».

При проведенні додаткової або повторної експертизи експерт має право вимагати копію висновку (висновків) первинної або основної експертизи.

В необхідних випадках експерт може клопотатися перед керівником державної судово-експертної установи або слідчим, який призначив експертизу, про залучення до проведення судової експертизи інших експертів такої ж спеціальності (для організації проведення комісійної експертизи) або іншої спеціальності (для проведення комплексної експертизи), якщо це необхідно для проведення досліджень і дачі висновку.

Експерт-психіатр може клопотатися перед слідчим про направлення досліджуваної особи у відповідну медичну установу, коли в ході проведення амбулаторної судово-психіатричної експертизи з'ясується, що для встановлення психічного стану особи необхідне тривале спостереження за нею в умовах стаціонару.

Судовий медик має право направляти об'єкти для проведення лабораторних судово-медичних досліджень, коли при проведенні судово-медичної експертизи виникає необхідність у проведенні таких досліджень. Той же експерт може вилучати частини трупа, органів і тканини, кров, сечу для проведення судово-медичної експертизи без дозволу близьких родичів потерпілого або інших законних представників.

З дозволу слідчого, особи, яка провадить дізнання, прокурора експерт має право бути присутнім при проведенні допитів, повторних оглядів місця події, інших слідчих дій і задавати допитуваній або іншій особі питання, що відносяться до експертизи. У ході допитів експерт уточнює у допитуваних обставини, пов'язані з їх діями в обстановці вчинення злочину, що впливають на появу різних властивостей об'єктів, які перебувають на дослідженні. При відтворенні обставин і обстановки події експерт надає допомогу в правильній постановці і фіксації експериментів, результати яких використовуються в процесі експертного дослідження. При відборі зразків для експертного дослідження експерт надає методичну допомогу слідчому для того, щоб дотримуватися умов порівнянності, достатньої кількості зразків, що відбирають, і т.д.

Судовий експерт має право відмовитися від проведення експертизи і сповістити в письмовій формі слідчого про неможливість дати висновок у наступних випадках:

1) істотно порушений процесуальний порядок призначення експертизи (наприклад, фактично представлені об'єкти не відповідають їхньому опису в постанові про призначення експертизи);

2) недостатність об'єктів для проведення дослідження і неможливість їхнього заповнення;

3) вихід поставлених перед експертом питань за межі його компетенції;

4) відсутність матеріально-технічних засобів (устаткування), необхідних для проведення експертизи;

5) неможливість вирішення поставленого питання на сучасному рівні розвитку спеціальних знань і судової експертології;

6) загроза життю й здоров'ю експерта при проведенні досліджень, що виходить за рамки професійного ризику,

наприклад, при дослідженні отруйної речовини невідомого походження.

Експерт може призупинити дослідження і клопотатися перед слідчим про скасування дозволу бути присутнім при проведенні експертизи будь-якому учаснику процесу, якщо останній заважає експертові в проведенні досліджень.

Судовий експерт має право вказати у своєму висновку на виявлені при проведенні експертизи факти, що мають значення для справи, і з приводу яких йому не були задані питання. Це право є відображенням так званої експертної ініціативи. Встановлені факти відображаються у висновках. Експертна ініціатива реалізується в процесі проведення експертизи в різних варіантах:

- встановлено більше конкретних фактів, ніж тих, визначення яких сформульоване в питанні постанови. Наприклад, поставлене завдання стосувалося встановлення групової належності волокон тканини, а експерт провів ідентифікацію матерії конкретного виробу;

- встановлені нові факти, які не передбачалися завданням слідчого. Наприклад, крім встановлення наявності зміни в документі і способу його здійснення шляхом травлення, експертом встановлено первісний цифровий запис;

- зміна напрямку дослідження у зв'язку з виявленням у матеріалах справи, що відносяться до предмета експертизи, обставин, не врахованих слідчим. Наприклад, крім дослідження правомірності дій учасників дорожньо-транспортної події, про що поставив питання слідчий, експерт-автотехнік для визначення причини події досліджував зруйновану деталь рульового керування автомобіля.

Експерт може вказати у висновку на встановлені обставини, які могли сприяти вчиненню злочину, і подавати свої пропозиції по їх усуненню. Це є проявом процесуальної форми експертної профілактичної діяльності з попередження злочинів.

При проведенні комісійної або комплексної експертизи експерти – члени комісії можуть радитися між собою. У випадку розбіжностей з думкою колег при проведенні комісійної експертизи експерт може дати окремий висновок, а при проведенні комплексної експертизи – підписати результати тільки своїх проведених досліджень.

Якщо експертизу проводив фахівець, який не працює у спеціалізованій державній експертній установі, то він має право на одержання грошової винагороди і компенсацію витрат при проведенні експертизи.

Експерт має право викладати висновок і відповідати на питання при допиті рідною мовою, а також письмово викладати відповіді на питання, що ставляться при допиті. Експерт може робити заяви, які підлягають занесенню до протоколу допиту або іншої слідчої дії, у якій експерт бере участь, із приводу неправильного тлумачення його висновку або показань, а також робити зауваження про доповнення і уточнення протоколу слідчої дії.

Експерт має право подавати скарги на дії і рішення слідчого, у провадженні якого перебуває справа, а також на керівника експертної установи (підрозділу), якщо ці дії порушують права судового експерта або порядок проведення експертизи.

У випадку наявності реальної загрози життю, здоров'ю, житлу або майну експерт може вимагати забезпечення безпеки йому, членам його родини або близьких родичів.

Судовому експерту заборонено.

Експерту забороняється під загрозою кримінальної відповідальності давати завідомо неправдивий висновок.

Експерт не може досліджувати об'єкти, не указані в постанові про призначення експертизи. Однак, якщо експерт у ході дослідження виявив об'єкти, що знаходяться на інших, зазначених у постанові предметах-носіях (наприклад, мікрооб'єкти на одязі потерпілого або знарядді злочину), він вправі їх досліджувати.

Оскільки судовий експерт не є суб'єктом доказування, то йому заборонено самостійно збирати матеріали, необхідні для проведення експертизи, але не представлені у встановленому порядку. Це не відноситься до випадку, коли зразки для порівняльного дослідження відбираються експертом шляхом проведення експертного експерименту від представлених на експертизу об'єктів, наприклад, від вогнепальної зброї, різального інструменту й ін.

Для обґрунтування висновків експерт не може використати відомості або матеріали, отримані із непроцесуальних джерел, наприклад, зі слів слідчого.

Експертові заборонено вирішувати питання, що виходять за рамки його компетенції, без відповідної вказівки змінювати первісне формулювання питань із постанови при їх викладі у висновку.

Судовому експертові заборонено розголошувати дані досудового слідства, у тому числі медичного характеру, які стали відомі йому в результаті проведення експертизи.

Для запобігання сумнівів в об'єктивності експерта йому заборонено вступати в контакти, не передбачені порядком проведення експертизи, з обвинувачуваним (підозрюваним), потерпілим, позивачем, відповідачем і іншими зацікавленими в справі особами.

Співробітники державних судово-експертних установ не вправі:

а) проводити експертизу без письмової вказівки керівника експертної установи (підрозділу), за винятком експертиз, доручених експертові безпосередньо після слідчого огляду, у якому він брав участь як спеціаліст, а також експертиз, які проводяться під час судового розгляду;

б) здійснювати судово-експертну діяльність як приватні експерти;

в) зберігати кримінальні справи, по яких проводиться експертиза, а також речові докази і документи, які є об'єктами експертизи, поза службовим приміщенням.

Відповідальність судового експерта.

Судовий експерт несе кримінальну відповідальність:

1) за дачу експертом завідомо неправдивого висновку, тобто за завідомо неправдиве твердження про наявність або відсутність яких-небудь фактів, що входять у предмет експертизи (ст. 384 КК України);

2) за відмову особи, яка виступає в справі як судовий експерт, від дачі висновку без поважних причин (ст. 385 КК України). Ця відповідальність настає і у випадку напівправлення експертом невмотивованого повідомлення про неможливість дачі висновку;

3) за розголошення даних попереднього слідства або дізнання, що стали відомими експертові у зв'язку з проведенням експертизи (ст. 387 КК України).

Адміністративна відповідальність за ст. 185³ Кодексу України про адміністративні правопорушення настає за злісне ухилення експерта від явки в органи слідства і суд.

Дисциплінарна відповідальність експертів – працівників державних експертних установ (підрозділів) передбачена за порушення порядку проведення експертизи і несумлінне ставлення до своїх службових обов'язків, що не тягнуть кримінальну або адміністративну відповідальність, і включає дисциплінарні стягнення:

- попередження;
- припинення дії свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта;

– анулювання свідництва про присвоєння кваліфікації судового експерта;

– зниження кваліфікаційного класу судового експерта.

Позаштатний співробітник експертної установи за допущене дисциплінарне порушення може бути звільнений з посади позаштатного експерта.

Умови, що виключають можливість доручення обізнаній особі проведення експертизи.

Обізнана особа не може виступати судовим експертом у кримінальній справі в наступних випадках:

- 1) визнана у встановленому законом порядку недієздатною;
- 2) має судимість;
- 3) є родичем потерпілого, обвинувачуваного, підозрюваного, слідчого, особи, яка провадить дізнання;
- 4) є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представником або свідком;
- 5) брала участь у справі як обвинувач, захисник, перекладач, свідок, слідчий; провадила дізнання;
- 6) перебуває в службовій або іншій залежності від обвинувачуваного, потерпілого;
- 7) особисто або її родичі прямо або побічно зацікавлені в результатах справи, що може породити сумнів в об'єктивності;
- 8) була ревізором, який проводив ревізію, що послужила підставою для порушення кримінальної справи. Аналогічна вимога пред'являється до обізнаних осіб, які брали участь у різного роду службових перевірках і розслідуваннях, аудиторських і документальних перевірках, надавали допомогу живій особі, у результаті проведення яких їх матеріали послужили підставою до порушення кримінальної справи. Відзначені вимоги є гарантією дотримання принципу об'єктивності і неупередженості при розслідуванні кримінальної справи;
- 9) є експертом, який проводив первинну експертизу, стосовно якої призначена експертиза є повторною.

Участь обізнаної особи як спеціаліста при проведенні слідчих дій (ст. 128¹ КПК України) або судово-медичного експерта при огляді трупа (ст. 192 КПК України) і освідуванні (ст. 193 КПК України) не є перешкодою для її наступної участі експертом по тій же справі.

1.4. ДЕРЖАВНІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНІ УСТАНОВИ УКРАЇНИ ТА ЇХ ФУНКЦІЇ

Державні судово-експертні установи створюються ор-

ганами виконавчої влади спеціально для організації і проведення судових експертиз або для здійснення діяльності, однією зі сторін якої є виконання судово-експертних досліджень.

Функції судово-експертної установи можуть виконувати окремі підрозділи (відділи, лабораторії, групи експертів, комісії експертів), що існують в неекспертних державних установах. Необхідною умовою в цьому випадку є те, що проведення судових експертиз входить у коло службових обов'язків співробітників цих підрозділів (груп) або судові експертизи проводяться ними регулярно на постійній основі. Прикладом таких структурних підрозділів є групи судових експертів у судово-психіатричних, наркологічних неекспертних установах.

До державних спеціалізованих установ, що здійснюють судово-експертну діяльність в Україні, згідно зі ст.7 Закону України «Про судову експертизу» відносяться:

- науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;
- науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;
- експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

При призначенні експертиз необхідно дотримуватися правила, відповідно до якого вони проводяться в першу чергу в державних спеціалізованих установах і відомчих службах, у яких організоване їх проведення.

У **Міністерстві внутрішніх справ України** функціонує експертно-криміналістична служба, що має наступну структуру.

Центральним організуючим, методичним і координуючим органом експертно-криміналістичної служби Міністерства внутрішніх справ є Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ). Центром вирішуються наступні завдання: аналізуються і вивчаються проблеми експертної практики; здійснюється методичне і технічне забезпечення діяльності експертно-криміналістичних центрів органів внутрішніх справ у областях; координується розробка і впровадження нових технічних засобів, методик дослідження, передового досвіду роботи експертів; організовується робота з підгото-

вки експертів та підвищення їх кваліфікації і ін.

Крім головного органу, експертно-криміналістична служба включає наступні науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ):

- НДЕКЦ при Головному управлінні МВС України в Автономній республіці Крим;
- НДЕКЦ при обласних управліннях МВС України;
- НДЕКЦ на транспорті з відділеннями при управліннях МВС України на залізницях;
- НДЕКЦ при управлінні МВС України в м. Києві;
- НДЕКЦ при управлінні МВС України в м. Севастополі.

У **Міністерстві юстиції України** діє мережа науково-дослідних інститутів судових експертиз (НДІСЕ), кожний з яких забезпечує потреби правоохоронних і судових органів декількох областей:

- Кримський НДІСЕ (м. Сімферополь). Зона обслуговування – Автономна республіка Крим;
- Дніпропетровський НДІСЕ. Зона обслуговування: Дніпропетровська, Запорізька області;
- Донецький НДІСЕ. Зона обслуговування: Донецька, Луганська області;
- Київський НДІСЕ. Зона обслуговування: Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області;
- Львівський НДІСЕ. Зона обслуговування: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;
- Одеський НДІСЕ. Зона обслуговування: Одеська, Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська області;
- Харківський НДІСЕ. Зона обслуговування: Полтавська, Сумська, Харківська області.

Управління системою НДІСЕ здійснює Департамент експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України.

У **Міністерстві охорони здоров'я України** діє наступна система судово-медичних установ:

- Головне бюро судово-медичної експертизи;
- Республіканське бюро судово-медичної експертизи (Автономна республіка Крим);
- бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних державних адміністрацій.

Науково-методичне керівництво системою судово-медичних установ здійснює Головне бюро судово-медичної експертизи, начальник якого обіймає посаду Головного судово-медичного експерта в Міністерстві охорони здоров'я України.

Систему судово-психіатричних установ складають: **!!!!**

- Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та психології;

- центри судово-психіатричних експертиз у м. Києві та м. Донецьку;

- відділення амбулаторних і стаціонарних судово-психіатричних експертиз, які є структурними підрозділами психоневрологічних (психіатричних) лікарень або диспансерів.

Судово-психіатричні установи підрозділяються на заклади із звичайним, посиленням та суворим наглядом.

Головним судово-психіатричним експертом Міністерства охорони здоров'я України є керівник Київського міського центру судово-психіатричних експертиз.

У **Міністерстві оборони України** діють:

- Центр судових експертиз МО України;

- судово-медичні лабораторії по напрямках оперативного командування Збройних Сил України.

Експертні установи **Служби безпеки України** складають Експертно-криміналістична служба Центрального управління СБ України та експертно-криміналістичні групи в обласних органах Служби безпеки України.

Проведення експертиз у державних судово-експертних установах має ряд переваг. Достойнством таких установ є їх спеціалізація, націленість на виконання багатогранних завдань, з яких складається судово-експертна діяльність. До них відносяться:

- а) проведення судових експертиз;

- б) проведення наукових досліджень, які покликані забезпечити теоретичну обґрунтованість експертної діяльності;

- в) методичне забезпечення проведення експертиз, трансформація неекспертних методів дослідження в експертні, створення експертних методик вирішення типових завдань відносно різних об'єктів, апробація нових методик і впровадження їх у практику;

- г) підготовка експертів і підвищення їх кваліфікації;

- д) методична робота зі слідчими, інформування їх про

сучасні можливості судових експертиз, про правильну підготовку об'єктів і матеріалів, що направляють на дослідження.

У державних експертних установах (службах) є штат підготовлених кваліфікованих фахівців різних профілів, здатних оперативно вирішувати різноманітні питання по одній кримінальній справі, у тому числі шляхом проведення комплексних досліджень у різних процесуальних формах (комплекс експертиз, комплексні експертизи).

В експертних установах склалася ефективна практика підготовки експертів різних спеціальностей¹. Вона полягає в тому, що фахівець із вищою освітою не менше року вивчає методичні основи досліджень у рамках певної експертної спеціалізації, а також процесуальні і методичні положення проведення судових експертиз у цілому. По закінченню підготовки фахівець проходить атестацію на право самостійного проведення експертиз, тобто здає іспит експертно-кваліфікаційній комісії, яка включає досвідчених експертів відповідного профілю, а також фахівця із процесуального права. Рівень професійної підготовки експертів підлягає перегляду зазначеними комісіями кожні п'ять років.

Матеріально-технічне забезпечення експертних установ дозволяє проводити різноманітні дослідження на рівні, що відповідає сучасним вимогам. В експертних установах, крім загальнотехнічного й наукового обладнання, використовується апаратура й пристрої, спеціально розроблені для судово-експертних досліджень (наприклад, порівняльний мікроскоп, пристрій для лову куль і ін.).

У державних експертних установах налагоджена оптимальна організація експертної і науково-дослідної роботи, а також здійснюється поточний контроль із боку керівників за строком і якістю проведених експертиз. Крім того, за певний період часу провідними спеціалістами проводиться рецензування експертиз, проведених менш досвідченими співробітниками, з метою усунення недоліків методичного характеру при проведенні наступ-

¹ В Україні професіональна підготовка судових експертів традиційних криміналістичних спеціальностей здійснюється у Київському національному університеті внутрішніх справ та Донецькому юридичному інституті Луганського державного університету внутрішніх справ.

них експертних досліджень. Регулярно здійснюється взаємне рецензування експертних висновків фахівцями тих самих спеціальностей, але різних експертних установ.

В основу діяльності експертних установ покладено територіальний принцип обслуговування правоохоронних органів та судів по виконанню призначених експертиз. Це забезпечує своєчасне й оптимальне проведення експертних досліджень.

Основні функції державних судово-експертних установ.

Загальною функцією судово-експертних установ є судово-експертне і техніко-криміналістичне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ, інших правоохоронних органів, судів у попередженні, розкритті й розслідуванні злочинів і виявленні інших правопорушень.

Основна функція державних судово-експертних установ – це проведення експертиз за завданнями органів внутрішніх справ, податкової міліції, прокуратури, служби безпеки, прикордонної служби, судів у кримінальних, цивільних, господарських справах і справах про адміністративні правопорушення.

Співробітники судово-експертних установ залучаються як спеціалісти при проведенні слідчих дій у відповідності до ст. 128¹ КПК України.

З урахуванням наявності в експертних установах високотехнічного обладнання, широкого спектра фахівців різного профілю і методик вирішення різноманітних завдань у судово-експертних установах здійснюється проведення неекспертних досліджень на прохання митних органів, державних, колективних, приватних підприємств і фізичних осіб.

Крім практичної експертної діяльності для забезпечення завдань судочинства, в судово-експертних установах проводиться науково-дослідна робота в сфері судово-експертного і техніко-криміналістичного забезпечення, спрямована на розвиток наукових основ теорії судової експертизи та розробку методичних положень (загальних і окремих методик дослідження) певних видів судових експертиз. Розробляються техніко-криміналістичні і експертні засоби (прилади, апаратура, комплекти, інструмента-

рій, матеріали та ін.) і забезпечується їх впровадження та використання в практичній судово-експертній діяльності.

Для розгляду найбільш важливих питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Міністерстві юстиції України створена Координаційна рада з проблем судової експертизи¹.

На Координаційну раду покладається обговорення та розроблення рекомендацій з наступних питань:

- забезпечення найповнішого задоволення потреб судів, органів дізнання і досудового слідства у судово-експертних дослідженнях;
- розвиток мережі судово-експертних установ та збільшення обсягів і видів судових експертиз, впровадження нових видів експертиз;
- вдосконалення процесуального законодавства України про проведення судової експертизи;
- узгодження відомчих нормативних актів (положень, інструкцій, наказів), що регламентують порядок проведення судових експертиз і діяльність установ і служб судових експертиз;
- створення нових видів судових експертиз, організаційні й методичні засади яких потребують об'єднання зусиль судово-експертних установ (служб) різних відомств;
- визначення актуальності і пріоритетності основних напрямів науково-дослідних робіт і конкретних тем, які вимагають спільного і погодженого розроблення, та редакційно-видавничої діяльності з питань судової експертизи;
- вдосконалення організаційних засад проведення міжвідомчих комплексних експертиз;
- обмін науково-технічною інформацією та статистичними даними по профілю діяльності;
- розробка загальних положень щодо атестації судових експертів та діяльності відомчих експертно-кваліфікаційних комісій;
- удосконалення форм навчально-методичної роботи з посадовими особами, які призначають судові експертизи;

¹ Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України / Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.1994 № 778 // Офіційний вісник України зі змінами. – 2007. – №39. – Ст. 1557.

- формування державного реєстру судових експертів;
- розробка загальних вимог щодо підготовки кадрів для судово-експертних установ і підвищення їх кваліфікації;
- організація міжвідомчого інформаційного банку судових експертиз;
- проведення міжвідомчих науково-методичних конференцій, семінарів, шкіл із проблем судової експертизи;
- встановлення і розвиток міжнародного співробітництва та обмін науково-технічними досягненнями в галузі криміналістики й судової експертизи;
- здійснення інших організаційних заходів, спрямованих на розвиток діючих і впровадження нових видів судових експертиз.

Для забезпечення достовірних результатів дослідження в судово-експертних установах постійно здійснюється експлуатаційно-технічне і метрологічне забезпечення обладнання і техніко-криміналістичних засобів, що використовуються при проведенні експертних досліджень.

Співробітники судово-експертних установ постійно взаємодіють із слідчими, дізнавачами, прокурорами та суддями, здійснюючи надання науково-методичної, довідкової і консультаційної допомоги з питань призначення судових експертиз шляхом проведення лекцій, практичних занять, семінарів, особистих консультацій.

Провідні фахівці судово-експертних установ беруть участь у експертно-кваліфікаційних комісіях з перевірки спроможності обізнаних осіб самостійно проводити експертні дослідження на рівні сучасних вимог.

Важливу роль відіграє проведення перевірок досліджень у судово-експертних установах в стадії порушення кримінальної справи за завданнями оперативно-розшукових підрозділів. Результати вказаних досліджень співробітники підрозділів НДІСЕ МЮ України оформлюють «Висновком спеціаліста», НДЕКЦ МВС України – «Довідкою експерта». Ці непроцесуальні документи містять інформацію, яка є підставою порушення кримінальної справи згідно зі ст. 94 КПК України. Наприклад, перевірочними дослідженнями встановлюється належність речовини до наркотичних засобів, предмета до холодної зброї, підrobка грошової купюри і т.д. Аналогічні завдання вирішують судово-медичні експерти, здійснюючи медичне дослідження громадян з метою встановлення сту-

пеня тяжкості отриманих ними ушкоджень, факту полових зносин з потерпілою і ін. Отримані результати відображаються в «Акті медичного дослідження» і також слугують підставою для порушення кримінальної справи. Зазначені довідки, висновки, акти не є джерелами доказів у кримінальній справі і не замінюють експертиз. Після порушення кримінальної справи ті ж об'єкти піддаються дослідженню для вирішення тих самих та інших питань, але вже в рамках призначеної судової експертизи.

Важливою функцією державних судово-експертних установ є проведення профілактичної роботи з попередження злочинів. Ця діяльність спрямована на виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину, і розробку заходів щодо їх усунення. Чинне законодавство не відносить судово-експертні установи і їх співробітників до суб'єктів профілактичної діяльності, однак обов'язок по виявленню причин і обставин, що сприяють вчиненню злочинів, покладає на експертні установи відомчими нормативними актами. Зокрема, пп. 5.2.2.1 Настанови «Про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України» закріплює цю функцію як обов'язок експерта. Профілактична діяльність співробітників державних судово-експертних установ реалізується в процесуальній і непроцесуальній формах.

Процесуальна форма профілактичної роботи полягає в тому, що при проведенні експертного дослідження з конкретної кримінальної справи експертом можуть бути встановлені умови й причини, які сприяли (могли сприяти) вчиненню злочинної події. З урахуванням своїх спеціальних знань експертом пропонуються конкретні заходи щодо усунення виявлених фактів з метою попередження вчинення нових злочинів. Наприклад, у процесі проведення автотехнічної експертизи встановлено, що зіткненню автомобілів, яке призвело до тяжких наслідків, сприяла відсутність необхідного знака на перехресті доріг. Експертом було зроблено відповідне повідомлення про належне обладнання перехрестя дорожніми знаками.

Ініціатива у встановленні цих обставин може виходити від слідчого або експерта. У першому випадку слідчий формулює відповідне завдання експертові в постанові про призначення експертизи. Виявлені фактичні дані і обставини, що сприяли вчиненню злочину, а також пропозиції експерта і заходи щодо попередження аналогічних злочинів відображаються у тексті висновку експерта. У другому випадку експерт з особистої ініціативи виявляє

умови й причини, які сприяли (могли сприяти) вчиненню розслідуваного злочину. Встановлені факти й заходи щодо попередження аналогічних злочинів викладаються в окремому документі – «Повідомленні про обставини, які сприяли (могли сприяти) вчиненню злочину». Зазначене повідомлення направляється слідчому або органу, який призначив експертизу, одночасно з висновком експерта. У повідомленні коротко викладаються: номер кримінальної справи; орган або особа, яка призначила експертизу; номер експертизи; коротка фабула злочину; обставини або факти, які могли сприяти його вчиненню. Повідомлення засвідчується підписом експерта.

Такі профілактичні рекомендації (повідомлення), що винесені за результатами розслідування конкретної кримінальної справи, є підставою для подання про вживання заходів по усуненню причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, внесеного слідчим, прокурором, органом дізнання у відповідні органи, організації, посадовим особам у відповідності до ст. 23¹ КПК України.

Непроцесуальна форма профілактичної роботи реалізується шляхом узагальнення експертної практики та (або) наукових досліджень. За результатами узагальнень експертних висновків і досліджень:

- складаються повідомлення компетентним органам про виявлені обставини, що сприяли вчиненню одного, але частіше декількох злочинів, і можливі заходи для їхнього усунення. Так, за результатами декількох експертиз по технічному дослідженню документів, проведених по різних кримінальних справах, було встановлено, що технічній підробці підписів сприяють особливі властивості паперу бланків. Пропозиція експертів про заміну паперу, направлена у відповідне відомство, була реалізована при наступному виготовленні документів;

- проводяться заняття із зацікавленими особами по навчанню розпізнавання слідів злочину, пов'язаних з підробкою документів, цінних паперів, порушенням цілісності пломб і інших замикаючих устроїв і т. п.;

- використовуються техніко-криміналістичні засоби і методи в ході профілактичних заходів, проведених підрозділами правоохоронних органів. Так, аналіз декількох десятків експертних висновків показав, що дорожньо-транспортні пригоди, що відбулися в результаті відриву причепа певної марки від тягача, обумовлені конструктивним недоліком дишла причепа. У ході запобіжних захо-

дів, проведених працівниками ДАІ за участю співробітників експертних установ, були виявлені потенційно небезпечні транспортні засоби.

В державних судово-експертних установах постійно здійснюється підготовка експертних кадрів, підвищення кваліфікації атестованих експертів.

Особа, яка залучається як судовий експерт, повинна задовольняти ряд обов'язкових вимог. Так, у відповідності до ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Крім того, фахівці державних спеціалізованих установ і відомчих служб, які проводять судові експертизи, повинні мати вищу освіту, пройти відповідну підготовку та атестацію як судові експерти певної спеціальності.

Метою атестації судового експерта є оцінка професійного рівня фахівців, які залучаються до проведення судових експертиз або беруть участь у розробках теоретичної та методичної бази судової експертизи. Залежно від спеціалізації їм присвоюється кваліфікація судового експерта з правом проведення певного виду експертизи.

Порядок проведення атестації і присвоєння кваліфікаційних класів визначається міністерствами та відомствами, у систему яких входять спеціалізовані установи і відомчі служби, що проводять судові експертизи. Так, у відповідності до ст. ст. 9, 10, 16, 17 та 21 Закону України «Про судову експертизу» наказами Міністерства юстиції України затверджені Положення про кваліфікаційні класи судових експертів¹, Положення про державний Реєстр атестованих судових експертів² і Положення про експертно-кваліфікаційні комісії і атестацію судових експертів³.

¹ Положення про кваліфікаційні класи судових експертів з числа працівників науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України / Затв. наказом Міністерства юстиції України від 30 листопада 1995р. №360/6 // Судові експертизи в Україні: Зб. норм. актів. – К., 2002. – С. 162.

² Положення про державний Реєстр атестованих судових експертів державних і підприємницьких структур та громадян / Затв. наказом Міністерства юстиції України від 15 квітня 1997р. № 149/7 // Судові експертизи в Україні: Зб. норм. актів. – К., 2002. – С. 139.

³ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів / Затв. наказом Міністерства юстиції України

Відповідно до цих документів у системі Міністерства юстиції України створені Центральна експертно-кваліфікаційна комісія Міністерства юстиції України (ЦЕКК) і експертно-кваліфікаційні комісії (ЕКК) науково-дослідних інститутів судових експертиз.

Основними завданнями ЦЕКК Міністерства юстиції України є:

- визначення порядку та умов проходження підготовки фахівців, що мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта;
- проведення атестації з метою присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта фахівцям, які не є працівниками державних спеціалізованих установ;
- розгляд питань дисциплінарної відповідальності судових експертів, що не є працівниками державних спеціалізованих установ.

Крім того, ЦЕКК виступає як апеляційна комісія з розгляду скарг фахівців науково-дослідних установ судових експертиз на рішення експертно-кваліфікаційних комісій установ.

Основні функції ЕКК:

- визначення рівня професійної підготовки фахівців, які працюють у штаті науково-дослідних установ судових експертиз Мін'юсту України, шляхом їх атестації з метою присвоєння (підтвердження) кваліфікації та/або кваліфікаційного класу судового експерта;
- розгляд питань дисциплінарної відповідальності судових експертів, які працюють у штаті науково-дослідних установ судових експертиз.

До складу комісій входять висококваліфіковані фахівці науково-дослідних установ судових експертиз, які мають кваліфікацію судового експерта і стаж практичної роботи не менше п'яти років з тих експертних спеціальностей, з яких комісія присвоює (підтверджує) кваліфікацію судового експерта.

Аналогічні ЕКК діють в системі експертних установ

Міністерства охорони здоров'я України¹ та експертно-криміналістичної служби МВС України.

На підставі рішення експертно-кваліфікаційних комісій у державний Реєстр атестованих судових експертів вносяться дані про осіб, яким присвоєна кваліфікація судового експерта. Цей Реєстр є офіційною автоматизованою системою обліку фахівців, яким органи дізнання, досудового слідства і суди зобов'язані переважно доручати проведення судових експертиз.

Крім зазначених функцій, загальних для всіх державних експертних установ, у Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах МВС України додатково формуються і ведуться криміналістичні обліки (слідотеки). У цих обліках зосереджують об'єкти, виявлені й вилучені з місць нерозкритих злочинів. До них відносяться: стріляні кулі, гільзи, фальшиві гроші, цінні папери, сліди пальців рук, взуття, знарядь злочину, транспортних засобів і інші матеріальні сліди.

Криміналістичні обліки використовуються для інформаційного забезпечення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій, зокрема:

- ідентифікації осіб, які вчинили злочин;
- ідентифікації об'єктів, сліди яких виявлені на місці події;
- установлення факту вчинення декількох злочинів тим самим злочинцем або з використанням того самого знаряддя;
- установлення особистості невідомих трупів і осіб, які приховують свої анкетні дані.

1.5. Постанова про призначення судової експертизи

Юридичною підставою проведення судово-експертного дослідження є постанова про призначення експертизи, яка на досудовому слідстві виноситься слідчим.

Постанова про призначення експертизи повинна відповідати певним вимогам і має власну структуру (ст. 196 КПК України). Постанова про призначення експертизи задає

¹ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії бюро судово-медичної експертизи / Затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 18 лютого 1997р. № 52 // Судові експертизи в Україні: 36. норм. актів. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 158.

спрямованість експертному дослідженню, тому зрозуміла важливість грамотного складання цього документа слідчим. Структура постанови про призначення експертизи включає три частини: вступну, описову і резолютивну.

Вступна частина постанови включає наступні дані:

- дату винесення постанови;
- місце винесення постанови (найменування населеного пункту);
- посаду, звання, прізвище й ініціали особи, яка винесла постанову, найменування органу розслідування;
- номер кримінальної справи.

Описова частина постанови містить обґрунтування необхідності залучення спеціальних знань.

Постанова повинна бути мотивованою. Це означає, що в ній зазначаються основні обставини кримінальної справи. У цій частині постанови коротко викладається фабула злочину і обставини, що викликали необхідність використання спеціальних знань; для встановлення якої юридично значимої обставини можуть бути придатні її результати; яка спеціальна мета дослідження.

Слідчим вказуються дані про особливості виявлення, вилучення, зберігання об'єкта експертного дослідження або інші обставини, які могли вплинути на формування його властивостей. У постанові вказується місце виявлення об'єктів, умови їх виготовлення або знаходження в момент виявлення, спосіб вилучення, прийоми відбору і кількість зразків при направленні на експертизу тільки частини речових доказів і т. ін.; умови відбору зразків для порівняльного дослідження та інші відомості. Якщо в постанові ці обставини не описуються, то експертові варто надіслати копії тих протоколів слідчих дій (оглядів, допитів та ін.) або виписки з них, де мова йде про ці обставини.

У виняткових випадках, коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитися по фотознімках і інших копіях об'єкта, його описах та інших матеріалах, залучених до справи. Про проведення експертизи по таких матеріалах має бути зазначено в постанові про її призначення.

Дані, що вказують в описовій частині постанови, необхідні експерту для точного розуміння поставленого завдання і правильної оцінки результатів дослідження. Бі-

льше того, знання експертом основних обставин справи дозволяє йому реалізувати при проведенні експертизи своє право на ініціативу, тобто встановлювати обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання (ст. 200 КПК України).

В описовій частині наводяться вихідні дані по розслідуваній кримінальній справі. Вихідні дані включають інформацію, необхідну для вирішення питань, що відносяться до предмета експертизи. Це джерела відомостей про властивості об'єктів експертного дослідження або події, що відбулись. Так, у справах про дорожньо-транспортні події в постанові вказують параметри дорожньої обстановки, швидкість транспортних засобів і інші відомості, що використовуються експертом для вирішення поставлених питань.

Якщо призначається повторна або додаткова експертиза, то в описовій частині вказують, коли, де і ким була проведена попередня експертиза і її висновки. Якщо були проведені кілька додаткових, повторних експертиз, то згадуються всі висновки. У постанові обов'язково наводяться мотиви, що викликали необхідність проведення додаткової або повторної експертизи. Необхідно вказувати, у чому конкретно вважається неясність, неповнота дослідження або в чому вбачається необґрунтованість висновку первинної експертизи, які обставини викликали сумнів у його правильності.

Описова частина завершується посиланням на фактичні і процесуальні підстави призначення експертизи. Це може бути сформульовано таким чином: «Беручи до уваги, що для вирішення питань, що виникли у справі, необхідні спеціальні знання, та керуючись ст. ст. 75 і 196 КПК України, УХВАЛИВ ...». Якщо проведення експертизи доручається експертам судово-експертної установи, відомчої служби, то додатково робиться посилання на ст.198 КПК України, а у випадках обов'язкового призначення експертизи – на ст. 76 КПК України. При призначенні повторної або додаткової експертизи згадується ст. 203 КПК України.

Резолютивна частина постанови умовно складається із трьох розділів.

У першому розділі вказується:

– найменування роду, виду експертизи, виходячи з тих спеціальних знань, які необхідні для її проведення. Нерідко слідчий утрудняється в правильному визначенні виду експертизи. У цьому випадку припустимо йменувати експертизу назвою того класу судових експертиз, у який вона входить. Наприклад, назвати експертизу криміналістичною, інженерно-технічною, матеріалознавчою, товарознавчою і т. ін.;

– процесуальний вид експертизи: повторна, додаткова, комісійна, комплексна (первинна й одноособова експертизи звичайно не вказуються);

– прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, посада експерта (експертів), якщо експертиза проводиться поза експертною установою. При призначенні експертизи в державну експертну установу вказується, що її проведення доручається експертам відповідної установи. Для дотримання прав обвинувачуваного на відвід експерта після ознайомлення з постановою про призначення експертизи (п.1 ч. 2 ст. 197 КПК України) слідчий вправі доручити проведення експертизи конкретному співробітникові експертної установи, указавши його прізвище і посаду або пославшись на Реєстр атестованих судових експертів, у якому наведений список експертів співробітників експертної установи. Наприклад, «...проведення експертизи доручається співробітникам науково-дослідного інституту судових експертиз, включених до Реєстру атестованих експертів за 2006 рік». Якщо призначається додаткова експертиза, то вказується, доручається вона тому самому чи іншому експертові, а при призначенні повторної експертизи можна вказати, що її проведення доручається комісії експертів. Вимоги слідчого обов'язкові для керівника експертної установи;

– коли експертиза призначається різним експертним установам, вказується їх найменування і провідна установа;

– якщо експертиза призначається в експертну установу і приватному експерту, вказується найменування установи і прізвище експерта. Провідною призначається експертна установа;

– при необхідності відзначається, що експертиза або окремі дослідження повинні проводитися в присутності слідчого, обвинувачуваного, підозрюваної або інших осіб.

У другому розділі після вказівки виду експертизи і суб'єкта її проведення перераховуються питання, що вимагають вирішення.

Питання, які ставляться перед експертом, повинні ретельно редагуватися, бути визначеними, ясними, такими, що не носять правового характеру. Правильна і точна постановка питань перед експертом служить формуванню конкретного предмета експертизи.

При формулюванні питань слідчий може консультуватися із обізнаною особою, у тому числі з тою, яка буде залучена до проведення експертизи як експерт, а також використати методичні матеріали. У методичній і довідковій літературі з судової експертизи наводяться переліки питань відносно різних видів і родів експертиз. Однак при цьому варто враховувати специфіку конкретної справи і уникати включення в постанову сторонніх питань, вирішення яких не диктується необхідністю розслідування.

У третьому розділі резолютивної частини постанови перераховуються всі об'єкти, надавані в розпорядження експерта: речові докази, зразки для проведення порівняльного дослідження, матеріали кримінальної справи, що містять відомості, які мають значення для дачі висновку, і ін.

Оскільки практично будь-яке дослідження вносить якісь зміни в досліджуваний об'єкт, то слідчий повинен дати дозвіл на видозміну, часткове або повне знищення об'єкта, інакше дослідження буде неможливим.

Не слід направляти на експертизу всі матеріали кримінальної справи. Це не засновано на законі, тим більше, якщо веде до фактичного зупинення провадження у справі на підставах, які не передбачені законом (ст. 206 КПК України).

Перераховуючи об'єкти, необхідно не тільки вказати їх найменування, але й упаковку (вид, номер пакета і т. ін.), у якій вони перебувають, написи, номер печатки і т. ін. Надалі це дозволить оцінити допустимість представлених об'єктів як речових доказів.

Якщо об'єкти дослідження не можуть бути направлені в експертну установу, то в постанові необхідно відзначити, де перебувають ці об'єкти і час, коли експерт може прибути на місце їх знаходження для проведення дослідження.

При призначенні експертизи приватному експертові він розписується в постанові про ознайомлення з обов'язками, правами і відповідальністю судового експерта.

До постанови про призначення повторної або додаткової експертизи обов'язково додаються висновки всіх попередніх експертиз або повідомлення про неможливість дачі висновку. Направляються додаткові матеріали, які виявилися в розпорядженні слідства після проведення попередніх досліджень.

Постанова засвідчується підписом слідчого. Постанова про призначення експертизи, об'єкти дослідження направляються в експертну установу із супровідним листом, підписаним керівником правоохоронного органу.

Експертиза вважається призначеною від дня винесення відповідної постанови.

1.6. Організація проведення судової експертизи

Законом України «Про судову експертизу» і кримінально-процесуальним законодавством передбачається можливість проведення експертиз як у державній експертній установі, так і поза нею. Варто дотримуватися принципу, відповідно до якого експертиза повинна проводитися в державній експертній установі (службі), якщо в неї є відповідні фахівці.

Організація проведення експертизи в державній експертній установі.

!!!!!!!!!!!!!!!

Проведення судово-експертного дослідження в державних експертних установах на досудовому слідстві регламентується ст.198 КПК України. Експертиза призначається в ту експертну установу або підрозділ відомчої служби, які обслуговують територію органу розслідування. Слідчий направляє у відповідну установу постанову про призначення експертизи, організовує доставку об'єктів, необхідних для проведення дослідження і дачі висновку.

Організація експертного дослідження покладається на керівника експертної установи, яким є директор (начальник, завідувач) державної судово-експертної установи, або прирівняного до нього спеціалізованого підрозділу. Керівник державної судово-експертної установи, крім адміні-

стративних функцій, наділений певними процесуальними повноваженнями. Він вивчає матеріали, що надійшли, і може сам призначити експерта або декількох експертів із числа співробітників даної установи для виконання експертизи; установити строк її проведення або передати вирішення цих питань керівникові відповідного структурного підрозділу (начальникові відділу, завідувачеві лабораторією, сектором і т.п.).

Обов'язковою додатковою юридичною підставою проведення експертизи співробітником експертної установи, як ми вже відзначали вище, є вказівка керівника на постанові слідчого про призначення експертизи.

Нерідко в постановах слідчі вказують про призначення хімічної, акустичної, графологічної, фізико-технічної та інших експертиз, яких відповідно до існуючої класифікації судових експертиз не існує. У цьому випадку керівник, виходячи зі змісту питань і виду об'єктів, що надійшли, сам визначає рід експертизи і доручає дослідження відповідному експерту. Якщо в одній постанові сформульовані питання, вирішення яких стосується компетенції різних експертів, то в цій ситуації керівник експертної установи, виходячи зі змісту завдання, самостійно визначає відповідність питань тому або іншому виду експертиз і доручає їх проведення експертам відповідних спеціальностей.

Якщо слідчий у резолютивній частині постанови вказує прізвище конкретного співробітника експертної установи, якому він доручає проведення експертизи, то керівник зобов'язаний виконати цю вимогу. Якщо проведення експертизи неможливо доручити зазначеному експерту у зв'язку зі знаходженням його у відпустці, хворобою, звільненням або з інших причин, керівник повинен письмово сповістити про це слідчому. Тільки після одержання згоди на заміну експерта керівник експертної установи доручає проведення експертизи іншому співробітнику.

Керівник вправі повернути постанову про призначення експертизи, представлені для її проведення об'єкти і матеріали справи без виконання при наявності відповід-

них підстав. Відмова оформляється відповідним листом, у якому вказуються мотиви повернення¹.

У випадку, коли в ході проведення експертизи виникає необхідність у проведенні досліджень, не указаних у постанові, але таких, що мають значення для розслідуваного злочину (наприклад, при виявленні експертом на предметах-носіях мікрооб'єктів різної природи), керівник з ініціативи експерта без узгодження зі слідчим вправі організувати таке дослідження силами співробітників установи.

Керівник експертної установи вправі дати вказівку про проведення дослідження декількома експертами, організовуючи проведення комісійної або комплексної експертизи. При цьому із числа членів комісії призначається провідний експерт (голова), який виконує роль керівника групи. Провідний експерт не має ніяких процесуальних переваг перед іншими експертами при вирішенні питань. Він має ті самі права та обов'язки, що й будь-який експерт у кримінальному процесі, і виконує лише організаційні функції: скликає наради експертів, планує, координує виконання програм досліджень, здійснює зв'язок з керівниками різних підрозділів або установ, складає проект висновку і т. ін.

Іноді для проведення всебічного, повного дослідження необхідно залучити фахівця іншої спеціальності з неекспертної установи, організації або підприємства (наприклад, у зв'язку з відсутністю складного аналітичного обладнання, необхідного для проведення фізичного або хімічного аналізу). Керівник експертної установи не вправі зробити це самостійно без дозволу слідчого, який призначив експертизу. У цьому випадку на адресу слідчого направляється лист керівника або клопотання експерта, у яких рекомендується відповідний фахівець або установа, співробітників якої доцільно залучити до участі у проведенні експертизи. Залучення такого фахівця до проведення експертизи здійснюється з дотриманням вимог частини 3 ст. 196 КПК України.

¹ Докладніше про це у підрозділі 1.8.

Разом з тим, згідно з п. 1.5 Інструкції про проведення судово-медичної експертизи допускається без узгодження з особою, яка призначила судово-медичну експертизу, залучати як експертів професорів, викладачів кафедр судової медицини, фахівців установ охорони здоров'я й інших відомств. У цій ситуації до початку проведення експертизи слідчому доцільно встановити правосуб'єктність обізнаної особи, яка залучається керівником судово-медичної установи до проведення досліджень як експерт.

Керівник експертної установи зобов'язаний забезпечити умови, необхідні для проведення досліджень: наявність обладнання, приладів, матеріалів, засобів інформаційного забезпечення, дотримання правил техніки безпеки і виробничої санітарії та ін., схоронність представлених об'єктів дослідження і матеріалів справи.

Оскільки проведення судових експертиз є посадовим обов'язком співробітника державної експертної установи, то при прийнятті постанови про призначення експертизи до свого проведення він не попереджається щораз керівником установи про кримінальну відповідальність. Права, обов'язки й відповідальність судового експерта вивчаються співробітниками установи при підготовці до здачі іспиту на право самостійної експертної роботи експертно-кваліфікаційній комісії.

Юридичним фактом, що визначає момент вступу посадової особи як судового експерта у кримінальний процес, і одночасно попередженням про кримінальну відповідальність за відмову від дачі висновку згідно зі ст. 385 КК України й дачу завідомо неправдивого висновку згідно зі ст. 384 КК України є розпис особи у журналі реєстрації експертиз про одержання копії постанови і речових доказів. Рідше це відбувається після розпису експерта в першому екземплярі постанови про призначення експертизи при безпосередньому врученні йому слідчим матеріалів експертизи і копії постанови з візою керівника експертної установи. Після виконання зазначених процедур обізнана особа набуває статусу експерта у розслідуванні кримінальній справі з обов'язками та правами, що випливають із цього.

Керівник експертної установи особисто або через керівників структурних підрозділів контролює строк проведення експертизи. Процесуальний закон не вказує конк-

ретні строки проведення експертизи. Це, як правило, визначається особливостями і кількістю представлених об'єктів, обсягом і складністю поставлених на вирішення експерта питань. Відповідно до відомих нормативних актів Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства охорони здоров'я України строки проведення експертиз встановлюються керівником експертної установи (його структурного підрозділу) у межах:

- 10 днів – відносно матеріалів з невеликою кількістю об'єктів і нескладних за характером досліджень експертиз;
- одного місяця – щодо матеріалів з більшою кількістю об'єктів або складних за характером досліджень.

Якщо експертиза не може бути виконана в зазначений термін, більший строк установлюється за домовленістю з органом або особою, які призначили експертизу, після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. Попереднє вивчення матеріалів не повинно перевищувати п'яти днів. У строк проведення експертизи, прийнятої до проведення, не включається час виконання клопотань експерта, пов'язаного з витребуванням додаткових матеріалів або усуненням інших недоліків, допущених слідчим, який призначив експертизу.

Керівник експертної установи не тільки організовує проведення експертизи. Керівник особисто або через керівника структурного підрозділу має право контролю за проведенням дослідженням, відповідністю застосовуваних методик сучасним вимогам і правильністю процесуального оформлення висновку експерта. При контролі якості експертизи обов'язково перевіряється:

- 1) дотримання процесуальних і інших правових вимог до проведення досліджень і оформлення їх результатів;
- 2) повнота досліджень і опису їх ходу;
- 3) адекватність методів дослідження представленим об'єктам і поставленим завданням;
- 4) повнота відповідей на поставлені питання і дотримання експертом меж компетенції;
- 5) дотримання встановлених строків проведення експертизи.

Керівник не вправі порушувати принцип незалежності експерта, тобто втручатися в процес формулювання остаточної висновків, давати вказівки, які прирікають зміст

висновків по конкретній експертизі, зобов'язати експерта дати певний висновок, нав'язати свою точку зору відносно проведених досліджень, відсторонити експерта від проведення призначеної експертизи. Керівник може робити зауваження методичного характеру, що стосуються вибору методу (методик) дослідження, кращої аргументації висновків, і інші рекомендації, які можуть бути враховані експертом. При неякісному оформленні висновку керівник повертає його експерту для усунення недоліків.

Якщо керівник експертної установи не погоджується з думкою експерта відносно поставлених питань, він має право організувати проведення комісійної експертизи. До складу комісії включається експерт, з думкою якого керівник не згодний. Експерти комісії у випадку згоди між собою підписують загальний висновок експертизи, а у випадку виникнення розбіжностей дають кілька висновків.

Керівник експертної установи (його структурного підрозділу) може виступати як судовий експерт відповідно до його експертної спеціальності.

Після завершення дослідження висновок експерта направляється слідчому тільки через керівника експертної установи. У такий же спосіб направляється повідомлення експерта про неможливість дачі висновку. Підпис експерта, що завершує висновок, засвідчується печаткою експертної установи або підрозділу відомчої служби. Висновок експерта із супровідним листом, підписаним керівником, направляється разом з дослідженими об'єктами слідчому, який призначив експертизу.

Якщо висновок експерта було дано поза експертною установою (на місці події, у суді), то він розглядається керівником установи після надходження матеріалів експертизи в установу. У випадку виникнення яких-небудь істотних зауважень, які виникли в керівника установи, він може сповістити про це слідчому (судді), який призначив експертизу.

Всі положення, що стосуються контролю керівника експертної установи за якістю висновку експерта, можуть бути віднесені до повідомлення про неможливість проведення експертизи, яке у необхідних випадках виносить експерт.

Організація проведення експертизи в декількох державних експертних установах. !!!!!!!!!!!!!

Слідчий доручає проведення експертизи різним експертним установам тоді, коли для проведення дослідження необхідні експерти різних спеціальностей, тобто при призначенні комплексних експертиз. Прикладом може служити проведення комплексної експертизи по дослідженню ушкоджень на тілі і одязі потерпілого співробітником Науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України або Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, з одного боку, та співробітником бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України, з іншого боку.

При призначенні такої експертизи слідчий повинен направити копії постанови про призначення експертизи в кожен експертну установу. У постанові варто вказати провідну установу, і на її адресу направити об'єкти дослідження.

Керівники експертних установ організовують проведення експертизи. Якщо в постанові провідна установка не зазначена, то вона визначається за узгодженням між керівниками установ. Експерт провідної установи призначається провідним у створюваній комісії і здійснює організацію проведення експертизи, координацію проведених досліджень і т. ін.

Висновок комплексної експертизи, підписаний всіма експертами – членами комісії, завіряють печатками керівники експертних установ.

Організація проведення експертизи приватним експертом. !!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

Згідно зі ст. ст. 75, 196 КПК України експертиза може проводитися не тільки в експертній установі, а будь-якою обізнаною особою. Відповідно до ч. 1 та ч. 4 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» експертизи можуть проводитися не працівниками державних судово-експертних установ.

Слідчий самостійно вибирає обізнану особу, компетентну у відповідній галузі знань і не зацікавлену у справі, після чого вносить постанову про проведення експертизи.

Компетентність експерта на етапі призначення експертизи встановлюється за допомогою зіставлення його ха-

ракретистик із пропонованими професійними і кваліфікаційними вимогами. Якщо призначається експертиза із переліку, встановленого Міністерством юстиції України, перевіряється наявність у фахівця свідоцтва про присвоєння йому кваліфікації експерта з відповідної спеціальності. Коли призначається експертиза, що не входить до вказаного переліку, перевіряється наявність в особи диплома про освіту, встановлюється стаж роботи за спеціальністю, авторитетність в певній галузі та інші відомості.

У постанові вказується прізвище обізнаної особи, якій доручається проведення експертизи. Після виклику особи в правоохоронний орган з'ясовується особистість, спеціальність і компетентність (за наявними документами), установається відношення до обвинувачуваного, підозрюваного і потерпілого, вирішується питання про відсутність обставин, які можуть спричинити її відвід як експерта. Обізнаній особі вручається копія постанови про призначення експертизи, роз'яснюються права та обов'язки згідно зі ст. 77 КПК України, вона попереджається про кримінальну відповідальність за відмову від дачі висновку (ст. 385 КК України) і дачу завідомо неправдивого висновку (ст. 386 КК України), з'ясовується, чи має вона якісь заяви. Всі проведені дії відображаються в «Протоколі роз'яснення експертів його прав і обов'язків».

У згаданому протоколі наводяться біографічні дані обізнаної особи, її адреса, посада, місце роботи, відомості про освіту, стаж роботи зі спеціальності, інші відомості, що характеризують компетентність, а також інформація про участь її як експерта в інших справах, якщо такі були. У протоколі зазначається, що обізнана особа залучена експертом у розслідуваній справі і їй вручена постанова про призначення експертизи, роз'яснені обов'язки і права, вона попереджена про кримінальну відповідальність. Додатково вноситься запис про знайомство (незнайомство) обізнаної особи з обвинувачуванним, іншими учасниками процесу, її незацікавленість в результатах справи. У висновку вказується, що експертів передана постанова про призначення експертизи і матеріали для її проведення. Протокол підписує експерт і слідчий.

Підпис обізнаної особи в протоколі відповідає моменту вступу її в процес як судового експерта. Після вико-

нання експертизи висновок підписується експертом і направляється разом з дослідженими матеріалами слідчому.

Проведення експертизи за разовими договорами може мати місце в тих випадках, коли провести її в іншому порядку неможливо. При цьому в договорі повинні бути зазначені строки виконання експертизи, розмір винагороди експертові й порядок його виплати.

Приватний експерт має право на винагороду за проведене дослідження. При цьому складається договір, в якому повинні бути зазначені строки виконання експертизи, розмір винагороди експертові і порядок її виплати.

Організація проведення експертизи в державній експертній установі і приватним експертом. !!!!!!!

Залучення обізнаної особи, яка не є співробітником державної експертної установи, як експерта може здійснюватися, як відзначено вище, за рекомендацією керівника експертної установи або з ініціативи слідчого. У цій ситуації одна копія постанови про призначення експертизи направляється в експертну установу разом з матеріалами для її проведення, а інша копія вручається приватному експерту після складання описаного вище «Протоколу роз'яснення експертові його прав і обов'язків».

Незалежно від числа приватних експертів, їх посади, звання і т. ін. провідним експертом, який організовує дослідження, завжди є експерт – співробітник державної експертної установи. Висновок, даний за результатами проведеної експертизи, підписується всіма експертами і засвідчується керівником експертної установи.

1.7. Висновок судового експерта

Підсумком проведення експертного дослідження є висновок експерта, який закон відносить до числа самостійних судових доказів (ч. 2 ст. 65 КПК України).

Висновок експерта повинен розглядатися у двох аспектах. З одного боку, це письмовий документ, у якому описуються дослідницькі процедури, наводяться проміжні результати і обґрунтування кінцевих висновків. У висновку експерта логічно послідовно відображається весь хід і результати проведеного дослідження. З іншого боку, висновок експерта – це процесуальний документ, що пови-

нен складатися відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства. Структура висновку експерта є досить важливим елементом, що характеризує його зміст. Таким чином, у висновку експерта, як доказі, варто розрізняти зміст, тобто умовивід, обґрунтований проведеними дослідженнями і професійною оцінкою експертом установлених фактів, і форму, тобто висновок як процесуальний акт.

Форма висновку експерта загалом регламентована ст. 200 КПК України. Експерт дає висновок у письмовій формі, він повинний містити докладний опис проведених досліджень і обґрунтовані відповіді на поставлені слідчим питання. Відсутність хоча б одного з названих елементів робить висновок непридатним (неприпустимим) як судовий доказ.

Необхідно відзначити ще один важливий аспект діяльності експерта по складанню висновку. Мова, якою викладається висновок, повинна бути, з одного боку, професійною (при викладі процесу дослідження), але з іншого боку – досить ясною для розуміння слідчим та іншими суб'єктами процесу, що не є фахівцями в тій або іншій галузі (при викладі остаточних висновків).

Практика і теорія судової експертизи виробили більш докладні вимоги до змісту висновку експерта, його структури, які закріплені у відомчих нормативних актах. Висновок експерта складається із трьох частин: Вступу, Дослідження і Висновків, а також може доповнюватися додатками. Відзначимо ті відомості, які, як правило, повинні міститися в кожній зі структурних частин висновку, а також загальні правила його складання експертом.

Вступ.

Вступ висновку експерта повинний містити інформацію про те, хто, з якою метою призначив експертизу, які об'єкти представлені, хто саме проводив дослідження, особи, які були присутніми при її проведенні, питання, що винесені на вирішення експерту. Для цього у вступній частині висновку вказуються:

- 1) Номер і найменування кримінальної справи, у якій призначена експертиза.

- 2) Номер експертизи відповідно до нумерації експертної установи.

3) Найменування експертизи відповідно до спеціальних знань, що використовувались при її проведенні.

4) Найменування експертизи відповідно до процесуальної класифікації, тобто чи є вона додатковою, повторною, комісійною або комплексною. Іноді ні наукове, ні процесуальне найменування експертизи не збігається з тим, що зазначено слідчим у постанові. Це пояснюється непоінформованістю слідчого в існуючій науковій класифікації експертиз або тим, що в процесі її проведення виникла необхідність залучення інших експертів, що перетворило експертизу в комплексну або комісійну.

5) Дата надходження постанови та матеріалів в експертну установу або приватному експерту і дата закінчення експертного дослідження.

6) Найменування підрозділу, відомчої служби, експертної установи і її підрозділу, куди надійшли матеріали на експертизу.

7) Юридична підстава проведення експертизи, тобто постанова про призначення експертизи. Вказується дата її складання, посада, прізвище, ініціали, звання особи, яка винесла постанову.

8) Перелік об'єктів, що надійшли на експертизу. Наводиться перелік речових доказів, порівняльних зразків, матеріалів кримінальної справи і інших об'єктів, спосіб їх доставки. Описуються вид і стан упаковки, наявні на ній написи, наявність підписів слідчого, понятих і їх прізвища, номери печаток. При проведенні судово-медичної експертизи живих осіб (потерпілого, обвинувачуваного і ін.) вказуються їх прізвище, ім'я, по батькові, вік, місце проживання, документ, що засвідчує особистість, а при проведенні експертизи за матеріалами справи – номер і найменування кримінальної справи, кількість томів, що надійшли, і аркушів справи.

9) Відомості про експерта: посада, прізвище, ім'я та по батькові, освіта, експертна спеціалізація, загальний стаж роботи, стаж роботи експертом, категорія, вчений ступінь і звання. Якщо експертизу проводять кілька обізнаних осіб, то наводяться відомості про всіх експертів. Коли експертизу проводить приватний експерт, то крім даних, передбачених чинним законодавством, обов'язково відзначаються номер, дата видачі й терміну дії свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта.

10) Питання, поставлені на вирішення експертизи. Питання відтворюються текстуально в тому формулюванні, в якому дані слідчим у постанові. Коли на вирішення експертизи поставлено кілька питань, то порядок групування питань і їхня черговість можуть бути викладені експертом у тій послідовності, що відповідає найбільш доцільному порядку дослідження.

Якщо в ході проведення експертизи у відповідності до ст. 200 КПК України виявлено факти, важливі для справи, з приводу яких не були поставлені питання (наприклад, задане питання про наявність змін у документі, а експерт виявив первісний текст), то питання, вирішені з ініціативи експерта, викладаються після поставлених слідчим питань. У тому випадку, коли експерт вирішував тільки частину питань постанови, а інші вирішувались в інших експертних висновках, вказується номер і найменування цих експертиз, установа або підрозділи, де вони проводилися, і дата закінчення досліджень.

У зв'язку з відсутністю у слідчого спеціальних знань ним іноді при формулюванні питань допускаються помилки і неточності. Тому в експерта в цих випадках виникає потреба змінити або уточнити поставлені на вирішення експертизи питання. Якщо питання сформульовано неточно, його редакція не відповідає прийнятим у судовій експертизі і криміналістиці рекомендаціям, але мета завдання експерту зрозуміла, зміни не зачіпають завдань і обсягу досліджень, то зміна експертом словесного формулювання поставлених питань правомірна. Після перерахування всіх питань експерт пояснює, як він розуміє питання у відповідності зі своєю компетенцією (спеціальними знаннями). Наприклад, «Питання постанови про тотожність представлених об'єктів розумілось експертом, виходячи зі своєї компетенції і методичних рекомендацій, таким чином: чи становили раніше єдине ціле представлені об'єкти?».

Якщо зміст питання експертові незрозумілий, він повинен звернутися за його роз'ясненням до слідчого з відповідним клопотанням.

11) Вихідні дані для проведення досліджень: протоколи слідчих дій (оглядів, відтворення обстановки і обставин події, допитів і інших), інструкції з переліком посадових обов'язків

певних осіб і ін. При проведенні авто-технічної експертизи обов'язково в постанові задаються дані, якими повинен керуватися експерт: швидкість руху транспортного засобу, пішохода; відстань видимості, момент небезпеки та ін.

У судово-медичних експертизах викладаються «Обставини справи», які необхідні експерту для проведення експертизи і дачі відповіді: інформація і результати, отримані в ході проведення слідчих дій, зміст медичних документів і ін.

12) Відомості про клопотання експерта слідчому і результати їх розгляду. Клопотання стосуються:

- надання додаткових матеріалів для проведення експертизи;

- дозволу про псування, знищення речових доказів;
- проведення слідчих дій за участю експерта.

У висновку вказуються дата направлення, причина і зміст клопотання експерта. Наводяться відомості про дату і зміст відповіді слідчого, кількість, вид додаткових об'єктів, зразки, інформація про нові дані в справі і т.п. Якщо відповідь на клопотання не надійшла протягом одного місяця, то проведення експертизи відновлюється, а у вступі відзначається, які питання не вирішувались повністю або вирішувались частково через відсутність необхідних матеріалів.

13) Відомості про осіб, які були присутні при проведенні експертизи: прізвище, ініціали, процесуальне становище.

14) При проведенні повторної експертизи наводяться відомості про всі попередні експертизи: прізвища, ініціали експертів, які їх проводили, найменування експертних установ або місце роботи приватних експертів, номери і дати проведення висновків, висновки експертів з питань, що поставлені на повторне вирішення, а також мотиви призначення повторної експертизи, указані в постанові про її призначення.

Коли проводиться додаткова експертиза, то вказується номер первинної (основної) експертизи, питання й отримані результати досліджень, мотиви призначення додаткової експертизи.

15) У випадку проведення комісійної або комплексної експертиз, крім відомостей про експертів, вказується, хто з них є провідним експертом. У комплексній експертизі відзначається, які об'єкти вивчав або які методи застосовував кожний з експертів, що беруть участь у дослідженні.

16) Завершує першу частину висновку підпис експерта (експертів) про попередження про кримінальну відповідальність згідно зі ст. 386 КК України за дачу завідомо неправдивого висновку.

Дослідження.

Дослідна частина висновку експерта включає опис процесу і результатів досліджень, у ній дається наукове пояснення встановлених фактів. Опис треба проводити таким чином, щоб була зрозуміла сутність досліджень, здійснені експертом операції і дії. Структура дослідної частини висновку відповідає в основному послідовності процесу експертного дослідження.

Як правило, вона починається з опису зовнішнього вигляду об'єктів, що надійшли на експертизу. Подальший опис досліджень здійснюється залежно від розв'язуваних завдань (ідентифікаційних, діагностичних) і обраної схеми або методики дослідження. Вирішення ідентифікаційних завдань слід викласти стадіями: роздільне дослідження, порівняльне дослідження, експертний експеримент, синтезуюча (оцінна) частина.

Можливий більш детальний розподіл стадій: роздільне дослідження загальних ознак об'єктів, порівняльне дослідження загальних ознак об'єктів, синтез результатів порівняльного дослідження загальних ознак; роздільне дослідження окремих ознак об'єктів, порівняльне дослідження окремих ознак об'єктів, синтез результатів порівняльного дослідження окремих ознак об'єктів. При проведенні ідентифікаційних досліджень великої кількості об'єктів досліджувані ознаки зводяться в таблицю. Цим досягається лаконізм викладу і наочність зіставлення досліджуваних ознак.

Відзначимо деякі загальні особливості оформлення дослідної частини висновку.

Якщо в процесі експертизи проводяться різнопланові дослідження, то у висновку виділяються окремі розділи, що відповідають видам проведених досліджень. Наприклад: «Зовнішній огляд», «Трасологічне дослідження», «Дослідження мінеральної частини» і т. д. При проведенні комплексної експертизи окремі види досліджень проводять експерти різних спеціальностей. У зв'язку з цим дослідна частина висновку також ділиться на розділи. Вони підписуються тими експертами, які проводили даний вид дослідження і формулювали проміжні висновки. Тим са-

ним забезпечується персональна відповідальність експертів тільки за особисто проведені дослідження. Можливий інший розподіл дослідної частини. У тих випадках, коли питання постанови не пов'язані між собою, дослідна частина може бути поділена на розділи, у яких описуються дослідження, спрямовані на вирішення окремих питань постанови. Наприклад: «Дослідження з питання №1», «Дослідження з питання №2» і т. д.

Структура дослідної частини судово-медичної експертизи визначається видом проведеної експертизи (експертиза трупа, живих осіб, речових доказів, за матеріалами кримінальної справи), а необхідний обсяг відомостей, що наводить у висновку експерт, визначається відомчими нормативними актами.

Під час опису досліджень експертом даються посилання на ілюстрації, додатки до висновку, довідково-методичні матеріали і літературні джерела, дані слідчих дій із вказівкою аркушів кримінальної справи та ін. У деяких видах експертиз (бухгалтерських, будівельно-технічних, пожежно-технічних і ін.) даються посилання на довідково-нормативні документи (постанови, інструкції, накази й ін.), якими керувався експерт при вирішенні поставлених питань.

Питання про те, з якою мірою деталізації належить викладати дослідження, проведене експертом, вирішується в кожному конкретному випадку окремо. Застосовувані методи можуть бути лише перераховані, якщо вони широко відомі й апробовані експертною практикою. При цьому посилання на метод супроводжується вказівкою режиму і параметрів застосованого методу, приладу.

Якщо метод (методика) недостатньо відома, вказується довідкова література, матеріали, що фіксують апробацію і впровадження даного методу (методики). У тих випадках, коли метод не пройшов апробації, є новим, він повинен бути докладно викладений у висновку в такому обсязі і з такою мірою деталізації, щоб при необхідності його могли оцінити фахівці. Крім опису сутності застосованого методу (методики), експертві іноді доводиться обґрунтовувати його вибір. Обґрунтування може бути обумовлено існуючими методичними рекомендаціями, особистим досвідом експерта або поставленим завданням.

Визначальним при виборі методу (методики) і форми його викладу є розуміння необхідності оцінки вірогідності висновку експерта всіма учасниками процесу.

У висновку наводяться всі отримані проміжні і кінцеві результати досліджень, описуються властивості та ознаки досліджуваних об'єктів.

У більшості експертних висновків завершальним розділом дослідної частини є «Синтезуюча частина», у якій всі виявлені ознаки об'єктів, отримані проміжні результати аналізуються з метою обґрунтування кінцевих висновків. Дається сумарна експертна оцінка встановлених ознак, наукове пояснення встановленим фактам, що обґрунтовує остаточно висновки.

Так, при ідентифікаційних дослідженнях синтезуюча частина включає підсумкову оцінку співпадаючих ознак порівнюваних об'єктів і ознак, що розрізняються. Якщо розходження визнаються неістотними, тобто є результатом неоднакових умов відображення властивостей об'єкта, то вони не враховуються при вирішенні питання про тотожність. Так відбувається, наприклад, ідентифікація виконавця рукописного тексту при наявності розходжень, викликаних використанням неоднакових пишучих приладів. Істотні розходження, обумовлені властивостями шуканого та перевірюваного об'єктів, є підставою для категоричного негативного висновку про тотожність. Якщо співпадаючі ознаки є стійкими, істотними і утворюють індивідуальну неповторну сукупність, то питання про тотожність вирішується позитивно.

При проведенні комплексної експертизи в узагальненні й оцінці результатів всіх проведених досліджень беруть участь тільки ті експерти, які компетентні в предметі експертизи та формулюють кінцеві висновки. Вузькі фахівці (фахівці з методу) обмежуються формулюванням тільки проміжних висновків, які ними підписуються.

Якщо в результаті проведення повторної судової експертизи експерт дійде інших, ніж у первинній експертизі, висновків, необхідно вказати причини розбіжностей висновків повторної експертизи з результатами первинної експертизи. Треба, однак, мати на увазі, що судові експерти не вправі оцінювати висновки один одного, тому що це – прерогатива слідчого і суду. Однак експерт може

прокоментувати використану в первинній експертизі методику з погляду її наукової переконливості і коректності застосування при дослідженні даних об'єктів, а також дати іншу корисну для слідчого інформацію.

У тих ситуаціях, коли вирішення поставлених перед експертом питань неможливе, слід навести повну і всебічну аргументацію причин відмови від вирішення питань. Причому нерідко роз'яснення причин, що перешкоджають вирішенню експертних завдань, вимагає більшої деталізації, ніж при дачі змістовного висновку.

У будь-якій експертизі дослідна частина висновку повинна містити загальну оцінку проведеного дослідження та обґрунтування висновків, яких дійшов експерт.

Висновки.

Умовиводи експерта являють собою останню, самостійну частину висновку і викладаються у вигляді відповідей на поставлені перед експертом або вирішені ним за власною ініціативою питання. Остаточні висновки є кінцевою метою дослідження, вивідним знанням. Саме вони визначають доказове значення висновку експерта в справі, виступають у ролі фактичних даних (ч.1 ст. 65 КПК України). Наявність висновків у цьому виді доказів – одна з істотних ознак, що дозволяє відрізнити висновок експерта від інших доказів, отриманих за участю обізнаних осіб.

У логічному аспекті остаточний висновок – це констатація виявлених у процесі дослідження фактів або умовивід експерта, зроблений за результатами проведених досліджень на основі виявлених або представлених йому даних про досліджуваний об'єкт і загальних наукових положень відповідної галузі знань. Остаточні висновки повинні логічно випливати із проведеного дослідження. Остаточний висновок відноситься до опосередкованого знання, тому що припускає опосередковану обробку отриманих емпіричних даних, у результаті якої нове знання виходить логічно.

На кожне з поставлених питань повинна бути дана відповідь або зазначено, з яких причин неможливо його вирішити.

Додатки до висновку є його складовою частиною, істотним доповненням до тексту основного змісту. Ілюстративний матеріал, доданий до висновку експерта, пода-

ється в наочно-образній (замальовки почерку, фотознімки, фрагменти спектрограм і ін.) або графоаналітичній формі (креслення, схеми, графіки, профілограми і т. ін.).

Ілюстративний матеріал використовується для пояснення і підтвердження словесного викладу висновку.

Фотознімки, додані до висновку, носять дослідний та фіксуючий характер і призначені:

а) для фіксації і дачі об'єктивного уявлення про загальний вигляд об'єктів, що надійшли на дослідження;

б) для ілюстрації ходу й результатів проведеного експертного дослідження (наприклад, фіксація ознак, здатних індивідуалізувати об'єкт і тим самим скоротити словесний опис у дослідній частині висновку);

в) для полегшення роботи експерта в процесі дослідження, розширення можливостей людського зору (наприклад, виявлення залитого чорнилом запису при фотозйомці документа в інфрачервоних променях; мікрорельєфу поверхні, отриманого при збільшенні до 1000^x на оптичному мікроскопі або до 10000^x – на електронному мікроскопі).

Таким чином, призначення фотознімків у висновку подвійне: фіксація загального вигляду об'єкта і виділення досліджуваних експертом ознак. В останньому випадку фотографія стає методом дослідження і фіксації отриманих результатів, зіставлення порівнюваних об'єктів. Наприклад, спільна фотографія бічної поверхні кулі з місця події й експериментальної кулі, стріляної з перевірюваної рушниці, на якій зображене відбиття слідів – відображень мікрорельєфу каналу ствола.

Результати дослідження, проведені за допомогою фізичних, хімічних та інших інструментальних методів дослідження, подають у вигляді графіків, таблиць, спектрограм, сигналограм і т. п. У вигляді схем, креслень подають зображення досліджених деталей, виробів, ситуацій. Найбільш часто цей вид ілюстрацій використовується при проведенні автотехнічної експертизи. Схеми дорожньо-транспортної події, додані до висновку, набувають значення функціональних, відображаючи поетапно розвиток ДТП у просторі і в часі.

Ілюстративний матеріал так само, як і висновки, підписується експертом і є органічною частиною висновку.

1.8. Повідомлення про неможливість дачі висновку

Процесуальним наслідком призначення експертизи не завжди є проведення експертного дослідження, що завершується дачею висновку. По-перше, питання, які містяться в постанові про призначення експертизи, можуть виявитися з якихось причин не вирішеними. По-друге, при наявності певних підстав матеріал може бути повернутий слідчому без проведення дослідження. У кожному із цих випадків результат оформляється по-різному і має різне правове значення.

Матеріали, що надійшли для проведення експертизи, при наявності певних підстав можуть бути повернуті особі, органу, що призначили експертизу, без проведення експертного дослідження як керівником експертної установи, так і експертом.

Лист керівника експертної установи про повернення матеріалів без виконання. !!!!!!!!!!!!!!!

Керівник експертної установи направляє письмове повідомлення відразу після надходження матеріалів в експертну установу і до організації проведення експертизи. Цей лист є адміністративним документом. Підставою направлення такого листа є очевидна неможливість вирішення питань, винесених на вирішення експерта, яка випливає після ознайомлення з постановою. Керівником експертної установи на адресу слідчого направляється лист із вказівкою причин неможливості проведення експертизи. Вважається, що експертиза у цьому випадку не відбулася. Якщо після усунення недоліків ці ж матеріали направляються в ту саму або іншу експертну установу знову, то новопризначена експертиза буде первинною.

Матеріали без виконання повертаються слідчому з наступних причин:

По-перше, експертиза призначена в експертну установу, в якій проведення даного виду експертиз не передбачено. Наприклад, замість судово-медичного бюро одяг підозрюваного з метою визначення групи крові, плями якої є на її поверхні, надходить у Науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України, де такі дослідження не передбачені.

По-друге, при призначенні експертизи допущені грубі процесуальні порушення, що роблять неможливим її проведення. Зміст постанови і процедури призначення експе-

ртизи визначені ч. 2 ст. 196 КПК України, і якщо вимоги Кримінально-процесуального кодексу порушені, постанова втрачає свій обов'язковий характер для посадових осіб. Проведення експертизи в цьому випадку втрачає смисл, оскільки докази, отримані з порушенням закону, визнаються такими, що не мають юридичної сили і не можуть бути покладені в основу доказування в справі.

Такими порушеннями є, наприклад, відсутність у постанові питань, що ставляться на вирішення експерта, або переліку об'єктів, призначення експертизи до порушення кримінальної справи, призначення повторної або додаткової експертизи на підставах, не передбачених частинами 5, 6 ст. 75, ст. 203 КПК України, і ін.

У випадку відсутності, недостачі або невідповідності матеріалів, що надійшли на експертизу, їх переліку в постанові, супровідних документах керівник експертної установи повідомляє про це слідчого, який призначив експертизу. Якщо причини, що перешкоджають проведенню експертизи, не усунуті протягом одного місяця, то матеріали повертаються без виконання.

По-третє, причиною повернення матеріалів може бути ситуація, при якій у судово-експертній установі, в яку надійшов матеріал, у цей момент відсутня фактична можливість проведення експертизи. Наприклад, установа не має у своєму розпорядженні відповідних фахівців або відсутнє необхідне для дослідження інструментальне обладнання та ін.

Повідомлення про неможливість дачі висновку, що направляється експертом до проведення досліджень.

Повідомлення про неможливість дачі висновку складається експертом до або після початку проведення експертного дослідження при наявності підстав, зазначених у процесуальному законі (ст. 77 КПК України), а також інших причин. Вказане повідомлення є процесуальним документом.

Письмове повідомлення до початку досліджень складається експертом тоді, коли неможливість вирішення поставленого питання (питань) очевидна експерту відразу або після візуального огляду об'єктів, що надійшли. Це відбувається в наступних випадках.

Питання, сформульовані в постанові, не вимагають для свого вирішення спеціальних знань, а можуть бути вирішені слідчим на базі життєвого досвіду або загальновідомих знань. Наприклад, питання «Чи є толуол вибуховою речовиною?», «Чи порушив правила дорожнього руху пішохід, перейшовши дорогу на червоне світло світлофора?» не вимагають для свого вирішення спеціальних знань.

Винесені питання виходять за рамки спеціальних знань (компетенції) експерта. Наприклад, експерт-трасолог не вирішує питання про заподіяння тілесних ушкоджень потерпілому представленим ножом. Це – компетенція судового медика.

Експерт може правомірно відмовитися від дослідження, якщо сучасний стан даного роду, виду судової експертизи не дозволяє вирішити поставлене питання. Тобто відсутня науково обґрунтована методика проведення дослідження об'єктів для вирішення певного завдання. Найчастіше це стосується питання щодо встановлення абсолютного часу (у роках, місяцях, днях, годинах і т. ін.) події, що відбулась: створення документа, виконання підпису, руйнування деталі транспортного засобу, виготовлення зброї і т. д. Наприклад: «Як давно існувала тріщина в деталі рульового керування автомобіля?».

Причиною направлення повідомлення є наявність істотних недоліків у процесуальному оформленні матеріалів, представлених на експертизу. Ця підстава схожа з раніше вказаною для направлення листа керівником експертної установи про повернення матеріалів без виконання, однак відрізняється тим, що порушення з'ясовуються тоді, коли експерт безпосередньо знайомиться з об'єктами, що надійшли на дослідження. Наприклад, перелік речових доказів, що надійшли в експертну установу і знаходяться в опечатаній упаковці, відрізняється від об'єктів, вказаних у постанові про призначення експертизи.

Істотною причиною відмови від проведення експертизи є непридатність для дослідження об'єктів, що надійшли на експертизу. Непридатність об'єктів може бути обумовлена їх неправильним упаковуванням, зберіганням, транспортуванням, що призвело до необоротних змін властивостей об'єктів, які перешкоджають вирішенню поставленого питання. Наприклад, у справі про незаконний обіг наркотичних засобів вологі рослинні об'єкти, що надійшли на експертне дослідження,

були поміщені в поліетиленовий пакет, де повністю згнили, що призвело до повної втрати їх первісного стану і властивостей. В іншому випадку, коли експертним шляхом необхідно було встановити наявність взаємних перехідних волокон з одягу обвинувачуваного в зігвалтуванні і потерпілої, зазначені предмети одягу були впаковані разом в одному пакеті. У даній ситуації можливе позитивне вирішення питання не буде мати доказового значення, оскільки поява сторонніх волокон-накладень може бути не пов'язана з подією злочину. Ще один приклад. На дактилоскопічну експертизу надійшов стакан, на якому необхідно було виявити сліди пальців рук. Однак стакан був загорнений у паперову упаковку, в якій вільно переміщався. Навіть якби сліди були на поверхні стакана, то внаслідок тертя вони були знищені.

Експерт вправі відмовитися від проведення досліджень, коли вихідні дані, необхідні для проведення досліджень, технічно неспроможні або науково необґрунтовані. Ця ситуація найбільш характерна при призначенні авто-технічних експертиз, коли за вихідні дані задається, наприклад, швидкість пересування пішохода, яка перевищує швидкість рекордсмена з бігу.

Нарешті, на практиці нерідка ситуація відмови від проведення експертизи у зв'язку з відсутністю необхідного для дослідження обладнання, технічних засобів. Наприклад, для ідентифікації вогнепальної зброї за слідами на кулях необхідно зробити експериментальні постріли з екземпляра перевірюваної зброї. Для одержання слідів каналу ствола, придатних для ототожнення, постріли треба зробити в спеціальне пристосування для уловлювання куль. Якщо воно відсутнє, то проведення порівняльного дослідження неможливе.

Повідомлення про неможливість дачі висновку, що направляється експертом після проведення експертного дослідження.

Причини, що перешкоджають дачі висновку, можуть бути не завжди очевидні відразу при одержанні матеріалів експертизи. У деяких ситуаціях експерт дійде висновку про неможливість вирішення питання в процесі проведення дослідження. Це характерно для наступних випадків.

Інформативність об'єкта мала, тобто кількість представленої матеріалу недостатня для дослідження або йо-

го якість така, що не дозволяє вирішити поставлене питання. Як правило, це відноситься до зразків порівняння. Наприклад, невелика кількість порівняльних зразків підпису, незначне число і вага зразків ґрунту і ін.

Ще одна причина відмови від дослідження – відсутність необхідних відомостей, без яких поставлене питання вирішити не можна. Наприклад, при розслідуванні злочинів, пов'язаних з техногенними аваріями на транспорті, виробництві, будівництві і ін., вирішити експертним шляхом питання про причину і відносний час руйнування якої-небудь деталі або агрегату можливо тільки при наявності в експерта відомостей про технологію їх виготовлення і експлуатаційні властивості, якими вони повинні володіти. При розслідуванні дорожньо-транспортних подій технічна можливість запобігти наїзду визначається шляхом обчислень, у тому числі з урахуванням виду і стану дорожнього покриття. Відсутність такої інформації не дозволяє провести обчислення.

У розглянутих ситуаціях, якщо кількість представлених об'єктів або вихідні матеріали можна доповнити, експерт направляє слідчому відповідне клопотання. Лише після того, як клопотання не задоволене, направляється повідомлення про неможливість проведення експертизи.

Відмова від проведення дослідження правомірна, якщо при проведенні експертизи життя і здоров'я експерта піддаються реальній загрозі. Наприклад, при проведенні вибухотехнічної експертизи експерт має право відмовитися від вирішення питань про особливості конструкції саморобного вибухового пристрою, якщо його розбирання може призвести до вибуху.

Повідомлення експерта про неможливість дачі висновку складається із трьох частин: вступної, мотивувальної й заключної.

У вступі наводяться ті самі відомості, що у вступі висновку експерта. У мотивувальній частині викладаються хід, результати проведених досліджень, а також обґрунтовуються причини, через які поставлені питання не можуть бути вирішені. У заключній частині вказується на неможливість дати відповідь по кожному питанню, поставленому перед експертом.

Необхідно відрізнити повідомлення про неможливість дачі висновку від висновку експерта, що завершується

остаточним висновком про неможливість вирішення поставленого питання. Висновок експерта є результатом проведення повноцінного дослідження, за результатами якого експерт доходить певних умовиводів, хоча вони не несуть яку-небудь доказову інформацію. Навіть при формулюванні остаточних висновків про неможливість вирішення поставлених питань у висновку, що складається експертом після проведення дослідження, можна вважати, що експертиза проведена і закінчена з усіма наслідками, що випливають. Так, якщо слідчий не згодний з висновком експерта про неможливість вирішення поставленого питання, може бути призначена додаткова або повторна експертиза, проведений допит експерта. Експерт несе кримінальну відповідальність за завідомо помилковий висновок.

На відміну від висновку експерта в повідомленні не вирішені поставлені питання не тому, що результати дослідження не дозволили це зробити, а тому, що дослідження не проводилося взагалі або не було завершено через незалежні від експерта причини. Повідомлення про неможливість дачі висновку не є доказом, як висновок експерта. Проте повідомлення залишається в матеріалах кримінальної справи як відображення спроби одержати доказ.

Якщо з деяких питань постанови слідчого можуть бути дані відповіді, а інші питання вирішити неможливо з тих же причин, з яких виноситься повідомлення, то складається один документ – висновок експерта. У ньому даються змістовні висновки, у яких встановлюються фактичні дані, що мають значення для справи, а у вступі вказуються причини, через які частина питань не вирішувалась.

Питання для самоконтролю

1. Які нормативні документи регламентують судово-експертну діяльність?
2. Якими ознаками характеризується судова експертиза як засіб доказування по кримінальній справі?
3. Які причини призначення додаткової експертизи? Хто має право її проводити?
4. Коли призначається повторна експертиза? Хто має право її проводити?

5. В яких випадках проводиться комісійна експертиза? Які її ознаки?
6. Коли проводиться комплексна експертиза? Які вона має ознаки?
7. В яких випадках судова експертиза призначається обов'язково?
8. Яка існує класифікація судових експертиз по галузях знань?
9. Які категорії судових експертів передбачені Законом України «Про судову експертизу»?
10. Які загальні вимоги висуваються до особи, яку вибирають судовим експертом?
11. Які обов'язки судового експерта?
12. Які права у судового експерта?
13. Які види відповідальності несе судовий експерт і за які дії?
14. Яка обізнана особа не може бути судовим експертом у кримінальній справі?
15. Які експертні установи існують в Міністерстві юстиції України?
16. Яка система експертних установ у Міністерстві внутрішніх справ України?
17. Які експертні установи функціонують в Міністерстві охорони здоров'я України?
18. Які функції виконують державні судово-експертні установи України?
19. З яких частин складається постанова про призначення експертизи?
20. Як організовується проведення експертизи в державній експертній установі?
21. Як організовується проведення експертизи приватним експертом?
22. Які особливості організації проведення експертизи в декількох державних експертних установах, в державній експертній установі і приватним експертом?
23. З яких частин складається висновок експерта та їх зміст?
24. Які існують підстави для повернення постанови про призначення експертизи без виконання? Хто надсилає повідомлення про неможливість дачі висновку?

Розділ 2. Наукові і методичні основи проведення судових експертиз

2.1. Предмет судової експертизи

Розвиток теорії і методології судової експертизи як галузі наукового знання дозволив розробити базові поняття (категорії) предмета та об'єкта судової експертизи, методик експертного дослідження як підстав диференціації експертиз по галузях спеціальних знань.

При розгляді предмета судової експертизи варто співвідносити це поняття з галуззю наукового знання і практичною діяльністю.

У науковому аспекті предмет судової експертизи – це група об'єктивних закономірностей, досліджуваних у даній галузі наукового знання. У цьому випадку варто говорити про предмет галузі знань, що становить наукову основу експертизи того або іншого роду, виду, а не про процесуально-прикладне значення предмета експертизи.

Науковим предметом судової експертизи як галузі знання є два види закономірностей.

Закономірності, які обумовлюють виникнення властивостей об'єктів експертного дослідження:

- формування властивостей об'єктів як елементів події злочину;
- функціонування і взаємодії об'єктів в обставинах розслідуваної події;
- відображення властивостей об'єктів в навколишній матеріальній обстановці;
- просторово-часові і причинно-наслідкові зв'язки та відносини об'єктів, що виникають до, у момент і після події злочину.

Закономірності дослідження об'єктів експертизи:

- пошук, виявлення і фіксація об'єктів, їх властивостей і ознак;
- встановлення в об'єктах потенційної кримінально-релевантної інформації.

Предмет окремих родів судових експертиз формується запитамі слідчо-судової практики і вивчається в ході проведення науково-дослідної роботи. Пізнання відзначених

закономірностей служить підставою для розробки науково-технічних, спеціальних засобів і методів судово-експертного дослідження, які забезпечують одержання достовірних фактичних даних у конкретній справі. Встановлені закономірності є знаннями, що обґрунтовують висновки за результатами досліджень у конкретній експертизі.

У понятті предмета судової експертизи як практичної діяльності відображається єдність процесуального і гносеологічного аспектів. У процесуальному аспекті уявлення про предмет судової експертизи як одного з засобів доказування охоплює коло обставин, які встановлюються за допомогою спеціальних знань. Тобто це встановлювані за допомогою експертизи фактичні дані, які є елементами системи доказів у кримінальній справі. З іншого боку, предметом пізнання практичного експертного дослідження є властивості, сторони і відносини об'єкта експертизи, які визначаються в ході експертного дослідження.

Предмет судової експертизи як практичної діяльності у теорії судової експертизи розглядається на двох рівнях: як предмет роду (виду) експертизи і предмет конкретної експертизи.

Предмет роду (виду) судової експертизи являє собою сукупність всіх фактичних даних, які можуть бути встановлені при проведенні даної судової експертизи на певному етапі її розвитку. У міру вивчення наукового предмета роду (виду) судової експертизи коло встановлюваних обставин розширюється. Родове визначення предмета судової експертизи визначає реалізацію в предметі окремих видів судової експертизи. Наприклад, предметом балістичної експертизи є обставини, пов'язані з пострілом, виникненням слідів пострілу на боєприпасах, перешкодах, встановленням тотожності зброї і т. ін.

Необхідні для розслідуваної справи фактичні дані є метою експертного дослідження і формулюються в питаннях, які ставляться слідчим. Таким чином, предмет експертизи виявляється через сукупність питань (завдань), розв'язуваних у певному роді (виді) експертиз.

Точне визначення предмета роду (виду) судової експертизи дозволяє:

- найбільш повно вказати коло обставин, які можуть бути встановлені при призначенні і проведенні даного роду, виду експертизи;

- сформулювати перелік типових питань (завдань), що виносять на вирішення експерту. Про предмет роду (виду) експертизи можна судити за переліком питань, які наводять у довідниках або іншій методичній літературі, що можуть бути поставлені на вирішення відповідної експертизи;

- визначити природу спеціальних знань (компетенцію) експерта, який залучається до проведення даної експертизи. Це означає, що обізнана особа, атестована як судовий експерт з певної спеціальності (виду, роду експертиз), повноважна вирішувати всі питання (завдання), що входять у предмет цієї експертизи;

- включити експертизу в структуру окремих криміналістичних методик розслідування певних видів злочинів;

- виділити необхідні для вирішення питань об'єкти – матеріальні носії інформації, а також вихідні дані, що слугують для встановлення фактичних даних у справі;

- відмежувати певну експертизу від інших суміжних родів, видів судових експертиз;

- розробити методи і методики дослідження і пізнання властивостей об'єктів з метою встановлення потенційної інформації, що утримується в них, для вирішення кожного з типових завдань;

- організувати проведення судової експертизи в експертній установі;

- визначити подальший напрямок науково-дослідної роботи в окремій галузі судово-експертної діяльності.

Предмет конкретної експертизи – це фактичні дані, які необхідно встановити щодо конкретного розслідуваного злочину із застосуванням спеціальних знань у формі судової експертизи.

Предмет конкретної судової експертизи визначається питаннями, що виносять на вирішення експерта і які формуються в постанові слідчого про призначення експертизи. Предмет конкретної судової експертизи визначає мету пізнавальної діяльності експерта по дослідженню представлених об'єктів. Факти, що цікавлять слідчого і відображені в питаннях постанови, не можуть виходити за рамки родового предмета експертизи. Предмет конкре-

тної судової експертизи співвідноситься із предметом роду (виду) судової експертизи, як особливе і загальне, частина і ціле. Питання, що виносяться по конкретній експертизі, не можуть виходити за межі предмета роду експертизи. Конкретний предмет експертизи в контексті кримінально-процесуального законодавства (ст. 77 КПК України) дозволяє визначити повноваження експерта при проведенні призначеної експертизи. Так, клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, а також показання, що він дає на допиті, повинні мати відношення до предмета проведеного експертом дослідження.

Критерієм розмежування родів, а всередині родів – видів експертиз є ті властивості об'єкта, які піддаються дослідженню. За безпосереднім предметом дослідження розрізняються, наприклад, почеркознавча, технічна і бухгалтерська експертизи документів, які мають однаковий родовий об'єкт (документи).

2.2. Об'єкти судової експертизи

Згідно зі ст.1 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертному дослідженню піддаються матеріальні об'єкти, явища і процеси, які містять інформацію про обставини справи. Незважаючи на законодавче закріплення, продовжує залишатися спірним питання про те, чи відносяться до об'єктів експертизи тільки матеріальні предмети чи в їх число можуть бути включені також події, факти й інші ідеальні об'єкти.

Видається доцільним більш конкретне розуміння об'єктів експертизи лише як об'єктів матеріального характеру (люди, тварини, речі, документи), що піддаються експертному дослідженню. Це обумовлено тим, що, по-перше, у протилежному разі можливе змішання об'єкта і предмета експертизи (як цілі дослідження), по-друге, тому що об'єкт дослідження є поняттям не тільки матеріальним, але і правовим. Правовий же режим може бути розповсюджений лише на реально існуючі об'єкти. Об'єкти нематеріального характеру (процеси, події минулого) не мають якогось-небудь процесуального становища. У зв'язку зі сказаним видається більш правильним розуміти під об'єктами експертного дослідження тільки матеріальні предмети,

оскільки це дозволяє найбільш повно враховувати правову специфіку судової експертизи. Тільки матеріальні об'єкти можуть бути зафіксовані та процесуально оформлені в матеріалах кримінальної справи, а потім надані в розпорядження експерта. Тільки відносно таких об'єктів експерт має якісь повноваження.

Об'єктами судової експертизи, таким чином, є матеріальні (предмети, їх сукупності) або матеріалізовані (документи) джерела інформації.

Множину ідеальних категорій, досліджуваних експертом, наприклад, процес поширення пожежі, стан виконавця рукопису та ін., варто відносити не до об'єктів експертизи, а до об'єктів експертного пізнання на тій підставі, що в гносеологічному значенні ними можуть виступати не тільки матеріальні предмети, але і різні процеси, події, явища, дії. Інакше кажучи, об'єкти експертного пізнання являють собою єдність матеріальної та ідеальної складових, у якій перша – джерело інформації, що фіксується у вигляді відображення, друга – уявна модель, створювана експертом у своїй свідомості на основі результатів дослідження матеріальної субстанції.

Відзначений підхід відповідає загальній ретроспективній меті експертного дослідження: встановлення кримінальних подій за слідами, що залишені при їх вчиненні. Механізм конкретного злочину включає сукупність матеріальних процесів, які вносять зміни і відображаються в матеріальній обстановці події. Ці матеріалізовані відображення (сліди злочину) є носіями інформації про подію. Експерт вивчає сліди, які відобразилися на матеріальних носіях внаслідок впливу явищ і процесів, і встановлює механізм протікання останніх.

Крім своєї матеріальної природи, об'єкти експертного дослідження розрізняються за процесуальною формою. Об'єкти судової експертизи можуть бути класифіковані за різними підставами:

- а) об'єкти, представлені слідчим;
- б) об'єкти, створені експертом у процесі проведення досліджень (моделі, експериментальні зразки порівняння та ін.);
- в) допоміжні об'єкти, використовувані в ході дослідження (еталони, екземпляри натурних колекцій і ін.)

Об'єктами експертизи, які представляються експертові слідчим, є відповідно до кримінально-процесуального закону джерела відомостей, матеріальні предмети-носії інформації, які піддаються дослідженню для встановлення фактичних даних, пов'язаних з розслідуваною подією і такі, що відносяться до предмета експертизи.

Як одиничні матеріальні утворення об'єкти експертного дослідження мають процесуальний статус речового джерела доказів. З розглянутим поняттям пов'язана система процесуально-криміналістичних засобів виявлення, фіксації, вилучення, зберігання і дослідження об'єкта, що забезпечує його дійсність. У процесі слідчої дії і експертного дослідження об'єкт експертизи повинен бути виділений, індивідуалізований і збережений. Такі дії є гарантією того, що будуть неможливими його підміна або змішання з іншим об'єктом.

Крім матеріальних предметів-носіїв властивостей про подію минулого, вивченню піддаються джерела, що несуть інформацію про досліджуваний об'єкт. Так, при проведенні, наприклад, судових інженерно-технічних експертиз може виникнути необхідність проаналізувати технічну документацію, що відноситься до об'єкта дослідження, зруйнованого або згорілого після технологічної аварії і т. ін., узагальнити відомості про подію, що стосується предмета експертизи, зробити реконструкцію і моделювання процесів, явищ. Результативність вирішення поставлених питань у подібних випадках багато в чому визначається якістю і повнотою матеріалів, що представляють експерту, до яких відносяться: протоколи огляду місця події, докладно ілюстровані фототаблицями, кресленнями, схемами; відомості про обставини події; місце, час і характеристики встановленого об'єкта; відомості про погодні умови; інформація про процеси, що передували події і перебували в причинно-наслідковому зв'язку з її виникненням; документи, що регламентують технологічні процеси, і ін.

На підставі викладеного можна дати наступну класифікацію об'єктів, які направляються на експертне дослідження.

1. Об'єкти, що мають процесуальний статус:

– речові докази: первісні, тобто безпосередньо пов'язані з подією злочину (предмети, рідини, мікрочастки, документи, що несуть сліди злочину і ін.), і похідні – зіп'янки,

відбитки, фотознімки слідів злочину, що зберігають їх істотні ознаки;

- документи як особливий вид доказів, наприклад: документи бухгалтерського обліку і звітності, проекти будівництва будинків, договори купівлі-продажу та ін.;

- живі особи: потерпілий, свідок, підозрюваний, обвинувачуваний;

- зразки для експертного дослідження, у тому числі зразки порівняння (вільні, умовно-вільні, експериментальні), необхідні для проведення ідентифікаційного дослідження;

- матеріали кримінальної справи (протоколи слідчих дій і додатки до них, схеми, довідки, висновки первинних і основних експертиз і ін.), які відносяться до предмета експертизи.

2. Об'єкти, що не мають процесуального статусу¹ :

- матеріальна обстановка місця події: ділянки місцевості, спорудження, будинки, приміщення, комунікації, механізми й ін.;

- трупи людей і їх частин;

- тварини, трупи і частини;

- предмети, що відносяться до розслідуваного злочину, але не мають статусу речових доказів. Лише висновок експерта дозволяє визначити належність предмета до події злочину, на підставі чого слідчий виносить постанову про його залучення до справи як речового доказу.

Не всі з наведених об'єктів можуть бути процесуально закріплені в справі як докази. Однак це не означає, що такі об'єкти не мають ніякої процесуальної форми. Вони повинні бути офіційно надані в розпорядження експерта (наприклад, зазначені як об'єкти, що підлягають дослідженню, у постанові про призначення експертизи), у відношенні їх може бути встановлений певний процесуальний режим, наприклад, припинений на час експертизи виробничий процес, закритий доступ стороннім особам і т.п.

Крім загального поняття об'єкта як матеріального носія інформації, розрізняють також поняття родового (видового) і конкретного об'єктів судової експертизи.

¹ У ґносеологічному плані є об'єктами дослідження, але на них неможливо поширити відповідний процесуальний режим речових доказів.

Об'єкти роду (виду) експертизи – це множина (клас, категорія) предметів, які володіють загальними властивостями, що вивчаються на основі застосування спеціальних знань у межах роду (виду) даної експертизи. Так, об'єктом трасологічної експертизи є відбитки зовнішньої будови об'єктів; біологічної експертизи – об'єкти рослинного і тваринного походження й ін.

Диференціація існуючих і виникнення нових видів експертиз у межах роду відбувається за ознакою видового об'єкта. Наприклад, у технічній експертизі документів родовий об'єкт – документи. Об'єктами, що обумовлюють її види, є: реквізити документів, матеріали документів, відбитки друкованих форм і друкувальних пристроїв.

Об'єкт конкретної експертизи – індивідуально-визначена річ, документ і інші матеріальні утворення, виділені з матеріальної обстановки події злочину і представлені слідчим на дослідження із призначеної експертизи. Будь-який конкретний об'єкт має індивідуальні і загальні для деякого класу риси, які визначають специфіку експертного дослідження (сукупність застосовуваних методів, послідовність їх використання і т. ін.).

Безпосередній об'єкт експертного дослідження – це відображена в матеріальній обстановці події і виділена в результаті аналізу об'єкта та його сторона (сукупність однорідних властивостей, інформаційне поле), яка вивчається із застосуванням спеціальних знань для вирішення конкретного експертного завдання. Ця сторона або підсистема властивостей об'єкта експертизи досліджується експертом певної спеціальності для вирішення конкретного завдання щодо встановлення обставин справи. Один матеріальний об'єкт є носієм різних видів інформації, яка виступає предметом вивчення різних родів (видів) експертиз. Так, наприклад, письмовий документ має сукупність різних властивостей (полів), які визначають вид експертного дослідження: почерк – почеркознавча експертиза, письмова мова – авторознавча експертиза, відбиток печатки – технічна експертиза документів, зміст записів – бухгалтерська експертиза і ін.

2.3. Зразки для експертного дослідження

Крім речових доказів, які виявляються на місці події і направляються на експертне дослідження, експерту нерідко необхідні інші пов'язані з розслідуваною подією об'єкти, які використовуються для вирішення поставлених завдань. Ці об'єкти іменуються зразками для експертного дослідження.

Так, для вирішення діагностичного завдання про захворювання обвинувачуваного венеричними хворобами від нього необхідно відібрати зразки крові. Найчастіше зразки відбираються для вирішення ідентифікаційних завдань. Основним методом ідентифікаційного дослідження є метод порівняння, сутність якого полягає у зіставленні двох або декількох об'єктів з метою встановлення загальних властивостей, які їх поєднують, або розходжень, які роз'єднують об'єкти. Одним з об'єктів експертного дослідження є речовий доказ, який зберіг слід злочину у вигляді відображення властивостей шуканого об'єкта або у вигляді частини, що відокремилася від нього. Для проведення ідентифікаційного дослідження необхідно відібрати зразки порівняння від об'єкта, який перевіряється, тобто об'єкта, який через обставини справи міг залишити слід на місці події.

Зразки порівняння – це матеріальні джерела інформації, що відображають властивості об'єктів, які перевіряються, або самі ці об'єкти. Об'єктами, що перевіряються і від яких відбираються зразки порівняння, можуть бути речові докази, живі люди і трупи, документи і навіть місце події (ділянки місцевості, підлога підвалу та ін.). Якщо сліди злочину виникають у процесі і обставинах розслідуваної події, то порівняльні зразки є продуктом цілеспрямованої діяльності слідчого.

Зразки порівняння є носіями різних властивостей об'єкта, що перевіряється. Залежно від властивостей, які відображаються, зразки для порівняльного дослідження можуть бути підрозділені на чотири види:

Зразки, що відображають особливості зовнішньої будови об'єкта. Наприклад, спеціально виготовлені експериментальні зразки слідів застосування знаряддя злому (лома), кліше печатки, штампа, знаряддя травми (сокири).

Зразки, що відображають склад і структуру об'єкта. За своїм походженням і способом одержання – це частина самого об'єкта, що перевіряється, або частина групи однорідних об'єктів. Прикладом зразків першої групи є зразки ґрунту з ділянки місцевості, на якій було вчинено злочин. До другої групи відносяться, наприклад, зразки дробу, виявленого і вилученого в домоволодінні підозрюваного.

При проведенні деяких експертиз відбираються не зразки, а проби. Наприклад, якщо вилучено велику кількість наркотичної рослинної речовини, то на експертизу представляються не тільки кілька зразків (звичайно чотири-п'ять) з різних ділянок рослинної маси, але й середня проба (50–100 г), відібрана з різної глибини і різних місць (із всіх кутів і з центра). Аналогічні проби відбираються при дослідженні харчових продуктів, ґрунту, пально-мастильних матеріалів та ін.

Зразки, що відображають функціональні особливості об'єкта або механізму утворення його слідів. До функціональних властивостей людини відносяться набуті нею навички, у тому числі професійні. Зразками, що відбивають зазначені навички, є зразки почерку, письмової й усної мови, петлі і вузли та ін.

Зразки, що відображають одночасно кілька характеристик об'єкта-оригіналу. Наприклад, зразок тексту, виконаний на матричному принтері, відображає властивості вбудованого програмного забезпечення, що впливає на формування знаків, особливості зовнішньої будови голок, що характеризуються формою крапок, склад барвника стрічки.

Зразки для порівняльного дослідження із процесуального статусу розділяються на види залежно від часу виникнення і способу залучення в сферу кримінального судочинства.

Вільні зразки. Виникають до порушення кримінальної справи поза зв'язком зі вчиненим злочином і його дослідженням. До вільних зразків відносяться рукописні матеріали особистої переписки або службові документи (зразки почерку); документи з машинописним текстом (зразки знакодруючого пристрою); зразки волосся, що зберігається у родичів загиблого; фото- або рентгенівські

зображення, дріб, фарба, зразки виробів, матеріалу та ін. Вилучення вільних зразків для порівняльного дослідження здійснюється слідчим і відбувається в рамках таких слідчих дій, як обшук (ст. 177 КПК України), виїмка (ст. 178 КПК України), огляд місця події, приміщень, предметів (ст. 190 КПК України), огляд трупа (ст. 192 КПК України), витребування документів і предметів (ст. 66 КПК України). Процедура відбору зразків відображається в протоколі відповідної слідчої дії.

Умовно-вільні зразки. Виникають після порушення кримінальної справи, але не у зв'язку з підготовкою матеріалів для проведення експертизи. До умовно-вільних зразків відносяться, наприклад, підпис, рукописний запис у протоколі допиту, поясненні, скарзі, клопотанні і інших документах, виконаних обвинувачуванним, підозрюваним під час провадження у справі, а також іншого роду об'єкти.

Експериментальні зразки. Ці зразки одержують після порушення кримінальної справи у зв'язку із призначенням і проведенням судової експертизи. Експериментальні зразки можуть відбирати два суб'єкти – судовий експерт і слідчий.

Експерт, якому доручено проведення експертизи, самостійно відбирає зразки при проведенні експертного дослідження. У цьому випадку в ході експертного експерименту відбираються зразки від представлених на експертизу об'єктів, які перевіряються (наприклад, одержання експериментальних гільз при стрілянині з рушниці, вилученої у підозрюваного). Якщо одержання зразків є частиною виконуваних експертом досліджень із використанням наданих на судову експертизу об'єктів, то якої-небудь окремої постанови слідчого про вилучення зразків не потрібно.

В ході досліджень експерт самостійно визначає перелік і обсяг використовуваних ним спеціальних методів і засобів дослідження, він вправі вилучати для наступного порівняльного дослідження частину представленого в його розпорядження об'єкта, наприклад, зразки крові, ґрунту і т. ін. Експерт вправі на власний розсуд обмежитися дослідженням частини об'єкта, якщо це забезпечує вирішення поставлених питань, а також він може виготовляти копії (зразки-копії) речових доказів, експериментальні зразки-ушкодження і ін.

Самостійне одержання зразків експертом не вимагає окремого процесуального оформлення. Як і весь хід експертного дослідження, відомості про вилучення зразків у процесі проведення експертизи фіксуються в одному процесуальному документі – висновку експерта (ст. 200 КПК).

Слідчий відбирає зразки у відповідності до ст. 199 КПК України «Одержання зразків для експертного дослідження».

Одержання зразків для експертного дослідження слідчим згідно зі ст. 199 КПК – самостійна слідча дія, що проводиться на підставі постанови слідчого і оформлюється у відповідному протоколі «Відібрання зразків для експертного дослідження». Тільки вказаною слідчою дією здійснюється відібрання зразків від живих осіб: обвинувачуваного, підозрюваного, свідка або потерпілого. Якість відібраних зразків і їх доказове значення підвищується, якщо одержання зразків здійснюється за участю спеціаліста (ст. 128¹ КПК України) або експерта, якому доручено проведення судової експертизи. Неправильний відбір проб відображається на вірогідності експертних висновків, призводить до необхідності повторного або додаткового проведення слідчих дій, затулює строки слідства.

Передбачений КПК України особливий спосіб одержання зразків у учасників процесу обумовлений необхідністю забезпечення їх законних інтересів, прав і свобод. Зокрема, при необхідності одержання зразків у живих людей слідчий зобов'язаний винести окрему постанову. Постанова про одержання зразків обов'язкова для осіб, у відношенні яких вона винесена (ч.5 ст. 114 КПК України), що повинно бути їм роз'яснено.

У виняткових ситуаціях при відмові підозрюваного або обвинувачуваного представити зразки ті з них, характер яких це допускає, можуть бути отримані примусово. Це стосується таких об'єктів, як виділення організму людини (кров, сперма, слина, жовч, піхвовий уміст і ін.), волосся, піднігтьовий вміст і т.п. В останньому випадку бажана присутність понятих, хоча ст. 199 КПК України цього не передбачає. При відібранні зразків необхідно дотримуватись загального правила про неприпустимість дій, що принижують гідність особи. Природно, зразки почерку і підпису неможливо відібрати примусово. Для цього варто заручитися згодою особи, чиї зразки почерку або підписи необхідні для експертного дослідження.

Крім зразків порівняння, що відбирають від живих осіб, слідчий вправі відібрати зразки від предметів, які неможливо вилучити і направити експерту на дослідження. Як зразки порівняння можуть виступати відбитки печаток і штампів установ, зразки води з місць виявлення трупів при припущенні про смерть від утоплення, проби золи з місця спалення трупа, фото- і рентгенівські зображення тіла невпізаного трупа і ін.

Вимоги, що ставляться до зразків порівняння. Незалежно від часу виникнення і форми відображення властивостей об'єкта, що перевіряється (відбитки, частини або частки), зразки повинні задовольняти ряд вимог, недотримання яких унеможливає проведення експертного дослідження.

Безсумнівність походження зразків. Означає ту обставину, що в процесі розслідування повинно бути точно встановлено, що зразки порівняння відображають властивості конкретних певних осіб або предметів. Особливо важливо дотримуватись цієї вимоги при вилученні вільних зразків у ході виїмки або обшуку. Походження зразка від об'єкта, що перевіряється, повинно бути процесуально засвідчене слідчим, наприклад, у протоколі допиту свідка або впізнання.

Необхідна кількість (репрезентативність) зразків. Кількісні параметри зразків: число, маса, обсяг, розміри повинні забезпечити повноцінне проведення експертного дослідження. Залежно від безпосереднього об'єкта дослідження, тобто властивостей об'єктів, експертні методики висувають різні вимоги до кількості порівняльного матеріалу. Однак у кожному разі зразки порівняння зобов'язані відображати достатню для ідентифікації сукупність ознак об'єкта, що перевіряється. Так, для проведення почеркознавчої експертизи варто надати зразки рукописного тексту особи не менш ніж на 10 аркушах; на ґрунтознавчу експертизу направляються порівняльні зразки ґрунту з різних місць перевірюваної ділянки місцевості вагою до 200 грамів. Недостатня кількість зразків іноді не дозволяє експерту вірогідно вирішити питання про тотожність, що тягне направлення клопотання про надання додаткових матеріалів.

Належна якість зразків. Відзначена вимога спрямована на представлення зразків, придатних для дослідження. Так, відбитки печаток, відбитки пальців рук і інших предметів зі стійкою формою повинні бути чіткими, насиченими, не змазаними для того, щоб забезпечити передачу окремих ознак зовнішньої будови об'єктів; зразки почерку повинні відображати всі варіанти почерку перевірюваної особи; зразки рослинних об'єктів необхідно направляти на експертизу просушеними для запобігання гниття; зразки-предмети (дріб, зброя, інструмент і т.д.), вилучені у різних осіб, повинні знаходитися в різних упаковках, мати бирки з написами і т. ін. Незадовільна якість зразків не дозволяє навіть приступити до ідентифікаційного дослідження, що є причиною направлення експертом повідомлення про неможливість дачі висновку.

Порівнянність зразків. Зразки порівняння повинні бути близькі за механізмом утворення, походженням зі слідами злочину. Зміст зазначеної вимоги полягає в усуненні розходжень між слідами злочину і зразками порівняння, які не обумовлені дійсною різницею властивостей порівнюваних об'єктів. Ця вимога забезпечується одержанням зразків порівняння, максимально наближених до слідів злочину за часом або механізмом (способом, умовами) виникнення. Так, якщо досліджуваний документ-речовий доказ виконаний олівцем на картоні, то експериментальні зразки почерку повинні відбиратися від особи у вигляді рукописних текстів, виконаних олівцем того ж кольору і твердості на картоні. Дотримання цієї вимоги обумовлено необхідністю виключити вплив сторонніх факторів, які перешкоджають правильній оцінці експертом ознак, що розрізняються, порівнюваних об'єктів, встановлених у процесі експертного дослідження.

Основним правилом одержання порівнянних експериментальних зразків є створення умов слідоутворення, максимально близьких до тих, які мали місце в момент утворення самого об'єкта дослідження. У той же час одержання порівняльних зразків самим експертом не завжди забезпечує відтворення умов, що відповідають механізму слідоутворення, який мав місце в момент розслідуваного злочину, а значить і одержання адекватних експериментальних зразків. Насамперед, труднощі виникають, коли мова йде про динамічні сліди, які відображають не тільки

будову предметів, але й особливості звичної, навичкової, у тому числі професійної, діяльності конкретної особи (злочинця). У цих випадках експерт варіює умови одержання зразків до максимальної їх подібності з досліджуваними об'єктами.

У тих випадках, коли відбір експериментальних зразків неможливий у зв'язку з істотною зміною перевірюваних об'єктів за час, що пройшов з моменту вчинення злочину (ствол зброї покритися корозією й т.п.), необхідно шукати вільні зразки, що відповідають часу виникнення слідів злочину.

Тактика одержання експериментальних зразків порівняння.

Як і будь-яка інша слідча дія, тактика відбору зразків від об'єкта, що перевіряється, включає три етапи.

На підготовчому етапі виконуються наступні операції:

- прийняття рішення про необхідність відбору зразків порівняння для проведення ідентифікаційного дослідження у відношенні конкретного об'єкта, що перевіряється;

- визначення виду зразків порівняння і їх кількостей;

- вивчення методики відбору зразків. Вибір і ознайомлення з методикою відбору зразків здійснюється слідчим шляхом звертання до спеціальної методичної літератури або консультацій з фахівцем. Звичайно за фахівця вибирається обізнана особа, яка потім буде проводити експертизу;

- вибір часу відбору зразків. На вибір моменту одержання зразків від живих осіб впливає фізичний, психічний стан зацікавлених осіб, можливість проведення слідчої дії з їх участю;

- вибір місця відбору зразків. В одних випадках зразки можуть бути отримані в кабінеті слідчого, в інших – у спеціалізованих установах, де є необхідні умови, інструменти, обладнання, фахівці;

- визначення складу учасників слідчої дії: наявності понятих, необхідності залучення відповідного фахівця й ін.;

- вирішення питання про спосіб виклику учасників слідчої дії: повісткою, по телефону або іншими способами;

- підготовка необхідних технічних засобів відбору, упакування, транспортування, фіксації процедури відбору зразків: приладів, інструментів, апаратури, матеріалів і т.д.;

- вибір лінії поведінки з особою, від якої або за згодою якої має бути здійснений відбір зразків, якщо вона протидіє розслідуванню;

- складання письмового плану відбору зразків;

- винесення постанови про одержання зразків для експертного дослідження. У постанові про одержання зразків повинно бути зазначено: а) у зв'язку з якими обставинами виникла необхідність їх одержання; б) для встановлення яких обставин необхідне порівняльне дослідження зразків; в) які конкретно зразки підлягають вилученню; г) у кого, де й коли вони повинні бути отримані із вказівкою процесуального становища особи.

Робочий етап являє собою безпосередній відбір зразків порівняння слідчим. Він включає:

- ознайомлення з постановою: а) обвинувачуваного, підозрюваного, потерпілого, свідка про відбір у них зразків; б) посадової особи про відбір зразків порівняння від матеріальних об'єктів, що перебувають у її розпорядженні;

- роз'яснення всім учасникам їхніх прав, обов'язків, ролі кожного при провадженні слідчої дії;

- встановлення психологічного контакту із зацікавленою особою. При необхідності використати прийоми переконання;

- відбір зразків за технологією, що відповідає вимогам безсумнівності походження, необхідної кількості, належної якості й порівнянності.

Відносно можливості присутності слідчого при відборі зразків у осіб, тут, імовірно, діє правило, встановлене кримінально-процесуальним законом для освідкування (ст. 193 КПК України). Якщо одержання зразків поєднано з оголенням тіла людини, а слідчий є особою іншої статі, то він не може бути присутнім при проведенні слідчої дії, але при цьому не позбавляється своїх керівних функцій.

Третій етап – фіксація ходу і результатів відбору зразків і їх упакування включає:

- опис ходу відбору зразків і отриманих результатів у протоколі «Відібрання зразків для експертного дослідження». У протоколі повинна бути описана процедура одержання зразків, їх вид, кількість, місце вилучення (виявлення), дата, час і спосіб вилучення (змив, зіскрібок, зрізи і т. ін.), вид упакування, зміст посвідчувальних написів і

підписів. При наданні фізичного опору особою, у якої відбираються зразки, варто докладно описати в протоколі всі дії особи, а також прийняті слідчим відповідні заходи;

- при необхідності складається схема, у якій відзначається місце вилучення або відбору зразків, проводиться аудіо- або відеозапис, фотозйомка, що ілюструють хід і окремі етапи слідчої дії;

- упакування отриманих зразків. Отримані зразки поміщаються в упаковки з дотриманням процесуальних вимог і криміналістичних правил поводження. Правила упакування зразків такі ж, як і речових доказів. Упаковка повинна забезпечувати схоронність зразків і відбитих у них властивостей, не допускати можливості їх втрати, підміни або випадкового привнесення інших об'єктів. На упаковках наносяться посвідчувальні написи: вид об'єкта, кількість, дата, час, місце і спосіб одержання зразків, характер предмета-носія;

- ознайомлення всіх учасників слідчої дії із протоколом, прийняття від них зауважень і заяв;

- підписання протоколу слідчим, а також всіма особами, які брали участь у відібранні зразків для експертного дослідження.

2.4. Методи і методики судової експертизи

Завдання, що розв'язуються в певному роді (виді) експертиз, а також представлені об'єкти, при всій їх розмаїтості, мають загальні риси, що дозволяє визначити структуру вирішення будь-якого завдання у вигляді системи послідовних пізнавальних дій (стадій) з використанням певного набору методів і технічних засобів.

Будь-яка експертна методика включає методи і технічні засоби дослідження. Саме вони утворюють основний зміст методики. У судовій експертології виділяють загальний, загальноекспертні, окремоекспертні і спеціальні методи дослідження.

Загальним методом є діалектико-матеріалістичний метод, який дає загальний напрямок, є методологічною основою всякого судово-експертного дослідження.

Загальноекспертні методи використовуються у всіх експертних дослідженнях і діляться на дві групи:

- емпіричні методи: спостереження, вимірювання, експеримент, моделювання, порівняння, опис, фотографування;
- логічні методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування, конкретизація.

Окремі експертні методи застосовуються в декількох родах судових експертиз. До них відносяться:

- інструментальні методи, за допомогою яких визначаються якісний, кількісний склад, структура й інші властивості представлених на експертизу об'єктів: атомний спектральний і рентгеноспектральний аналіз, молекулярна спектроскопія у видимій, ультрафіолетовій і інфрачервоній ділянках спектра, хроматографічний і металографічний аналізи й інші;

- математичні методи розрахунку і статистики, які використовуються для обробки результатів кількісних вимірів.

Спеціальні методи розробляються й застосовуються тільки в рамках одного роду, виду судових експертиз відносно конкретних об'єктів. Наприклад, методи виявлення згаслих, залитих текстів у технічній експертизі документів, метод визначення довжини зупиночного шляху автомобіля в авто-технічній експертизі, метод відшукування знищеної інформації в комп'ютерно-технічній експертизі та ін.

У судовій експертології система категоричних або альтернативних приписань по вибору і застосуванню в певній послідовності методів і засобів вирішення експертного завдання йменується судово-експертною методикою. Експертна методика орієнтована не на дослідження об'єктів експертизи, а на вирішення типового експертного завдання, оскільки саме від завдання залежить суть дослідження, тому що той самий об'єкт, як зазначено вище, може вивчатися різними експертними методиками. При проведенні кожної експертизи до об'єктів дослідження застосовуються тільки ті методики, які відповідають відповідній судово-експертній галузі.

Кожному класифікаційному рівню експертиз – роду або виду відповідають певні методики експертних досліджень. Методика кожного рівня включає відповідні загальні (емпіричні і логічні) та окремі методи дослідження. Програма дослідження, спрямована на вирішення за допомогою конкретної системи методів однотипних завдань

у межах одного різновиду експертизи, одержала назву родової (видової) методики експертного дослідження.

Типова методика роду (виду) судової експертизи – це система методів, прийомів, технічних засобів (апаратура, матеріали і т. ін.), що застосовуються у певній послідовності для встановлення фактів і обставин розслідуваного злочину шляхом вивчення родового об'єкта експертизи. Типова методика становить науково-обґрунтовану послідовність дій, операцій для вирішення типового експертного завдання. Родова (видова) методика включає опис загальних і спеціальних методів дослідження, послідовність їх застосування відносно об'єктів, об'єднаних загальними досліджуваними властивостями. Методика дослідження – це засіб одержання схованої в об'єктах експертизи потенційної інформації для встановлення фактів, що утворюють предмет експертизи.

Розробка загальної методики експертного дослідження в межах роду (виду) експертизи можлива через типовість питань, що виносять на вирішення експертизи, і представлених об'єктів, що відображає достатню стабільність межі, яка окреслює предмет і об'єкти окремого роду, виду експертизи. У методичних посібниках для експертів з дослідження почерку, зброї, ґрунту, матеріалів та інших об'єктів окремих родів судових експертиз описуються різні методичні схеми вивчення об'єктів залежно від їх виду (цілі об'єкти, частини, частки і ін.) і мети дослідження, обумовленої поставленими питаннями. У балістичних, трасологічних, почеркознавчих і інших традиційних родах судових експертиз розроблені загальні методики ідентифікаційного і діагностичного експертного дослідження, які включають перелік певних ознак об'єктів і способи (методи) їх встановлення.

Родові типові методики описуються в спеціальних методичних посібниках, методичних листах, рекомендаціях, посібниках з проведення відповідного роду (виду) судових експертиз. Типові методики, як правило, подають у вигляді алгоритмів, тобто відрізняються твердою зумовленістю послідовності дій.

Конкретна або окрема методика судової експертизи – це послідовність вивчення представлених по конкретній експертизі об'єктів для вирішення поставлених перед експертом питань. Конкретна методика опирається на загальні

льну методику даного роду (виду) експертиз. Методика вирішення конкретного експертного завдання, як правило, не тотожна типовій методиці, а представляє один з її варіантів. У ході використання експертом конкретної методики окремі елементи типової методики змінюються, одночасно вона доповнюється новими елементами. У результаті експерт на підставі знання типової методики і особистого досвіду розробляє методику вирішення кожного завдання, тобто програму дослідження для конкретної експертної ситуації. Конкретна (окрема) методика – програма дій експерта по проведенню конкретної експертизи.

У практичній діяльності при виборі схеми вирішення поставленого слідчим завдання експерту доводиться вирішувати основну проблему: чи є для вирішення питання відповідна типова експертна методика і якщо є, то чи досить вона надійна.

Якщо завдання раніше не зустрічалось в експертній практиці, то для його вирішення експертом створюється евристична методика дослідження. Така ж ситуація виникає, якщо методика раніше ще не застосовувалася. Звичайно в письмовому вигляді евристична методика не фіксується, а реалізується по ходу її формування і відображається у висновку експерта. Якщо при вирішенні поставленого експерту завдання досягнутий позитивний результат, то згодом евристична методика може бути викладена в спеціальній літературі для обміну й поширення досвіду і в такому вигляді стати об'єктом наукового дослідження.

При використанні евристичних методик вирішення завдань на відміну від алгоритмічних не передбачається дотримання чітко визначеної послідовності дій. Евристичним вважається рішення, знайдене самим експертом у процесі проведення експертизи або при використанні існуючої типової методики, але при цьому вибірково ігнорується ряд її положень. Евристичні способи вирішення експертних завдань ґрунтуються на творчому мисленні та інтуїції експерта, що опирається на його досвід.

При вирішенні будь-якого завдання експерт завжди застосовує сукупність алгоритмів і евристик. Перемінне використання алгоритмів і евристик характерно для переходу від одного моменту процесу дослідження до іншого, вони заміняють один одного на різних етапах експертного пізнання.

2.5. Правила формулювання питань експерту

До питань, що виносять на вирішення експерта, ставляться певні вимоги, а їх формулювання здійснюється за правилами, виробленими у судовій експертології.

Загальні вимоги до питань, що виносять на вирішення експерта.

Питання, сформульовані в постанові про призначення експертизи, повинні, по-перше, чітко визначати завдання експерту і, по-друге, точно вказувати об'єкт, який необхідно піддати дослідженню.

Питання не повинні виходити за межі спеціальних знань, компетенції експерта, якому поручається проведення експертизи. Наприклад, на вирішення експертизи металів, сплавів і виробів з них правомірно ставити питання про належність металу браслета до дорогоцінних сплавів. Однак питання про вартість цього браслета виходить за рамки компетенції експерта-металознавця і відноситься до товарознавчої експертизи.

Питання повинні бути чіткими, визначеними, щоб виключати їх неоднозначне тлумачення. Наприклад, питання «Залишений слід взуття на місці події підозрюваним гр. А?» не точне. У цьому випадку об'єктом ідентифікації є взуття підозрюваного, а не він сам.

Питання в постанові бажано групувати по об'єктах дослідження. Наприклад, спочатку формулюються питання відносно дробу, вилученого з тіла потерпілого, потім – питання про снаряди в патронах, вилучених у підозрюваного, далі – питання про зброю і т. д.

Взаємозалежні питання перераховуються в логічній послідовності для того, щоб позитивні відповіді на перші з них могли використатися при вирішенні наступних, а при негативній відповіді не було необхідності вирішувати інші. Наприклад, при направленні на експертизу документа, у якому передбачається матеріальна підrobка, доцільний наступний перелік питань: 1) Чи є в тексті документа зміни первісних записів? 2) Якщо є, то в якій частині документа (графі, рядку і т. ін.) зроблені зміни? 3) Який спосіб внесення змін? 4) Які первісні записи в документі?

Не слід задавати питання, відповіді на які не вимагають спеціальних знань. Наприклад, питання «Чи придатні об'єкти для дослідження?» позбавлене смислу, оскільки будь-який об'єкт може бути досліджений залежно від поставленого завдання. Лише в рідкісних випадках експертиза не проводиться у зв'язку з непридатністю об'єкта. Однак неможливість дослідження обумовлена не властивостями об'єкта, які пов'язані зі злочинною подією, а його необоротними змінами, обумовленими неправильним упакуванням, зберіганням і т.п.

На вирішення експерта не ставляться питання довідкового характеру, що не вимагають проведення досліджень. Наприклад: «Яка дія наркотиків на організм людини?», «Чи відноситься латунь до кольорових металів?». Відповіді на ці питання можна одержати у формі усної або письмової консультації обізнаної особи.

Неприпустима постановка перед експертом правових питань, наприклад: «Винний водій М. у дорожньо-транспортній події?», «Чи є причиною пожежі підпал?», «Підроблена представлена купюра?», «Які мотиви інкримінованого обвинувачуваному злочину?», «Чи є у свідка схильність до неправди?» і т. п. Вирішення цих питань, тобто правова оцінка фактів і показань, є прерогативою слідчого, який веде розслідування.

Перед судовим експертом припустима постановка питань, пов'язаних з виконанням вимог технічних або інших спеціальних правил. Спеціальні правила – це правила, що регулюють особливі умови діяльності конкретних категорій працівників. Наприклад, існують Правила дорожнього руху, Правила пожежної безпеки, Правила техніки безпеки на різних видах виробництв, Будівельні норми і правила та ін. Правила створюються для того, щоб як можна повніше деталізувати повноваження і обов'язки деяких категорій працівників, особливі умови їхньої праці з огляду на те, що будь-яке відхилення дезорганізує нормальне функціонування тієї або іншої системи суспільних відносин і особливо відносин людини із природою і технікою. Питання про відповідність дій працівників певним правилам ставляться з метою визначення меж можливої і належної їх поведінки.

У цих ситуаціях на вирішення експерта можуть бути

поставлені питання про дотримання правил техніки безпеки, протипожежної безпеки, дорожнього руху, будівельних і санітарних правил, ведення бухгалтерського обліку та ін. Пояснюється це двоїстим характером документів – правових приписів. Викладені в нормативних актах спеціальні правила, будучи правовими за формою, мають науково-технічний зміст і, отже, висвітлюють питання спеціальних галузей знання. Ці правила не відносяться до числа загальновідомих і загальнодоступних, а розраховані на осіб, які мають відповідну спеціальну підготовку і певні практичні навички. Незважаючи на правову регламентацію професійної діяльності, вирішення подібних питань є правомірним і не означає виходу за межі компетенції судового експерта, оскільки вони розкривають наукову, технічну, організаційну сторони і не вторгаються в юридичну оцінку дій осіб.

Експерт не вправі вирішувати питання про порушення спеціальних правил, оскільки таке формулювання включає вольовий момент конкретної особи, визначення якого не входить у компетенцію експерта. Правильно порушувати питання про відповідність (невідповідність) яких-небудь дій правилам, що дозволяє формулювати висновок безвідносно до суб'єкта.

Перелік питань у постанові повинен бути повним у тій мірі, в якій експертним шляхом необхідно встановити всі факти, що цікавлять слідчого, обставини справи. Однак не слід переписувати з довідників із судових експертиз всі питання, що відносяться до предмета призначуваної експертизи. На підставі зібраних у справі матеріалів на вирішення експерта виносяться тільки ті питання з рекомендованого переліку, відповіді на які необхідні для встановлення обставин події.

При призначенні повторної експертизи не ставлять питання про правильність висновків первинної експертизи. Ця процедура відноситься до правової оцінки доказів, яка не входить у компетенцію експерта. У висновку повторної експертизи експерт чи експерти зобов'язані вказати причини розбіжностей у висновках, якщо такі є. Вони можуть бути обумовлені застосуванням іншої методики (методу) дослідження, виявленням додаткових ознак і об'єктів, розходженням в оцінці отриманих результатів і іншими причинами. Слідчий зобов'язаний самостійно оцінити обґрунтованість результатів обох експертиз і дійти

висновку про правильність (відповідність дійсності) висновків однієї з них.

Вимоги до питань, що виносять для вирішення ідентифікаційних завдань.

Зазначимо, що метою ідентифікації (ототожнення) є встановлення конкретного одиничного об'єкта по залишених ним слідах. При постановці завдання про встановлення тотожності завжди необхідно чітко виділити об'єкт ідентифікації (об'єкт, що перевіряється) і вказати його в питанні. Ідентифікований – це матеріальний об'єкт, конкретно визначений в умовах розслідуваної події. Ним можуть бути живі особи, наприклад, громадянин; предмети, наприклад, взуття, вилучене при обшуку в домоволодінні гр. А.; рідина в пляшці з-під горілки «Хмільна», що знаходилася на столі в кухні при огляді квартири №3; ділянки місцевості, наприклад, лісосмуга уздовж дорожнього покриття між 124 і 125 км дороги Харків – Ростов і т. ін.

У процесі проведення експертного дослідження здійснюється ідентифікація двох видів.

1. Ідентифікація одиничного предмета по матеріальних слідах-відображеннях його властивостей.

Під слідами-відображеннями розуміють різноманітні за природою відбиття властивостей об'єкта, який ідентифікується, на предметах навколишнього оточення, які виникають внаслідок їх взаємодії. У першу чергу до цих слідів відносяться відбитки зовнішньої будови предметів на сприймаючих об'єктах, які утворилися в результаті їх взаємного механічного контакту. Як безпосередні об'єкти дослідження вивчаються відображення (сліди) рук, ніг, зубів людини, знарядь злочину, ходової частини транспортних засобів, каналу ствола вогнепальної зброї, виробничих механізмів, відбитки кліше, знакодруючих пристроїв та інших об'єктів, що мають стійку форму. Іншими за походженням слідами-відображеннями є почерк, зафіксований у рукописі, як відображення письмово рухової навички людини; звук на фонограмі, як відображення голосу й усного мовлення; фотопортрет, як відображення зовнішності людини, й т. ін.

Питання про ідентифікацію об'єкта по слідах-відображеннях має стандартну структуру наступного виду: «(Вказати механізм утворення сліду-відображення) +

(вказати слід на предметі-слідоносії) + (вказати об'єкт, що перевіряється)?»

Наприклад:

Утворений слід пальця на склі рукою гр. А.?

Виконаний рукописний текст у дорученні гр. Д.?

Нанесений відбиток печатки в бланку представленим кліше?

Стріляна куля, вилучена з тіла потерпілого, з рушниці ТОЗ 12 №3467?

Виготовлені гудзики, виявлені на місці події, і ті, що знаходяться на сорочці обвинувачуваного, на одній формі?

2. Ідентифікація цілого об'єкта по відділених від нього частинах.

Цей вид ототожнення являє собою встановлення взаємної належності розділених до або в ході злочинної події частин (часток, фрагментів, осколків, деталей) єдиному цілому об'єкту. Цілими об'єктами, що підлягають ідентифікації (ототожненню), є фізичні об'єкти різного агрегатного стану:

а) Тверді:

– монолітні: тіло людини, стовбур дерева, моток дроту, розсіювач фари, аркуш паперу і ін.;

– множинні: виділений за обставинами справи конкретний обсяг дробу, піску, зерна і т. п.;

– складові: ланцюжок, споряджений патрон, вогнепальна зброя, ножиці і т. п.;

– комплекти: зброя і чохол, пари рукавичок, плащі і пояс та ін.

б) Рідкі: пально-мастильні матеріали, спиртовмісні рідини, розчинники і т. ін.

в) Газоподібні: повітря приміщення, запах предметів і ін.

Своєрідним цілим, що за обставинами справи може підлягати ототожненню, є конкретне джерело походження, під яким розуміється місце виготовлення, виникнення, існування (зберігання, експлуатації) представлених на експертизу об'єктів. Залежно від обставин кримінальної справи під джерелом походження розглядається підприємство-виготовлювач виробів; родовище металів, нафти; ділянка вирощування рослинних об'єктів і т. ін. Якщо необхідно ототожнити конкретне джерело походження об'єктів, то його потрібно виділити з матеріальної обстановки, виходячи з конкретних обставин розслідуваної справи. Наприклад,

відносно нафтопродуктів об'єктом ідентифікації може бути: родовище нафти, нафтопереробний завод, цистерна з нафтопродуктом, бензовоз, бочка з паливом, паливний бак автомобіля і т. п.

Структура питання при ототожненні цілого по відділених від нього частинах наступна: «Чи становили раніше єдине ціле (вказати сліди злочину або речові докази) і (вказати об'єкт, що перевіряється)?».

Наведена форма питання прийнятна для об'єктів будь-якої природи. Наприклад:

Чи становили раніше єдине ціле аркуш паперу, виявлений на місці події, і блокнот, вилучений у гр. Т.?

Чи становили раніше єдине ціле шматок дроту, використаний у вибуховому пристрої, з мотком дроту, вилученим у гр. Б.?

Чи становили раніше єдине ціле (комплект) рукавичка для правої руки, виявлена на місці події, і рукавичка для лівої руки, вилучена у підозрюваного гр. П.?

Чи становили раніше єдине ціле рідина в пляшці з-під коньяку і та, що перебуває в склянці?

Чи становили раніше єдине ціле рослинна маса в сумці, вилученій у гр. О., і в пакеті, виявленому вдома у гр.?

Для проведення ідентифікаційних досліджень матеріалів і речовин, у тому числі мікрооб'єктів, можуть бути рекомендовані наступна послідовність і формулювання питань (у випадку надання для порівняльного дослідження макрооб'єктів перше питання опускається):

- чи є на поверхні (вказати об'єкт-свідок) частки, сліди (указати вид матеріалів, речовини);

- якщо є, то чи становили вони раніше єдине ціле з (вказати об'єкт, що перевіряється);

- якщо встановити належність об'єктів єдиному цілому не видається можливим, то чи мають порівнювані об'єкти загальну родову або групову належність і яку саме.

Наприклад:

Чи є на одязі обвинувачуваного К. частки фарби?

Якщо є, то чи становили вони єдине ціле з покриттям підвіконня, через який відбулося проникнення в будинок?

Якщо встановити належність єдиному цілому неможливо, то чи мають частка фарби на одязі К. і покриття підвіконня загальну родову або групову належність і яку саме?

Вимога про точну вказівку роду або групи необхідна для того, щоб експерт дав перелік властивостей виділюваної множини для наступної оцінки слідчим його обсягу.

При формулюванні ідентифікаційних завдань помилкою є використання наступних висловів:

«Чи ідентичні...», «Чи тотожні...». Ідентифікувати – значить встановити тотожність об'єкта із самим собою в різні періоди часу або в різних його станах. Тому з точки зору теорії ідентифікації безглуздо порушувати питання про тотожність різних об'єктів.

«Подібні...», «Однорідні...», «Аналогічні...», «Однакові...». Застосування цих термінів не відповідає принципу визначеності завдання. Зовсім різні об'єкти можуть мати подібність або однаковість окремих властивостей. Наприклад, два ножі можуть мати одну форму і розміри, але виготовлені з різних матеріалів.

«Чи належить слід...». Слід – результат взаємодії різних об'єктів і тому не може кому-небудь або чому-небудь належати (перебувати в володінні). Слід-відображення залишається, утворюється, наноситься і т. п. на предмет-носії, на якому знаходиться. Слід у вигляді частки або предмета є частиною, утвореною при відділенні від цілого.

«Міг бути залишений слід...» Наведене формулювання неточне, оскільки завдання експерта полягає не у встановленні фізичної можливості процесу утворення сліду конкретним об'єктом, тобто механізму слідоутворення, а в ототожненні цього об'єкта.

Не слід ставити питання про однаковість порівнюваних об'єктів за якою-небудь однією виділеною властивістю. Наприклад: «Однакові представлені об'єкти за хімічним складом?» Об'єкти, що попадають у сферу експертного дослідження, багатоякісні утворення, які характеризуються комплексом зовнішніх (морфологічних) і внутрішніх (хімічним складом, структурою) властивостей. При порівняльному ідентифікаційному дослідженні вивчаються всі властивості в комплексі, тому імперативно виділяти в питанні одну з багатьох властивостей об'єктів помилково. Так, куля, витягнута з тіла потерпілого, і кулі, вилучені в підозрюваного, розрізнялися за складом матеріалу, тому що перша була виготовлена з оболонки кабелю, а інші – із свинцевих пластин акумулятора. Однак вони мали однакові ознаки

зовнішньої будови, тому що були відлиті саморобним способом в одній і тій же формі.

Вимоги до питань, що виносять для вирішення діагностичних завдань.

У судово-експертній практиці доводиться вирішувати велику кількість завдань, не спрямованих на встановлення індивідуально-конкретної totoжності. Це діагностичні завдання, пов'язані з аналізом події, що відбулася: механізму злочинного діяння в цілому і на окремих його стадіях, властивостей і стану складових його елементів. Діагностичні дослідження можна розбити на кілька видів залежно від поставленої мети (завдання). Відповідно до мети діагностичного дослідження формулюються питання експертові.

1. Встановлення наявності слідів злочину (у широкому змісті слова). Наприклад, виявлення мікрочастинок об'єкта, що контактував, на поверхні предмета-носія, визначення наявності підчищення в документі, зміненого номера на кузові автомобіля і ін.

При розслідуванні злочинів слідчим може бути висунута версія про наявність на поверхні тих або інших об'єктів яких-небудь часток або нашарувань. Тому в таких ситуаціях слідчому, враховуючи обставини злочину, варто висунути версію про природу предметів, які при контакті із представленим об'єктом могли залишити частину своєї речовини (матеріалу), і вказати їх як мету пошуку. У такий спосіб експерт орієнтується на пошук об'єктів певної природи: часток фарби, ґрунту, пороху і ін. Залежно від природи шуканих мікрооб'єктів вибирається не тільки експерт певної спеціалізації, який буде проводити експертизу, але надалі ним же вибирається схема експертного дослідження з виявлення мікрооб'єктів. Наприклад, при розслідуванні дорожньо-транспортних випадків ставлять питання: «Чи є на одязі потерпілого частки скла, лакофарбового покриття, які використовуються при виготовленні транспортних засобів?». У справах про зґвалтування виноситься наступне питання: «Чи є на одязі потерпілого волокна, що входять до складу матеріалу предметів одягу обвинувачуваного?». Відносно згорілих предметів, вилучених з вогнища пожежі, запитують: «Чи є на предметах сліди пально-мастильних матеріалів або нафтопродуктів?».

Не рекомендується ставити запитання: «Чи є на поверхні представлених предметів які-небудь сторонні нашарування (частки)?». Практика свідчить, що сторонні мікрооб'єкти різної природи завжди є на поверхні будь-яких предметів. Процес їхнього виявлення досить трудомісткий, однак їх доказова цінність поза обставинами справи вкрай мала.

2. Визначення стану, властивостей об'єктів і відповідності їх певним вимогам. Наприклад, встановлення факту розкриття пломби, відповідності властивостей товарного виробу нормативам і інші.

3. Установлення виду, типу, класу об'єктів, представлених у натуральному вигляді на підставі вивчення їх властивостей. Наприклад, встановлення виду ґрунту, типу волокнистого матеріалу, належності предмета до холодної зброї, порошку – до наркотичного засобу і т. ін.

У деяких ситуаціях для правильної кваліфікації злочинного діяння необхідно встановити належність виявленого або вилученого предмета, речовини до множини (класу, виду), прямо зазначеної в диспозиції статті Кримінального кодексу як предмет злочину. Тоді в питанні необхідно прямо вказати найменування шуканої множини.

Наприклад: «Чи є об'єкт наркотичним засобом (холодною, вогнепальною зброєю, вибуховою, отруйною речовиною й т. п.)?».

При направленні на експертизу речовин, рідин, часток невідомої природи і походження бажано сформулювати завдання в такий спосіб: «Що являє собою речовина, рідина?», «До якого виду, класу, речовин і т. п. відноситься представлений об'єкт?».

Не слід ставити питання: «Який хімічний склад об'єкта?». Пряма відповідь на таке питання може бути дана у вигляді переліку хімічних елементів і з'єднань, що входять до складу речовини або матеріалу об'єкта. Наприклад: «Дріб, вилучений з тіла потерпілого, виготовлений зі сплаву свинцю з домішкою миш'яку, сурми, міді, срібла, вісмуту». Такий висновок не буде відповідати принципу доступності, оскільки вимагає для свого розуміння залучення спеціальних знань.

4. Встановлення механізму утворення слідів: причин, часу (абсолютного і відносного щодо події злочину), послідовності, умов виникнення й т. д.

Питання щодо визначення об'єктивної можливості здійснення яких-небудь дій за певних умов має наступну структуру: «Чи могло (указати факт, що перевіряється) при/якщо (указати умови настання факту, що перевіряється)?».

У питанні повинен бути обов'язково зазначений факт, що перевіряється, і умови його настання. Даний вид діагностичних досліджень спрямований на встановлення об'єктивної можливості здійснення злочину в цілому або його окремих елементів. Наприклад:

Чи міг відбутися постріл із представленої рушниці без натискання на спусковий гачок і при ударі приклада об тверду поверхню?

Чи могло відбутися перекидання автомобіля на повороті, якщо він рухався зі швидкістю 70 км/год.?

Чи могли бути нанесені ушкодження, наявні на тілі потерпілого, при описаних ним умовах?

Чи могло відбутися самозаймання фарби в бочці, якщо вона перебувала на відстані 10 метрів від печі?

5. Визначення виду слідоутворюючого об'єкта по залишених слідах-відбитках або відділених частинах. Прикладом першого завдання є встановлення типу принтера, на якому виготовлений представлений документ, типу автомобіля за слідами протектора, виду вогнепальної зброї по стріляних гільзах або кулях. При вирішенні другого завдання визначається тип розсіювача фари по осколку, що відпав, виявленому на місці події, тип рослини по фрагменту, що відокремився, і ін.

6. Дотримання спеціальних правил посадовими особами і громадянами. У такому випадку експерт зіставляє фактично виконані якою-небудь особою дії, характер яких установлені у ході розслідування і зафіксований у матеріалах справи, переданих експерту як вихідні дані, з вимогами спеціальних правил.

До таких правил відносяться Правила дорожнього руху, правила пожежної безпеки, будівельні норми й правила, правила техніки безпеки, правила бухгалтерського обліку й т. п. Для визначення дотримання цих правил необ-

хідні спеціальні знання, за допомогою яких експерт зіставляє викладені в правилах вимоги з матеріальною обстановкою події, що відбулась.

У цих випадках експерт не вирішує питання про суб'єктивний бік дій підозрюваного, обвинувачуваного, оскільки це не входить у його компетенцію. Тому, як зазначалося вище, неприпустиме винесення правових питань на вирішення експерта. Питання формулюється в наступній формі, наприклад:

- Відповідали дії водія правилам дорожнього руху?
- Відповідала обстановка виробничого приміщення правилам техніки безпеки?
- Дотримувалися правил пожежної безпеки при виконанні зварювальних робіт?
- Які порушення вимог нормативних актів, що регламентують ведення бухгалтерського обліку і контролю, сприяли заподіянню матеріального збитку?

2.6. Правила упакування і транспортування об'єктів

Відповідальним етапом проведення експертизи є вилучення об'єктів або їх частин з матеріальної обстановки, у якій вони перебувають, і направлення в розпорядження експерта для подальшого дослідження.

При роботі зі слідами-відображеннями зовнішньої форми об'єктів або їх частин (частками), розташованими на поверхні інших предметів, належить дотримуватися наступних загальних правил:

1) бажано вилучити слід разом із предметом, на якому він утворений;

2) якщо слід перебуває на малоцінному громіздкому предметі і частина цього предмета зі слідом може бути відділена від нього без істотного збитку, необхідно вилучити цю частину;

3) при неможливості вилучення предмета або його частини зі слідом останній відокремлюється із застосуванням технічних засобів і способів фіксації. Так, із слідів-відображень одержують плоскі або об'ємні копії, проводиться масштабна фотозйомка слідів; мікрооб'єкти відокремлюються, а нашарування зскрібаються зі слідоносія і т. д.

Речові докази й інші об'єкти повинні бути правильно упаковані, а з урахуванням їх особливостей вибирається відповідний спосіб транспортування. Якість упакування об'єктів і спосіб транспортування визначають можливість вирішення поставлених експертів питань.

Відзначимо вимоги до упаковки і транспортування об'єктів, які направляються на експертне дослідження.

Якщо об'єкти перебувають у вологому стані (наприклад, предмети одягу, рослини, знаряддя злочину і ін.), то загальним правилом є необхідність їх направлення на дослідження у висушеному вигляді. Поміщення таких об'єктів у щільну упаковку призведе до їх гниття або корозії. Зразки рідин (у тому числі крові, слини й інших виділень організму), узяті на предмет-носії (марлю, скло та ін.), висушують при кімнатній температурі, у затемненому місці, поза прямими сонячними променями, подалі від додаткових джерел тепла і нагрівальних приладів. Це запобігає несприятливому впливу вологи і забезпечує схоронність властивостей об'єктів.

Речові докази та інші об'єкти повинні направлятися експерту тільки в упакованому вигляді. Винятком із цього правила є громіздкі предмети: транспортні засоби, сейфи і т. п. Кожний об'єкт поміщається в окрему упаковку. Залежно від природи об'єкта за упаковку можуть бути обрані: паперові пакети, поліетиленові кульки, скляна або полімерна тара, тканина й інші матеріали.

Якщо дослідженню піддаються кілька об'єктів, то їх окремо упаковують, а потім поміщають в одну зовнішню упаковку.

Упакування зразків порівняння повинно проводитися окремо від речових доказів і контрольних зразків (наприклад, при дослідженні ґрунту). Також окремо впаковуються зразки, вилучені з різних місць (наприклад, волосся з дорожнього покриття і бампера транспортного засобу), зразки, вилучені навіть із одного місця, але такі, що мають різну зовнішню будову або розрізняються за іншими ознаками (наприклад, ґрунтові нашарування, частки скла і фарби, виявлені на одязі).

Упаковані окремо зразки, що мають відношення до однієї справи, як правило, поміщають в спільну тару – пакети із щільного паперу, ящики, картонні коробки, плас-

тикові контейнери й т. д. У них зразки повинні розміщатися таким чином, щоб уникнути їх переміщення або змішання один з одним під час транспортування.

На кожній упаковці повинний бути нанесений напис із вказівкою виду об'єкта, кількості, дати, часу, місця і способу одержання зразків, характеру предмета-носія і засвідчений підписами слідчого, понятих, печаткою органу розслідування. Ця вимога спрямована на запобігання фальсифікації речових доказів, а також для дотримання принципу допустимості їх у процесі судового доказування.

Процедура упакування і використовуваний матеріал не повинні призводити до появи додаткових слідів на об'єктах, які не пов'язані з подією злочину. Так, неприпустимо робити які-небудь записи на документах – речових доказах, скріплювати їх з іншими документами. Об'єкти, на яких передбачається наявність мікрооб'єктів, окремо упаковуються, а ділянки, на яких передбачається наявність слідів, обшиваються або обертаються матерією для збереження мікрооб'єктів.

Не рекомендується упаковувати біологічні об'єкти в пухкі сорти паперу, що залишає на об'єкті значну кількість волокон, а також поліетилен або целофан, оскільки, зберігаючи вологу, ці синтетичні матеріали створюють сприятливі умови для загнивання і втрати об'єктами своїх властивостей. Небажано закріплювати виявлені мікрооб'єкти на липкій стрічці, оскільки їх не тільки важко з неї витягти, але частки органічного або рослинного походження можуть змінити свої властивості.

Речові докази та інші об'єкти належить упаковувати і транспортувати таким чином, щоб уникнути знищення (руйнування) об'єктів або необоротну зміну їх властивостей. Зазначена вимога спрямована на збереження об'єктів у незмінному вигляді з моменту вилучення або огляду до моменту дослідження їх експертом. Порушення цих вимог може унеможливити проведення досліджень або істотно утруднити оцінку експертом результатів експертизи.

Наприклад, для проведення трасологічного ідентифікаційного дослідження слідів транспортного засобу, виявлених на місці події, з автомобіля, що перевіряється, повинні бути демонтовані всі колеса або покришки або

зроблені їх чіткі відбитки на смузі паперу. У жодному разі автомобіль не направляють своїм ходом у розпорядження експерта, оскільки при цьому можуть зникнути старі і виникнути нові ушкодження на покривах.

Крихкі об'єкти поміщаються в спеціальні тримачі. Наприклад, спалений, але цілий документ розміщується між двома скляними пластинами, скріпленими липкою стрічкою. Пляшка, на якій є відбитки пальців, повинна закріплюватися в каркас, який виключає знищення слідів.

Об'єкти, на яких передбачається наявність пально-мастильних, інших легколетучих матеріалів, треба поміщати в герметичну упаковку (скляну, поліетиленову), яка перешкоджає випару летучих компонентів. Крім того, полімерні матеріали застосовують також як додаткову захисну або контрольну упаковку зразків.

Варто дотримуватися правила, відповідно до якого в складних ситуаціях перед направленням об'єктів в експертну установу необхідно проконсультуватися з експертом про способи упакування і транспортування речових доказів та інших предметів.

2.7. Стадії судово-експертного дослідження

Експертне дослідження здійснюється в визначеному порядку. У процесі проведення експертизи експерт використовує спеціальні методи і технічні засоби, які дозволяють виявити приховану в представлених об'єктах з урахуванням вихідних даних інформацію, що має доказове значення.

Дослідження, проведене судовим експертом, повинне підпорядковуватися ряду загальних вимог, які ставляться до процесу одержання достовірного знання в кримінальному судочинстві:

- вибір використовуваних методів і засобів дослідження повинен бути мотивований;
- хід і результати дослідження повинні бути наочними, щоб можна було простежити, які методи і технічні засоби використовувалися, які властивості, зв'язки та ознаки об'єктів виявлені і при яких умовах;

– хід і результати дослідження повинні бути доступні об'єктивній перевірці, що дозволяє зіставити проміжні і кінцеві висновки експерта;

– встановлені факти повинні бути результатом застосування експертом своїх спеціальних знань.

Судово-експертні дослідження незалежно від розв'язуваних завдань ґрунтуються на загальних методичних положеннях. У процесі будь-якого експертного дослідження виділяють чотири стадії:

а) підготовчу (попереднє дослідження);

б) аналітичну (роздільне дослідження);

в) порівняльну;

г) синтезуючу (оцінку).

Таке розділення процесу проведення експертизи на окремі стадії обумовлено не тільки різними технічними прийомами, але й тими завданнями, які вирішуються в процесі ідентифікаційного і діагностичного дослідження. Кожна стадія виконує певні функції і забезпечує вирішення проміжних завдань. Спільність стадій відображає загальні моменти, властиві будь-якому експертному дослідженню як одній з різновидів форм пізнання. Різниця полягає в питомій вазі і обсягу однойменних стадій у структурі діагностичних та ідентифікаційних досліджень.

Черговість у проведенні всіх стадій дозволяє логічно правильно проаналізувати виявлені ознаки і на основі всебічної і глибокої їх оцінки сформулювати остаточні висновки за результатами експертного дослідження. Стадійність експертного дослідження відображає не тільки процедуру пізнання експертом властивостей об'єктів, але дозволяє слідчому простежити процес проведення експертизи і оцінити отримані результати при вивченні висновку експерта.

Підготовка стадія експертного дослідження

На цій першій стадії відбувається ознайомлення експерта з постановою слідчого, матеріалами, представленими на експертизу. Основне завдання експерта – визначення схеми вирішення поставлених перед ним питань. На цій стадії дослідження експертом вирішуються наступні завдання.

З'ясовується завдання і конкретний предмет експертизи на основі коротко викладених у постанові слідчого

обставин справи, що послужили підставою для призначення експертизи і поставлених питань, на які необхідно відповісти.

Проводиться огляд об'єктів, що надійшли на експертизу, у тому числі визначається цілісність упаковки. Перевіряється, чи в повному обсязі представлені порівняльні та інші матеріали, чи відповідають вони тим речовим доказам і іншим об'єктам, які зазначені в постанові про призначення експертизи. Мета огляду – одержати уявлення про характер і стан об'єктів, з'ясувати умови їх транспортування, зокрема, зміни об'єктів (руйнування, деформації і т. ін.) внаслідок неправильного упакування, транспортування або інших причин.

У процесі вивчення представлених об'єктів експерт звертає увагу на характер і цілісність упаковки, наявні написи, відбитки печаток, штампів, забезпечення схоронності слідів на речових доказах. Факти пошкодження упаковки, які дозволяють вилучити поміщені об'єкти, наявність слідів повторного упакування або інші обставини, які можуть вплинути на результати експертизи, повинні відображатися в дослідній частині висновку експерта.

За результатами огляду речових доказів, порівняльних і інших матеріалів у експерта формується загальне уявлення про стан, ознаки досліджуваних об'єктів, виявляються їх загальні ознаки, при потребі вживаються заходи до фіксації первісного виду об'єктів.

Експертом визначається належність представлених об'єктів і вихідної інформації до предмета експертизи і експертних завдань, які треба буде розв'язати. Під цим кутом зору визначається вид необхідної інформації і об'єктів.

Визначається повнота представленої інформації і об'єктів дослідження. Ця оцінка включає як формальний підхід до носіїв інформації в плані їх відповідності тому набору, який передбачений методикою вирішення типового завдання: об'єкт дослідження або його модель, порівняльні зразки, деякі матеріали справи і ін., так і змістовний аналіз кожного із представлених експерту об'єктів (матеріалів). При цьому визначається: придатність об'єкта для дослідження; відповідність порівняльних зразків пропонованим вимогам і їх достатність; наявність у представлених матеріалах справи відомостей, здатних доповнити інформацію

або допомогти в її правильній оцінці; опис умов виявлення речового доказу, об'єкта експертного дослідження; способи його фіксації, вилучення; умови зберігання, транспортування; зміни, які могли відбутися з досліджуваним об'єктом у так званий ідентифікаційний період, і т. п. Всі ці відомості надзвичайно важливі експерту для вибору методики дослідження, а також правильної оцінки результатів, отриманих у процесі дослідження.

У випадку встановлення неповноти представлених матеріалів, які надійшли на дослідження, експертом направляється на адресу слідчого клопотання про надання додаткових відомостей, матеріалів, зразків.

Якщо в результаті ознайомлення з матеріалами, що надійшли, встановлено, що об'єкти непридатні для дослідження у зв'язку з необоротними змінами, експерт вправі скласти повідомлення про неможливість дачі висновку. Після цього подальше експертне дослідження, природно, припиняється.

Після ознайомлення з об'єктами, що надійшли, вивчення матеріалів справи (постанови) і винесених питань експертом висувуються експертні версії. Експертна версія (гіпотеза) являє собою обґрунтоване припущення експерта про властивості і стан представлених об'єктів, кінцеві і проміжні обставини, що підлягають встановленню в ході дослідження. Експертні версії можуть бути загальними і стосуватися вирішення завдання в цілому (наприклад, способу виготовлення картечі) та окремими, що відносяться до вирішення проміжних завдань (наприклад, виду матеріалу картечі, технології її виготовлення і ін.).

Експертні версії висувуються відносно різних сторін представлених об'єктів: походження їх властивостей, механізму відображення властивостей одних об'єктів в інших, ролі об'єктів у механізмі розслідуваної події, інформаційної структури об'єктів і ін. Без конструювання, розвитку, перевірки, уточнення, остаточного прийняття експертної версії аж до переходу від гіпотези (припущення) до достовірного, правдивого висновку вирішення завдань в експертній практиці неможливо. Особливо варто підкреслити необхідність висування як мінімум двох версій. Наприклад, при вирішенні ідентифікаційного завдання перша версія – слід утворений об'єктом, що перевіряється,

друга версія – слід утворений іншим об'єктом. При постановці діагностичного завдання одна версія – слід (об'єкт) утворений в одній ситуації, друга версія – утворення сліду відбулося в іншій ситуації тощо.

З урахуванням висунутих версій експерт намічає порядок дослідження, план роботи, обсяг і характер дослідження, вибирає необхідну методику експертного дослідження: методи, прийоми і засоби дослідження та послідовність їх застосування, попередні строки початку і закінчення експертизи. При виборі методики варто виходити з вимог про максимальне збереження представлених на експертизу об'єктів для того, щоб не допустити їх знищення або ушкодження (п. 30 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз МЮ України).

Вибір загальної методики дослідження набуває специфіки при проведенні комплексних експертиз. Методики, що застосовуються окремими експертами, не повинні створювати труднощів для наступного дослідження того ж об'єкта експертом іншого профілю.

При постановці ідентифікаційного завдання експерт, у першу чергу, усвідомлює, який об'єкт ідентифікується і за допомогою якого здійснюється ідентифікація, чи у повній мірі відібрані зразки від об'єкта, що перевіряється, достатність їх кількості і якості.

Даний етап при діагностичному дослідженні є більш складним. Насамперед з'ясування експертного діагностичного завдання вимагає не тільки ознайомлення з його формулюванням у постанові слідчого про призначення експертизи і огляду речовинних доказів, але й вивчення матеріалів справи. При цьому значення огляду речового доказу або аналіз матеріалів справи буде різним залежно від того, що є предметом дослідження і які експертні завдання ставляться на вирішення. Якщо дослідженню підлягає безпосередньо об'єкт або його відображення, а діагностичні завдання зводяться до встановлення відповідності об'єкта заданим характеристикам, визначення його фактичного стану, з'ясування змін, що відбулися з ним, і ін., то для з'ясування експертного завдання достатньо огляду самого об'єкта. Аналіз матеріалів справи може при цьому здійснюватися в обмежених обсягах, як і при вирішенні ідентифікаційних завдань. Прикладом такого завдання є дослі-

дження вогнепальної зброї з метою встановлення її справності (несправності), придатності до стрільбини.

У тих випадках, коли об'єктом діагностичного дослідження є деяка кримінальна ситуація або її окремі елементи (механізм і результати дії, співвідношення фактів і т. п.), то головним для з'ясування експертного завдання стає вивчення матеріалів справи. Експерту необхідно вже на цьому первісному етапі одержати уявлення про характер досліджуваної події, її стадії, про взаємодіючі при цьому об'єкти. Всі ці відомості повинні бути почерпнуті з матеріалів справи. Так, встановлення технічної причини дорожньо-транспортної події вимагає від експерта-автотехніка ретельного і повного вивчення всіх матеріалів кримінальної справи, пов'язаних з описом механізму аварії і виявлених слідів.

Методика дослідження вибирається, виходячи з особливостей представлених об'єктів і поставленого завдання. Вирішення експертних завдань здійснюється трьома способами: алгоритмічним, евристичним та змішаним алгоритмічним і евристичним. Алгоритмічний шлях вирішення придатний для стандартних завдань, що допускають застосування стандартних рішень. Це характерно для вирішення типових питань у відношенні найпоширеніших у кожному роді, виді експертиз об'єктів.

Прикладом такої типової методики є методика встановлення належності рослинних об'єктів до наркотичних засобів кустарного походження. Дослідженню підлягає об'єкт рослинного походження. Властивостями, що служать для вирішення питання, є морфологія рослин і наявність у їх складі наркотичних компонентів. Використовуваними методами є мікроскопічний аналіз (дослідження морфології) і тонкошарова хроматографія (для встановлення наявності наркотичних речовин). Ознаками, які виявляються шляхом застосування зазначених методів, є певна форма, будова біологічних об'єктів і наявність певних кольорових плям на хроматограмі. Встановлені ознаки в сукупності дозволяють визначити вид рослини, наявність у її складі наркотичних компонентів і у підсумку – відповісти на поставлене слідчим питання.

Способи вирішення нестандартних експертних завдань, які не описані в типових експертних методиках,

розробляються самостійно експертом у процесі конкретного експертного дослідження. При постановці таких завдань евристична методика прогнозується на підготовчій стадії дослідження.

Вибір способу вирішення діагностичного завдання визначається не тільки їх характером, але й особливістю представлених на експертизу об'єктів. Об'єкти, а також вихідні дані можуть мати різний інформаційний обсяг, що використовується при діагностуванні:

- один речовий доказ із відносно вузьким полем інформаційних властивостей (об'єкт, відображення об'єкта на слід-доносії);
- кілька речових доказів або комплекс матеріальних носіїв інформації про групу речових доказів (сліди на транспортному засобі і на одязі, тілі потерпілого від наїзду);
- вся матеріальна обстановка місця події в цілому;
- окремі або всі матеріали кримінальної справи.

Таким чином, на підготовчій стадії експертом вибирається програма проведення дослідження, яка регламентує зміст і порядок дій у послідовності, що забезпечує вирішення конкретного завдання.

Аналітична стадія експертного дослідження. !!!!

На цій стадії експерт проводить дослідження кожного об'єкта експертизи окремо один від одного. Ним виділяються, фіксуються, детально досліджуються і аналізуються властивості та ознаки об'єктів, що мають значення для вирішення поставлених питань. У результаті роздільного вивчення виділяється комплекс загальних і окремих ознак, що характеризують представлені об'єкти, в обсязі, достатньому для цілей ідентифікації або діагностування.

На цій стадії широко використовується комплекс як загальних, так і окремих експертних методів дослідження: спостереження, вимірювання, моделювання і ін. В аналітичній стадії дослідження експерт використовує різні спеціальні методи і технічні засоби. При цьому можуть застосовуватися як прості прилади (лупи, мікроскопи, фотоапарати), так і складне аналітичне обладнання (прилади для спектрального аналізу, інфрачервоної спектроскопії, мас-спектрометри, газо-рідинні хроматографічні аналізатори, рентгенівські мікроаналізатори, електронні мікроскопи й т.

д.). Ці методи і засоби використовуються не тільки для виявлення ознак, але і їх фіксації.

Звичайно на аналітичній стадії роздільне дослідження починається з речових доказів, а потім вивчаються зразки. Наприклад, при проведенні дактилоскопічних експертиз спочатку вивчаються сліди (відбитки) з місця події, а потім приступають до аналізу ознак експериментальних слідів – відбитків папілярних візерунків пальців рук підозрюваних осіб.

Експертному дослідженню підлягають зовнішні (морфологічні) і внутрішні (субстанціональні) ознаки і властивості об'єктів. До першої групи відносяться конфігурація, розміри, особливості рельєфу поверхні, колір і інші характеристики об'єктів, до другої – склад і структура матеріалу об'єктів, наявність сторонніх компонентів і ін. На підставі аналізу кожної виявленої ознаки, вивчення можливих перекручувань і змін ознак у момент утворення слідів експерт одержує достатню інформацію про властивості об'єкта, вирішує питання про його придатність для ідентифікації або для вирішення діагностичних завдань.

Приступаючи до індивідуалізації кожного об'єкта окремо, експерт виявляє і аналізує спочатку загальні (родові, групові) ознаки, потім виявляє і вивчає окремі (індивідуалізуючі) ознаки. Чим більше ознак виявлено і проаналізовано, тим легше експерту індивідуалізувати об'єкт.

У ході аналізу необхідно виявляти істотні для вирішення поставленого завдання ознаки. Їх вибір залежить не тільки від характеру, але і специфічності досліджуваної ознаки. Специфічність ознаки для вирішення завдання ідентифікації визначається її частотою трапляння або ступенем її поширеності в аналогічних об'єктах, які складають даний рід, вид, групу і ін. Ознаки, що зустрічаються часто, типові для досить широкої групи об'єктів. Частота трапляння ознак залежить від природи, умов походження властивостей досліджуваних об'єктів: типові умови виникнення об'єктів і їх використання обумовлюють наявність загальних ознак. Такими, наприклад, є ознаки, обумовлені стандартизованим виробництвом речовин, матеріалів, виробів: розмір, колір, склад та ін. Для вирішення діагностичних завдань специфічність ознаки виявляється в її стабільному виникненні в певних ситуаціях. Напри-

клад, постійність появи слідів полів нарізів каналу ствола на поверхні куль при вистрілі.

По закінченні аналітичного дослідження експерт робить висновок про достатність комплексу ознак для індивідуалізації об'єкта, тобто для судження про тотожність, про наявність або відсутність якого-небудь факту при вирішенні діагностичного завдання. Іноді в результаті аналітичного дослідження експерт доходить висновку про неможливість індивідуалізації об'єктів і вирішення питання про тотожність. Разом з тим повна індивідуалізація об'єкта здійснюється під час оцінки результатів усього дослідження. Зроблені в аналітичній стадії висновки перевіряються на стадії експертного експерименту і доповнюються в порівняльному і синтезуючому дослідженні.

У ході дослідження на аналітичній стадії нерідко виникає необхідність у проведенні експертного експерименту з метою одержання об'єктів порівняння або вирішення інших питань. Проведення експертного експерименту залежить від завдань дослідження. Експертний експеримент відіграє важливу роль для наступного аналізу і синтезу отриманих результатів. Насамперед, експертний експеримент дозволяє не тільки розширити рамки спостереження, але й створити нові умови для дослідження та виявлення ознак. Експертний експеримент полягає в проведенні дослідів для встановлення механізму утворення слідів, одержання зразків для ідентифікаційного дослідження, дослідження властивостей об'єктів при різних умовах, встановлення причин і умов спеціального характеру, які сприяли вчиненню злочину, і т. п.

Завдяки тому, що експеримент можна неодноразово повторювати, експерт має можливість спостерігати за стійкістю ознак у момент утворення слідів і відображення їх у залежності, наприклад, від докладеної сили і властивостей поверхні сідоутворюючого об'єкта. Це особливо важливо в традиційних експертизах. Наприклад, механізм утворення слідів знаряддя злому визначається при нанесенні під різними кутами і зусиллями на м'який матеріал (свинцеву пластину) слідів від робочої поверхні представленої ломика. Прикладом відбору зразків для порівняльного дослідження є одержання експериментальних зразків куль і гільз від зброї, що перевіряється, експе-

риментальних відбитків від перевірюваної печатки, які наносяться на різні підкладки і з різним ступенем насиченості фарби.

Аналіз і синтез ознак, які отримані у результаті експертного експерименту, дозволяє в повному обсязі провести порівняльне дослідження.

Порівняльна стадія експертного дослідження.

Основним завданням цієї стадії є зіставлення, визначення збігів або розходжень виявлених при роздільному дослідженні комплексів ознак досліджуваних об'єктів, а при наявності розходжень – встановлення їх причини, істотні вони чи випадкові.

Аналітичне і порівняльне дослідження взаємозалежні. Процедура порівняння здійснюється на підставі властивостей, встановлених у ході роздільного дослідження об'єктів. У свою чергу завдання, об'єкт і сам напрямок роздільного дослідження цілком визначаються призначенням цієї стадії: підготовкою порівняльного дослідження. Виділені і досліджені на аналітичній стадії властивості і ознаки об'єктів порівнюються з відповідними властивостями і ознаками експериментальних зразків об'єктів, що перевіряються (при ідентифікаційних дослідженнях), стандартних зразків, аналогів, із показниками науково-технічних і інших класифікацій, параметрами технічних норм і стандартів, типовими станами об'єктів, типовими ситуаціями (при діагностичних дослідженнях).

Порівняльне дослідження при проведенні ідентифікаційних та діагностичних досліджень має свою специфіку.

По-перше, під час проведення ототожнення порівнюються завжди два фізичні об'єкти: речові докази зі зразками або з іншими речовими доказами та ін. По-друге, ототожнити об'єкт можна тільки в результаті порівняльного дослідження комплексу ідентифікаційних ознак: загальних та окремих.

У цій стадії переважне значення має метод порівняння. Серед технічних засобів використовуються спеціальні оптичні пристрої: порівняльний мікроскоп, компаратори, бінокулярні, стереоскопічні біологічні мікроскопи, інші прилади, що полегшують наочне і безпосереднє зіставлення порівнюваних об'єктів. При порівнянні об'єктів за результатами кількісного визначення складу і структури їх

матеріалу застосовуються методи математичної статистики результатів вимірювань.

Порівняльна стадія ідентифікаційного дослідження складається, як правило, із двох етапів.

На першому етапі досліджуються і порівнюються загальні (родові) ознаки. Результати порівняння дозволяють вирішувати питання про розходження об'єктів або про їх належність до одного роду, виду і групи. Цей етап може закінчитися висновком про відсутність тотожності, якщо є істотні розходження загальних ознак порівнюваних об'єктів. У цьому випадку при встановленні розходження в загальних властивостях відпадає необхідність подальшої деталізації властивостей порівнюваних об'єктів. Так, встановлення розходження виду лакофарбового матеріалу при порівнянні часток фарби, типу папіярного візерунка при порівнянні слідів рук, кількості нарізів у каналі ствола вогнепальної зброї при порівнянні куль, розмірів відбитка штампа при порівнянні реквізитів і т. п. достатньо для негативного висновку про тотожність.

Якщо ж експерт встановлює збіги загальних ознак, то приступає до другого етапу – дослідження окремих ознак. Наприклад, на першому етапі порівнюються ознаки загальної будови рельєфу, що відображають зовнішню будову каналу ствола, а на другому – мікрорельєф окремих його ділянок. У тій же послідовності проводиться дослідження, якщо встановлено розходження загальних ознак об'єктів, але воно визнано експертом несуттєвим для вирішення завдання. Наприклад, загальна форма підошви перевірюваного взуття відрізняється від форми шуканого взуття в сліді-відображенні, але розходження викликані зносом взуття, яке відбулось після утворення сліду.

На даній стадії використовуються два методи порівняння: безпосереднє й опосередковане.

Виділяють два види безпосереднього порівняння: нульове і різницеве. Використовуючи нульове порівняння, експерт прагне досягти повного збігу розмірів, форм і взаємного розміщення відображень деталей порівнюваних слідів або моделей: траси при суміщенні зливаються в одну лінію, деталі рельєфу при накладенні повністю перекривають одна одну. Наприклад, повний збіг мікротрас, які відображають нерівності знаряддя злому і ломика, що переві-

ряється. Щоб досягти нульового ефекту, виготовляють експериментальні сліди в умовах, максимально наближених до умов формування слідів.

При різницевому порівнянні допускаються деякі розходження, яким експерт повинен дати спеціальні науково-обґрунтовані пояснення природи їх походження. Наприклад, деякі відмінності у виконанні підпису особи, що перевіряється, і спірного підпису обумовлені погіршенням зору особи.

При ідентифікації методом безпосереднього порівняння використовується ряд прийомів порівняння фотозображень: просте зіставлення, суміщення і накладення зображень із вдрукованими вимірювальними сітками, геометричними фігурами і т. п. Таким способом порівнюються відбитки печатки, сліди-відображення, підписи і ін. Фотографічні знімки повинні бути виконані строго в одному масштабі, а фотозйомка здійснена в однакових умовах (освітлення, негативний матеріал і ін.). Строгого дотримання всіх правил вимагає мікрофотозйомка (однаковий кут висвітлення, правильний вибір кратності збільшення, встановлення об'єктів в одній площині і в однаковому положенні). Недотримання таких вимог призводить до різного масштабу, недостатньої різкості зображень на фотознімках, втрати окремих ознак і неможливості їх повноцінного порівняння.

Опосередковане порівняння полягає в порівнянні даних про ознаки, отриманих у процесі роздільного дослідження двох слідів, сліду і зразка. У такий спосіб порівнюються дані про властивості об'єктів, отримані при використанні інструментальних методів дослідження. Результати дослідження органічного і неорганічного складу матеріалу металів, фарб, пально-мастильних матеріалів, волокон, ґрунту і інших об'єктів представляються у вигляді якісних і кількісних показників, графіків, спектрограм і інших форм.

Порівняння профілограм, спектрів, кривих сигналів у випадку застосування інструментальних методів дослідження провадиться на основі ретельного якісного аналізу і попередньої розшифровки отриманих даних. У цьому випадку не застосовується метод накладення або суміщення. Результати досліджень, отримані в чисельному

вигляді, обробляються з використанням різних математичних критеріїв.

Дана стадія закінчується встановленням збігів і розходжень ознак порівнюваних об'єктів. Однак збіг ознак ще не говорить про тотожність, а їх розходження – про його відсутність.

Під час вирішення діагностичних завдань порівняння здійснюється, як між двома фізичними об'єктами: речовим доказом, а також зразком, еталоном, і речовим доказом (іншим об'єктом) та абстрактною моделлю, нормативними даними, іншою інформацією. Прикладом першої ситуації є встановлення складу речовин, віднесення їх до певної групи, що здійснюється шляхом використання еталонів. До другої ситуації можна віднести визначення відповідності дій особи певним правилам, спеціальним нормам (правилам дорожнього руху, правилам пожежної безпеки та ін.).

У ході вирішення ситуаційних діагностичних завдань сконструйована в результаті попереднього дослідження і на аналітичній стадії гіпотеза зіставляється на порівняльній стадії дослідження з типовими ситуаціями. На цій стадії здійснюється порівняння гіпотетичної моделі з типовими моделями подібних об'єктів (ситуацій). З подібних ситуацій вибирається одна, найбільш близька до досліджуваної. Як би вони не збігалися за своїми ознаками і комплексами ознак, все-таки досліджувана ситуація чимось відрізняється від типової. Для пояснення цих відмінностей на шляху до достовірного висновку повинні бути уточнені деякі обставини, викладені в матеріалах справи, виявлені раніше не виявлені ознаки.

Незалежно від розв'язуваних завдань експерт не може закінчити дослідження констатацією збігів або розходжень виявлених ознак у досліджуваних об'єктів. На основі своїх спеціальних знань він повинен їх проаналізувати і дати оцінку. Для цього необхідно перейти до наступної стадії, на якій відбувається оцінка результатів дослідження, підбиття його підсумків і формулювання висновків.

Стадія оцінки експертного дослідження. !!!!!!!

На заключній, найбільш відповідальній стадії проведення експертизи експертом дається остаточна оцінка і визначається значимість всіх ознак, виявлених на аналітичній стадії ідентифікаційного або діагностичного дослі-

дження, їх збіг або розходження, виявлені в процесі порівняльного дослідження, формується проміжний висновок експерта про результати проведеного дослідження. Оскільки ця стадія завершує процес дослідження і її змістом є сукупна оцінка всіх отриманих результатів, то її нерідко йменують синтезуючою.

На цій стадії експерт оцінює результати і формулює висновки, спираючись на методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукцію, індукцію) і своє внутрішнє переконання.

На основі логічного узагальнення, абстрактного мислення експерт оцінює всі виявлені в процесі дослідження ознаки, що співпадають чи розрізняються, і формулює висновки. Оцінка здійснюється шляхом аналізу і узагальнення всіх раніше розглянутих ознак у їх сукупності.

Особливість оцінки в стадії синтезу характеризується наступними рисами:

- вона є остаточною, обумовлює необхідну і достатню підставу для висновку (висновків) експерта, що визначають його форму і зміст;
- стосується властивостей об'єктів, а не ознак, які виявлені на попередній стадії і відображають ці властивості;
- оцінка дається не окремим властивостям, а всій сукупності розходжень і збігів, тобто має інтегративний характер. На відміну від оцінки окремих ознак, властивостей і сторін досліджуваних об'єктів для вирішення проміжних завдань на окремих стадіях експертного дослідження оцінка в заключній стадії охоплює всю сукупність встановлених властивостей об'єктів і здійснюється для вирішення загального завдання чи завдань, винесених у постанові слідчого.

Властивості оцінюються в певній послідовності. Оцінку доцільно починати із з'ясування значення властивостей об'єктів, що розрізняються. Оцінка властивостей, що розрізняються, припускає наукове пояснення природи розходжень: чи означають вони, що досліджувані сліди-відображення (частина цілого) залишені іншим, а не даним об'єктом, або ці розходження перебувають у межах припустимих змін об'єкта, який ототожнюється, (наприклад, обумовлені точністю вимірів використаного методу). З'ясування природи розходжень вимагає вивчення при-

чин їх походження, урахування умов механізму утворення відображення, випадкових обставин, що вплинули на характер відображення. Для цього особливої цінності набуває інформація, що відображена в матеріалах справи і відноситься до предмета дослідження.

Важливо відзначити, що при вирішенні ідентифікаційних завдань індивідуальність об'єкта визначається не однією-двома властивостями, а системою властивостей, які проявляються в родових ознаках і ознаках, що індивідуалізують об'єкт. Тільки сукупність, комплекс ознак (ідентифікаційне поле), є неповторною і індивідуалізує кожний об'єкт. Таким чином, інтегральний характер оцінки в заключній стадії ідентифікації виявляється в тому, що вона здійснюється на рівні цілісної системи властивостей ідентифікованого об'єкта. Окремі властивості, їх сукупності не можуть служити підставою для інтегральної оцінки. Ознаки можуть описуватися в якісному (наприклад, опис почерку) або кількісному (наприклад, елементний склад матеріалу осколків скла) вираженні. Експерт повинен виявити саме сукупність якісно-кількісних ознак, а не набір окремих ознак. При цьому важливо встановити їх закономірний зв'язок, систему. З їх збільшенням підвищується впевненість у вірогідності висновку.

На стадії оцінки результатів дослідження можуть використовуватися спеціальні розроблені в науці об'єктивні умови (критерії) оцінки. Такими в ідентифікаційних дослідженнях розглядаються:

- 1) самостійність, відносна незалежність ознаки (властивості);
- 2) стабільність ознаки;
- 3) рідкісність (специфічність) ознаки і властивості;
- 4) неістотність розходжень ознак порівнюваних об'єктів, які знаходять наукове і практичне пояснення.

На стадії оцінки результатів діагностичного дослідження і формування висновків, коли відбувається перехід від гіпотези до достовірного судження, дається обґрунтування, чому саме дана, обрана із всіх альтернативних, ситуація є шуканою. Тут же повинно міститися пояснення наявних відхилень (варіаційності) ситуації, які не впливають на вірогідність діагностичного висновку.

У підсумку у вивідній частині висновку експерта викладаються відомості про те, яким чином, з яких причин і в якій послідовності відбувалися зміни, пов'язані з подією злочину.

При вирішенні діагностичних завдань стадія оцінки характеризується перебором альтернатив, вибором однієї, найбільш достовірної. При необхідності відбувається коректування версії з урахуванням обставин конкретної справи і можливих відхилень конкретного об'єкта, який діагностується, від його типової моделі. У стадії оцінки, синтезування результатів дослідження головне полягає в тому, щоб зіставляючи побудовану і уточнену гіпотезу з фактичними даними, зібраними в справі, переконатися в їх відповідності одне одному, тобто вказати всі співпадаючі ознаки, пояснивши при цьому наявні незначні розбіжності. Пояснення повинні бути мотивовані, стосуватися конкретних факторів, що обумовили наявні відхилення від типового.

Побудова висновків являє собою розумовий процес, що відбувається поступово. Експерт, спираючись на закони і прийоми логічного мислення, може повертатися знову до результатів аналітичного і порівняльного етапів дослідження, їх ходу, звертатися до матеріалів справи, проводити експеримент з метою додаткової перевірки якої-небудь гіпотези. Для експертного дослідження характерне послідовне нагромадження окремих, проміжних висновків, з яких випливає підсумковий висновок, який є відповіддю на поставлене слідчим питання.

На оцінній стадії дослідження знаходять концентроване вираження професійні знання і досвід експерта, його вміння розпізнати закономірності, що обумовлюють індивідуальність досліджуваного об'єкта, і на основі внутрішнього переконання формулювати відповіді на поставлені перед ним питання.

Внутрішнє переконання експерта, його впевненість складаються з багатьох факторів. Насамперед, вони ґрунтуються на проведеному дослідженні, вивченні представлених зразків, експертних експериментах і, при необхідності, матеріалів справи. Експерт аналізує весь технологічний процес дослідження, зроблені ним ілюстрації виявлених (у тому числі співпадаючих) ознак, засвідчує, наскільки вони наочні і переконливі для сприйняття слідчим, який призначив експертизу, та іншими учасниками процесу і чи підтверджують вірогідність сформульованих висновків.

Формулювання висновків відбувається на двох умовних рівнях. По ходу дослідження експерт формулює певне судження про встановлене явище, ознаки об'єкта і т. п. Це судження є проміжним висновком. Після проведення всього експертного дослідження в експерта складається загальна думка (судження). Підсумковий характер оцінки в стадії синтезуючого дослідження виявляється в тому, що вона дає підставу для формування остаточного висновку експерта.

Таким чином, для формування кінцевого висновку необхідною умовою є наявність достатніх підстав. Для ототожнення конкретного об'єкта достатньою підставою служить встановлена експертом індивідуальна, неповторна сукупність істотних співпадаючих ознак. Для вирішення діагностичного завдання достатньою підставою є встановлена сукупність ознак, які вказують на прояв у конкретному випадку відомих експерту закономірностей взаємодії об'єктів або збіг їх властивостей з характеристиками відомих класів.

Формулювання висновків при проведенні комплексної експертизи має свої особливості.

Експерти, які беруть участь у проведенні комплексних експертиз і формулюванні загального підсумкового висновку, крім власної основної експертної спеціальності, повинні мати додаткову професійну характеристику – наявність професійних знань, необхідних і достатніх для того, щоб добре орієнтуватися в методиці і проміжних висновках інших її учасників, визначити їх значення для загального висновку. Вони повинні володіти методикою спільної роботи комплексного дослідження. Іншими словами, тільки спільна діяльність, взаємодія утворюють інтеграцію спеціальних знань, необхідну і достатню для комплексного дослідження та винесення загального висновку. Для формулювання і обґрунтування такого висновку знань одного або декількох членів експертної комісії недостатньо (на відміну від комісійної експертизи).

При проведенні комплексної експертизи експерти, які виносять загальний висновок, не тільки вправі, але й зобов'язані радитися для обговорення результатів кожного проведеного дослідження і вироблення загального судження щодо поставленого питання. На відміну від комісійної експертизи, якщо хто-небудь із учасників проведення комплексної експертизи засумнівається у висновках колег, то він не може одноосібно дати кінцевий ви-

сненок. Цей експерт вправі підписати лише дані ним проміжні висновки або дати окремий висновок з описом ходу й результатів проведених ним особисто досліджень. Юридичною підставою дачі окремого висновку служить постанова слідчого і ст. 200 КПК України, яка закріплює право експерта на ініціативу по встановленню обставин, фактів, із приводу яких не були поставлені питання, але відповіді на них мають значення для справи.

2.8. Форми висновків експерта

Кінцеві висновки – завершальна частина висновку експерта, у яких у концентрованому вигляді формулюються відповіді на поставлені слідчим питання. Для того, щоб підсумкові висновки експерта мали доказове значення, до них ставляться наступні вимоги.

Загальні вимоги до підсумкових висновків експерта.

1. Висновки формулюються на основі досліджень, проведених з використанням спеціальних знань. Ця вимога збігається з однією з обов'язкових умов призначення судової експертизи – застосуванням наукових, технічних і інших спеціальних знань для встановлення фактичних обставин справи. Висновок експерта не може базуватися на правових, загальножиттєвих, загальнонаукових знаннях, а також на матеріалах кримінальної справи, які не мають значення для проведення експертизи (наприклад, показання свідка). Висновок, який для формулювання не вимагає застосування спеціальних знань, не має доказового значення.

2. Висновки повинні містити відповіді на всі питання, внесені в постанові слідчого. Відсутність відповідей на поставлені питання або часткове їх вирішення тягне призначення додаткової експертизи або проведення допиту експерта.

3. Висновки експерта повинні бути ясними, зрозумілими слідчому. Це значить, що висновки експерта повинні відрізнятися визначеністю, логічною чіткістю, не містити спеціальних термінів без відповідної розшифровки. За результатами дослідження експерт зобов'язаний так сформулювати підсумковий висновок на поставлене питання, щоб він був доступний слідчому, а відомості, що містяться у висновку, використалися як докази без додаткової інтерпретації з використання спеціальних знань.

Наприклад: «Вилучена у громадянина А. речовина є альфа-метадон, що відноситься до наркотичних засобів».

Неприпустиме використання у висновках таких висловів, як «не виключено», «не виявлено» і т. п., оскільки вони викликають або неправильне (у тому числі двояке) тлумачення, або сумнів у висновку експерта в цілому. При вживанні, наприклад, слів «не виявлено» неясність обумовлена декількома підставами. Або експерт не зміг виявити шуканий об'єкт (властивість) через його недостатню кваліфікацію, або це сталося в результаті відсутності відповідних технічних засобів, нерозробленості методик дослідження або з інших причин.

Доказова цінність експертного висновку багато в чому визначається змістовною стороною і логічною формою.

Існує кілька логічних форм підсумкових висновків, за якими вони можуть бути класифіковані.

Класифікація висновків судового експерта.

Незалежно від змістовної сторони експертні висновки можна класифікувати за наступними підставами.

За ступенем упевненості експерта:

- категоричні висновки, які даються експертом при повній упевненості у судженнях, їх правильності. Категоричні висновки, безумовно, мають силу судового доказу. Наприклад: «Водій М. не мав технічної можливості запобігти наїзду на пішохода С.». Категоричні висновки є достовірним судженням, при якому висловлена думка доведена проведеним дослідженням;

- імовірні (можливі) висновки, що виносяться експертом при недостатній, але високій впевненості в існуванні встановлюваного факту. Імовірний висновок формулюється в наступному виді: «Підпис, імовірно, виконаний гр. Н.». Імовірність – міра обґрунтованості висновку експерта, ступінь його знання про об'єкт. Імовірні висновки відображають неповну внутрішню переконаність експерта у вірогідності аргументів для дачі висновку, вони допускають можливість існування факту, але не виключають протилежного висновку. Такі висновки виносяться в тих випадках, коли думка, висловлена в судженні, передбачається, але ще недостатньо доведена. Причиною дачі ймовірних висновків є встановлення такої обмеженої кількості властивостей (ознак) об'єктів дослідження, яка не може бути доповнена, виходячи з особливостей об'єкта, і недостатня для винес-

сення категоричного висновку. Імовірні висновки формуються іноді в тих випадках, коли представлених на дослідження об'єктів, недостатньо або вони неякісні, що обумовлює їх недостатню інформативність. Коли методика дослідження передбачає встановлення кількісних критеріїв, імовірні висновки виносяться експертом у тому випадку, коли кількості ознак або кількісної оцінки їх значимості не вистачає для категоричного висновку про тотожність, але цілком достатньо, щоб виключити можливість висновку про відсутність тотожності. Імовірні висновки не мають доказового значення, а можуть служити для достовірного встановлення факту в сукупності з іншими зібраними в справі доказами. Використання слідчими таких висновків досить обмежене, оскільки вони можуть надати допомогу лише при перевірці висунутих версій, при встановленні існування факту і т. п. Імовірні висновки експерта служать не самостійним засобом встановлення шуканих фактів, а способом орієнтації в пізнавальній діяльності слідчого. При цьому основне інформаційне навантаження несе не сам імовірний висновок експерта, а фактичні дані (проміжні результати аналітичного і порівняльного дослідження), на яких він оснований.

Стосовно встановлюваного факту:

- позитивні (стверджувальні) висновки, у яких констатується наявність шуканого факту. Наприклад: «Вилучений у гр. Б. ніж є холодною зброєю»;
- негативні висновки, у яких шуканий факт, подія, властивість не знаходять підтвердження. Наприклад: «Осколки скла, витягнуті з голови потерпілого, раніше не становили єдиного цілого з вазою, виявленою на місці події».

Стосовно реально існуючих фактів:

- висновки про факти, що дійсно мали місце в минулому. Наприклад: «Причиною пожежі стало первинне коротке замикання проводів електроосвітлення»;
- висновки про об'єктивну можливість існування фактів за певних умов. У цих висновках стверджується можливість протікання якого-небудь фізичного явища, існування події, стану, але при конкретних умовах. Наприклад: «Із представленої мисливської рушниці можна зробити постріл без натискання на спусковий гачок при вертикальному ударі прикладом об тверду поверхню». На відміну від висновків про дійсність експертом констатується лише фізична можливість протікання якої-небудь події. Стверджувальний висновок про можливість існування

факту має орієнтуюче значення, а його реальність доводиться іншими засобами (наприклад, допитом свідків, обвинувачуваного). Негативний висновок про можливість існування в минулому якого-небудь факту має безумовну доказову силу, тому що шукана подія не могла відбутися ні при яких умовах. Висновок про фізичну можливість існування факту на відміну від імовірного висновку є категоричним. Не слід змішувати ці дві різні форми висновків. Перші виносяться в категоричній формі і відображають вірогідно встановлені об'єктивні обставини, які могли або не могли відбутися в дійсності, другі – відображають ступінь упевненості експерта у судженні, що формулюється. При проведенні ідентифікаційних досліджень висновки про фізичну можливість принципово неприпустимі. В ідентифікаційних дослідженнях вирішуються питання про наявність конкретного факту в минулому, а не про його фізичну можливість. Наприклад, у ході розслідування кримінальної справи слідчого цікавить, чи був фактично залишений слід на ґрунті чоботом, вилученим у обвинувачуваного, а не чи міг бути утворений цей слід чоботом (така можливість є в будь-якого взуття).

За варіантами рішення:

- однозначні висновки, у яких експерт виносить єдине рішення. За встановлюваними обставинами вони можуть бути позитивними або негативними;

- альтернативні (різноманітні) висновки, які експерт виносить у тих випадках, коли прийшов до декількох варіантів рішення поставленого питання. Наприклад: «У місці підчищення спочатку була написана цифра «3» або «8». Для визначеності і більшого доказового значення в альтернативному висновку повинні бути перераховані всі без винятку можливі варіанти рішення. У ході подальшого розслідування слідчий може дійти самостійно до однозначного висновку за допомогою виключення інших варіантів.

За характером відносин між наслідком і причиною:

- безумовні висновки, які формулюються, коли вірогідність виявлених фактів не залежить ні від яких умов. Наприклад: «Документ не виготовлений на представлено-му принтері»;

- умовні висновки, у яких вірогідність факту залежить від певних умов, обставин, вірогідності попередніх знань, доведеності інших фактів. У висновках відзначені умови повинні бути обов'язково вказані. Наприклад: «Дріт, вилучений з місця події, не розрізаний виявленими

у підозрюваного ножицями, якщо останні не піддавалися заточенню». Умовні висновки набувають доказового значення, коли слідчими діями підтверджується істинність умови. У наведеному прикладі – встановлення факту відсутності змін у стані робочих частин ножиців після вчиненого злочину.

За інформативністю:

- змістовні висновки, у яких встановлюються фактичні дані, що мають значення для справи;
- висновки про неможливість вирішення поставленого слідчим питання. Наприклад: «Визначити давнину виготовлення документа не видається можливим у зв'язку з відсутністю науково обґрунтованої методики». Причини дачі висновків про неможливість вирішення питання різні. Вони обумовлені відсутністю науково розроблених методик дослідження; низькою інформативністю представлених об'єктів; помилками, допущеними при вилученні, упакуванні, транспортуванні об'єктів, які призвели до їх необоротних змін, та іншими причинами. Висновок про неможливість вирішення питання принципово відрізняється від змістовних висновків, оскільки не встановлює яких-небудь фактів, що мають значення для справи, і тому не є доказом у справі. Крім того, цей висновок відрізняється від негативного висновку, оскільки не містить відповіді, а в ньому лише вказується на неможливість вирішення питання. Він виноситься за результатами проведеного повного дослідження, у синтезуючій частині якого докладно обґрунтовується неможливість вирішення поставленого перед експертом питання. Нерідко у висновках формулюється відповідь із відсиланням до причин, викладених у дослідній частині висновку. Висновок про неможливість вирішення питання повинен передувати висновку про його часткове вирішення, коли повне виявилось неможливим. Наприклад: «1. Встановити виконані два порівнювані рукописні записи одним пишучим приладом неможливо із причин, викладених у дослідній частині висновку. 2. Обидва рукописні записи виконані пастами, що мають загальну родову належність, тобто пастами, які мають однаковий якісний склад».

Зміст підсумкових висновків експерта визначає їх доказове значення.

При проведенні ідентифікаційних досліджень у висновках повинен бути чітко зазначений досягнутий рівень ототожнення: індивідуальна ідентифікація або встанов-

лення загальної родової, групової належності. Висновки повинні точно відбивати результати проведеного дослідження і не допускати різних тлумачень. Якщо виносяться висновки про загальну родову, групову належність порівнюваних об'єктів, то необхідно точно позначати найбільш вузький клас (множину) об'єктів. Неприпустимо давати висновок про «однорідність» порівнюваних об'єктів без вказівки, який саме клас об'єктів установлений. Більше того, висновки про «однорідність» можуть бути сприйняті за встановлення загальної родової, групової належності об'єктів, у той час як у них установлена лише подібність за окремими ознаками. Оскільки висновок про загальну родову, групову належність порівнюваних об'єктів може бути окремими слідчими помилково сприйнятий як висновок про індивідуальну тотожність, необхідно попередити цю можливість. Варто винести висновки про неможливість вирішення питання про індивідуальну тотожність, а потім висновок про загальну родову, групову належність об'єктів.

Варто чітко відмежовувати ймовірні висновки від висновків про загальну родову (групову) належність, оскільки при її встановленні висновки формулюються в категоричній формі.

Вирішення діагностичних завдань нерідко завершується класифікаційним висновком по встановленню належності об'єкта до якого-небудь класу, категорії. Це може бути стандартизований клас, наприклад, група крові, тип ґрунту, марка фарби і т. ін. На відміну від ідентифікаційних досліджень тут питання про встановлення індивідуальної тотожності не ставиться, об'єкт досліджується один без порівняння з іншими. Віднесення (невіднесення) об'єкта до якогось класу є кінцевою метою дослідження і, іноді, має самостійне доказове значення. Наприклад, віднесення предмета до категорії вогнепальної або холодної зброї, порошку – до класу наркотичних засобів і т. п.

При інших діагностичних дослідженнях, коли аналізу піддається яка-небудь подія, процес, даються висновки про механізм події або його окремих фрагментів, умови, обставини: місце, час, відстань, послідовність, причини і т. ін. У ході діагностичних досліджень, коли визначаються властивості і стан об'єктів, відповідність або невідповідність їх якійсь нормі (технічний стан транспортного засобу, психічний стан особи і т. ін.), дається висновок про

відповідність (невідповідність), про причину зміни властивостей, стану досліджуваних об'єктів.

Діагностичні висновки формуються і в тих випадках, коли об'єкт відомий, тобто існуючий клас його чітко визначений і необхідно усвідомити: властивості і стан об'єкта; час (давнину) виготовлення об'єкта; яким був його первісний стан; механізм утворення слідів у конкретних умовах; час залишення слідів; спосіб і послідовність, у тому числі напрямок нанесення ушкоджень або утворення слідів і т.п.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом роду (виду) експертизи, конкретної судової експертизи?
2. Що входить до кола об'єктів роду (виду) експертизи, конкретної судової експертизи?
3. Які існують зразки для експертного дослідження?
4. Які вимоги ставляться до зразків порівняння?
5. В чому полягає тактика одержання експериментальних зразків порівняння?
6. Які існують методи та методики експертного дослідження?
7. В чому полягають загальні вимоги до питань, що виносять на вирішення експерта?
8. Які правила формулювання питань, що виносять для вирішення ідентифікаційних завдань?
9. Які правила формулювання питань, що виносять для вирішення діагностичних завдань?
10. Які існують загальні правила упакування і транспортування об'єктів на експертне дослідження?
11. Із яких стадій складається експертне дослідження?
12. Які загальні вимоги до підсумкових висновків експерта?
13. Які існують форми висновків судового експерта?

Розділ 3. Тактичні основи проведення і використання судових експертиз

3.1. Тактика проведення судової експертизи

Проведення судової експертизи на досудовому слідстві – це процесуальна дія слідчого, особи, котра провадить дізнання, прокурора з вибору судової експертизи як форми вирішення питань, які вимагають спеціальних знань у науці, техніці й іншій професійній діяльності. Проведення судової експертизи, як слідча дія, можливе тільки після порушення кримінальної справи. На стадії досудового слідства експертиза призначається слідчим, особою, яка провадить дізнання, або прокурором.

У тактичному і процесуальному плані приводом призначення експертизи є:

- рішення слідчого;
- наявність клопотань учасників процесу;
- вказівка закону на необхідність призначення експертизи (ст. 76 КПК України);
- рекомендації окремої криміналістичної методики розслідування злочинів.

Фактичною підставою призначення експертизи є потреба в спеціальних знаннях для встановлення обставин розслідуваного злочину. У кожному конкретному випадку ці обставини визначаються слідчим, який призначає експертизу. Експертиза призначається в тих ситуаціях, коли потрібно встановити фактичні дані експертним шляхом; викликає сумнів вірогідність даних, отриманих у ході проведення інших слідчих дій, або потрібно перевірити висунуту слідчим версію.

Юридичною підставою для проведення експертизи є відповідна постанова слідчого. Винесення постанови про призначення експертизи – основний юридичний факт, що тягне виникнення всієї системи процесуальних відносин із приводу експертизи. Між слідчим і експертом складаються процесуальні відносини щодо проведення судової експертизи. Якщо експертиза проводиться державним експертом, то ці відносини здійснюються через керівника державної експертної установи (служби).

Проведення експертизи, як слідча дія, складається із трьох етапів:

- а) підготовки і призначення експертизи слідчим;
- б) проведення дослідження експертом;
- в) дослідження, оцінки і перевірки висновку експерта слідчим.

Кожний етап відрізняється суб'єктом проведення, має різну мету, реалізується різними способами і може бути деталізований на ряд стадій.

Підготовка і призначення судової експертизи.

Підготовка матеріалів для проведення експертизи являє собою систему процесуальних, організаційно-тактичних і технічних дій по збиранню, підготовці і оформленню необхідних для проведення експертизи об'єктів експертного дослідження.

Важливу допомогу в підготовці до проведення експертизи здійснює залучений слідчим згідно зі ст. 128¹ КПК України до участі в проведенні слідчих дій спеціаліст. Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій створює сприятливу вихідну слідчу ситуацію. Відзначена ситуація має наступні особливості.

По-перше, спеціаліст, який знає існуючі експертні методичні можливості дослідження різноманітних матеріальних джерел інформації, цілеспрямовано здійснює їх пошук і правильно здійснює вилучення.

По-друге, спеціаліст здатний досліджувати не окремі сліди і предмети, штучно ізольовані від середовища і досліджувані в лабораторній обстановці, а всю сукупність цих слідів, що утворюють слідову картину події. Специфіка слідової картини події полягає в тому, що вона може досліджуватися як самостійне цілісне утворення у всьому розмаїтті його системно-структурних зв'язків.

Специфікою першого етапу є аналіз обстановки місця події, висування версій про подію злочину і виділення на цій основі носіїв потенційної доказової інформації у вигляді матеріальних джерел (утворень), які направляються на дослідження.

Розглянемо докладніше стадії підготовки до проведення судової експертизи.

Прийняття слідчим рішення про проведення експертизи. Для визначення необхідності проведення судової

експертизи по кримінальній справі і її можливостей проводиться аналіз слідчої ситуації. З'ясовується механізм розслідуваної події, виділяються матеріальні взаємодіючі об'єкти. Експертиза призначається виходячи із прямої вказівки закону відповідно до вимог ст. 76 КПК України або після з'ясування слідчим необхідності встановлення фактичних даних, які мають значення для справи, за допомогою наукових, технічних і інших спеціальних знань.

Необхідність призначення експертизи в слідчій практиці зустрічається набагато частіше, ніж це вказується в законі. Так, обов'язково проводяться інженерно-технічні експертизи по справах про аварії на транспорті, по справах про порушення техніки безпеки або протипожежної безпеки; бухгалтерські та економічні експертизи по справах про розкрадання; криміналістичні експертизи по справах про підробку паперових грошей; товарознавчі експертизи по справах про випуск недоброякісної і нестандартної продукції і ін.

Необґрунтована відмова від проведення експертизи на досудовому слідстві призводить до неповноти дослідження доказового матеріалу, що може стати підставою для повернення справи на додаткове розслідування.

Призначення експертизи здійснюється з ініціативи слідчого, але може проводитися за клопотанням учасників кримінального процесу: обвинувачуваних, підозрюваних, потерпілих, їх законних представників. У цьому випадку в клопотанні вказуються конкретні питання, що вимагають вирішення експертом. Слідчий повинен задовольнити клопотання учасників процесу про проведення експертизи, якщо обставини, які підлягають з'ясуванню, можуть мати значення для справи. Якщо зазначене клопотання повністю або частково відхиляється, то підстави відмови повинні бути викладені в мотивованій постанові (ст. 129 КПК України).

Після прийняття рішення про призначення експертизи необхідно визначити її предмет, тобто ті фактичні дані, що потрібно встановити у розслідуваній справі.

Конкретний предмет призначуваної експертизи обумовлює перелік питань, що підлягають вирішенню експертом. Слідчий повинен чітко усвідомити, яка сфера спеціальних знань необхідна для встановлення фактичних даних у справі. Виходячи із предмета призначуваної експертизи

пертизи необхідно ясно і грамотно сформулювати питання перед експертом.

Предмет експертизи визначається рівнем розвитку тієї або іншої галузі знання і практичною розробленістю методів встановлення певних фактів. Не всякий факт може бути предметом експертизи, а тільки такий, котрий відповідає двом критеріям. По-перше, він повинен бути апробований експертною практикою, і для його встановлення розроблені відповідні методики. По-друге, мати значення для розслідуваної справи. Другий критерій визначається обставинами, які підлягають встановленню слідчим. Одночасне урахування обох критеріїв дозволяє точно визначити конкретний предмет експертизи і відповідно – коло питань експерту.

Наступним кроком слідчого є визначення виду експертизи. Залежно від природи носія інформації, що направляється на дослідження (об'єкта експертизи), необхідних для розслідування і встановлення фактичних даних (предмета експертизи) визначається вид експертизи відповідно до класифікації експертиз за спеціальними знаннями.

Крім того, встановлюється процесуальний вид експертизи. Якщо експертиза призначається після раніше проведеної, то виходячи з оцінки попереднього експертного дослідження планується проведення повторної або додаткової експертиз. Слідчий визначає, чи буде призначувана експертиза комісійною або комплексною. Від правильного визначення роду і виду судової експертизи, її можливостей залежить доцільність призначення експертизи, вибір експертної установи і експерта.

Важливим моментом етапу призначення є визначення черговості проведення декількох експертиз. По одній кримінальній справі можна проводити комплекс різних судових експертиз як у відношенні того самого об'єкта, так і групи об'єктів.

При цьому можливі дві ситуації. У першій ситуації ті самі об'єкти підлягають різним експертним дослідженням. Так, при розслідуванні злочину про нанесення тілесних ушкоджень ножом спочатку була призначена дактилоскопічна експертиза по встановленню наявності слідів пальців рук підозрюваного на ручці ножа. Потім проводилася комплексна судово-медична і матеріалознавча експертиза.

пертиза (експертиза волокон) по визначенню наявності на клинку ножа нашарувань мікрОВОЛОКОН, слідів крові, утворених у результаті контакту ножа з тілом і одягом потерпілого. На закінчення проводилася експертиза по встановленню належності знаряддя злочину до холодної зброї. У другій ситуації проведення одних експертиз обумовлено результатами, отриманими при проведенні інших експертиз. Прикладом служить порядок призначення декількох експертиз по встановленню причин пожежі. Спочатку призначаються матеріалознавчі експертизи для встановлення наявності в згорілих залишках з вогнища пожежі слідів пально-мастильних матеріалів і нафтопродуктів або оплавлених електропроводів зі слідами короткого замикання. Потім призначається пожежно-технічна експертиза, завданням якої є визначення причин пожежі з урахуванням результатів раніше проведених експертиз.

У наведених випадках експертизи виконуються самостійно і кожна оформляється окремим висновком. Обов'язком слідчого є вирішення питання про послідовність проведення цих судових експертиз, оскільки при здійсненні експертних досліджень в об'єкт експертизи можуть бути внесені зміни.

Слідчим визначається вибір часу проведення експертизи. Кримінально-процесуальний закон не визначає момент, коли повинна бути призначена експертиза. Це питання вирішується слідчим у кожному конкретному випадку з урахуванням сформованої ситуації і тактичних міркувань. Варто дотримуватися того правила, що експертиза призначається якомога раніше, оскільки її проведення вимагає витрат певного періоду часу, тривалість якого залежить від складності досліджень. Експертиза призначається тоді, коли зібрані всі необхідні для її проведення матеріали. У зв'язку із цим слідчий, визначаючи час проведення експертизи, повинен спланувати і провести слідчі дії та інші заходи, спрямовані на збір матеріалів для проведення експертизи.

Так, одним з головних методів судово-психологічної експертизи є вивчення матеріалів кримінальної справи, представлених у розпорядження експерта. Тому важливим моментом у її організації є підготовка матеріалів, що містять інформацію про особистість людини, яка направ-

ляється на психологічну експертизу. До них відносяться відомості двох видів: загальні відомості про умови розвитку і виховання особи, звички, навички поведінки, інтереси, способи вирішення конфліктів і ін., а також інформація про психічний стан особи у кримінальній ситуації. Дані про це можуть міститися в характеристиках і інших документах, показаннях свідків, а також показаннях самої особи. Таким чином, слідчому необхідно підготувати матеріали, у яких в тій або іншій формі містяться відомості, що мають психологічний зміст або здатні бути інтерпретовані експертом. У зв'язку з більшим обсягом матеріалів, необхідних для судово-психологічної експертизи, її доцільно проводити на наступному етапі розслідування, коли зібрано достатньо відомостей про особу, яка підлягає дослідженню.

Відповідальним моментом є підготовка об'єктів для проведення експертизи. При підготовці матеріалів для проведення експертного дослідження слідчий повинен визначити кількість об'єктів-речових доказів, відібрати зразки для експертного дослідження (зокрема зразків порівняння для вирішення ідентифікаційних питань)¹, уточнити вихідні дані, а також визначити ті матеріали кримінальної справи, з яких встановлюються фактичні дані, необхідні для дачі обґрунтованого висновку.

Вихідні дані для проведення всіх видів дослідження можуть бути отримані в ході огляду місця події (ст. 190 КПК України), огляду трупа (ст. 192 КПК України), освідчування (ст. 193 КПК України), відтворення обстановки і обставин події (ст. 194 КПК України), допитів свідка (ст. 167, 168, 169 КПК України), потерпілого (ст. 171 КПК України), підозрюваного (ст. 107 КПК України), обвинувачуваного (ст. 143 КПК України).

Якщо експерт відповідає за повноту і об'єктивність дослідження представлених об'єктів, то за їх дійсність, повноту і якість відповідальність несе слідчий, який призначив експертизу.

¹ Тактика відібрання зразків для експертного дослідження розглянута в підрозділі 2.3.

Вибираючи об'єкти, які необхідно представити експерту, варто виходити з положення, що головним чином представляти належить первісні речові докази, безпосередньо пов'язані з подією злочину. Лише в крайньому випадку, коли дослідження оригіналів утруднене внаслідок їх громіздкості, крихкості, невіддільності від навколишнього середовища, схильності до псування і т. ін., на експертизу представляються похідні речовинні докази: зіп-ки, копії, відбитки, фотографії і т. ін.

Більшість психологічних, психіатричних і деяких видів медичних експертиз неможливо провести без направлення на дослідження учасника процесу. Тут особливий об'єкт дослідження: обвинувачуваний, підозрюваний, потерпілий, свідок, які одночасно виступають суб'єктами процесу з певними процесуальними правами і обов'язками. Слідчому необхідно забезпечити безперешкодне проведення експертного дослідження відносно цих осіб.

При відборі множинних речовинних доказів (зерно, дріб, ґрунт, бензин і ін.) на дослідження представляється середня проба. Відбір її слід проводити за затвердженою відповідними стандартами методикою.

Істотну допомогу слідчому в підготовці матеріалів на експертизу можуть надати консультації обізнаних осіб або експерти, яким буде доручено проведення експертизи, ознайомлення з рекомендаціями, викладеними в довідковій і методичній літературі. Як вказано вище, слідчий вправі у відповідності до ст. 128¹ КПК України залучити обізнану особу як спеціаліста для збирання необхідних матеріалів.

Щодо надання експерту матеріалів кримінальної справи існує певне обмеження. Не всі матеріали справи, що пов'язані з досліджуваними експертом об'єктами, необхідні для дачі висновку. Більше того, направлення кримінальної справи цілком у розпорядження експерта не дозволить слідчому продовжити розслідування, що відобразиться на строках проведення слідства. Разом з тим, не можна обмежити обсяг і межі ознайомлення експерта з матеріалами справи. При вирішенні зазначеного питання слідчий повинен керуватися наступним принципом. У розпорядження експерта направляються відповідні до предмета призначеної експертизи матеріали справи (протоколи слідчих дій,

довідки, технічна документація та ін.), у яких відображені фактичні дані, пов'язані з виникненням, існуванням (зберіганням, експлуатацією), вилученням об'єкта, що направляється на експертизу. Так, відомості про час експлуатації взуття, вилученого у підозрюваного в крадіжці через тривалий період часу після вчинення злочину, допоможуть уникнути експертові категорично негативного висновку при вирішенні питання про тотожність, коли сліди з місця події відрізняються від відбитків, утворених перевірюваним взуттям. Зазначені розходження можуть бути обумовлені як відмінністю об'єкта, що перевіряється, від шуканого об'єкта, так і істотною зміною рельєфу підошви взуття внаслідок зношування.

Нерідко в матеріалах справи містяться суперечливі дані або відомості, які прямо заперечують одні одних. Наприклад, очевидець дорожньо-транспортної події свідчить, що швидкість автомобіля перед зіткненням становила 80–90 км/годину, а водій стверджує, що автомобіль рухався зі швидкістю не вище 50 км/годину. Зазначені параметри є вихідними даними автотехнічної експертизи, на підставі яких експерт повинен дати висновок про технічну можливість запобігання події. У зв'язку із суперечливістю вихідних даних слідчий зобов'язаний указати ті з них, на які експерт повинен опиратися при дачі висновку.

У випадку призначення додаткової або повторної експертизи, крім зазначених вище матеріалів, експерту направляються також висновки попередніх експертиз із усіма додатками (фотознімками, порівняльними зразками і т. ін.), а також додаткові матеріали, що стосуються предмета експертизи, які були зібрані після виконання первинного висновку.

Наступною стадією підготовки є вибір слідчим державної експертної установи (підрозділу) або приватного експерта, яким буде доручено проведення експертного дослідження.

Експертна установа (підрозділ) вибирається за відомчо-територіальним принципом. У постанові про призначення експертизи вказується найменування експертної установи. Експертиза може призначатися приватному експерту. У цьому випадку експерт призначається безпосередньо слідчим, а його прізвище вказується в постанові

про призначення експертизи. Приватний експерт при виконанні процесуальних дій повинен мати при собі і пред'являти на вимогу слідчого свідоцтво МЮ України або МОЗ України про присвоєння йому кваліфікації судового експерта.

Відповідальність за вибір приватного експерта лягає на слідчого, що призначає експертизу. У такій ситуації необхідно визначити: фахівця якої конкретно галузі знань варто вибрати, де може знаходитися цей фахівець, яким якостям він повинен відповідати, як забезпечити умови для успішної роботи експерта, де він буде проводити дослідження. Слідчий повинен перевірити не тільки наявність спеціальних знань у обраної особи, але і його незацікавленість у результатах справи.

Переконавшись, що особа, обрана експертом, відповідає необхідним вимогам, слідчий повинен вручити їй копію постанови про призначення експертизи, роз'яснити права і обов'язки судового експерта, попередити про кримінальну відповідальність за відмову від виконання обов'язків без поважних причин і за дачу завідомо неправдивого висновку, а також розголошення даних досудового слідства, або про адміністративну відповідальність за злісне ухилення від явки на виклик слідчого або суду.

Запрошені особи стають експертами тільки після того, як слідчий, згідно зі ст. 196 КПК України, винесе постанову про призначення судової експертизи.

Призначення експертизи слідчим повинно бути процесуально оформлено. Юридичною підставою для проведення експертизи є процесуальний документ – Постанова про призначення експертизи. Постанова, як процесуальний документ, повинна бути викладена повно і точно, у певній послідовності. У практичній діяльності слідчі нерідко утрудняються у визначенні виду експертизи відповідно до класифікації за галузями знань. У такій ситуації для запобігання помилок у найменуванні роду, виду експертизи доцільно в постанові вказати клас, до якого відноситься призначувана експертиза. Наприклад, «криміналістична експертиза», «судово-медична експертиза», «інженерно-технічна експертиза». Якщо експертиза проводиться в експертній установі, то керівник, організовуючи дослідження, виходячи з питань і представлених об'єктів

самостійно визначає вид експертизи і доручає її проведення відповідному експертові.

Якщо в справі необхідно призначити кілька експертиз, які будуть проводитися в одній експертній установі, то бажано по кожній з них скласти окрему постанову. Коли слідчий утрудняється в розмежуванні питань відносно різних експертиз, то припустимо їх формулювання в одній постанові.

Відповідно до вимог ч. 2 ст. 197 КПК України слідчий, який прийняв рішення про проведення експертизи, зобов'язаний ознайомити з постановою про призначення експертизи обвинувачуваного. Коли експертиза призначається до притягнення особи як обвинувачуваного, то з постановою знайомлять підозрюваного. Про процедуру ознайомлення складається протокол. Закон не зобов'язує слідчого знайомити обвинувачуваного зі змістом матеріалів, що направляють на експертизу (об'єктами експертного дослідження). Питання про доцільність ознайомлення обвинувачуваного із цими матеріалами повинен вирішувати слідчий з урахуванням конкретних умов розслідування. На нашу думку, аналогічну процедуру слід проводити і з потерпілим з метою захисту його інтересів. Слідчий знайомить потерпілого з постановою про призначення експертизи і враховує його клопотання, якщо вони спрямовані на більш повне встановлення обставин вчинення злочину.

Закон надає обвинувачуваному широкі права, що забезпечують йому можливість здійснити захист своїх особистих прав і законних інтересів при призначенні і проведенні експертизи. Ці права роз'яснюються обвинувачуваному при ознайомленні з постановою про призначення експертизи. Свої права обвинувачуваний може реалізувати у відповідному обґрунтованому клопотанні, адресованому слідчому.

Відповідно до процесуального закону в клопотанні обвинувачуваний вправі (ст. 197 КПК України):

- 1) просити про залучення певного експерта для проведення експертизи або включення його до складу комісії експертів. При розширенні кола експертів враховується характер і обсяг досліджень. Якщо слідчий вирішує доручити проведення експертизи або включити до складу комісії як експерта обізнану особу, вказану обвинувачуваним, він зобов'язаний перевірити компетентність цієї осо-

би і відсутність підстав для її відводу як експерта. Як правило, таке клопотання задовольняється при проведенні нетрадиційних експертиз (мистецтвознавчих, пов'язаних із встановленням причин техногенних катастроф, аварій і т. ін.), коли обвинувачуваний просить про залучення як експерта відомого в даній галузі фахівця;

2) заявити відвід експертові, залученому слідчим. У тому випадку, коли експертиза проводиться поза експертною установою і відомості про експерта відомі заздалегідь, то його відвід обвинувачуваним може бути мотивований тільки виходячи із вимог ст. ст. 54 і 62 КПК України. Коли експертиза призначається для проведення в експертній установі, експерт може бути зазначений у постанові або зроблене посилання на список експертів-співробітників установи, включених до державного Реєстру атестованих судових експертів. Якщо майбутній експерт невідомий, слідчий повинен роз'яснити обвинувачуваному, що право на відвід експерта він може здійснити після ознайомлення з висновком, у якому містяться основні відомості про обізану особу;

3) обвинувачуваний може заперечувати проти проведення експертизи в експертній установі, куди направляється постанова. Можливою підставою цього є зацікавленість посадових осіб цієї установи в результаті кримінальної справи;

4) поставити додаткові питання, крім викладених у постанові, щодо яких експерт повинен дати висновок. Обвинувачуваний може також просити про уточнення формулювань питань, поставлених слідчим. Таким правом часто користуються обвинувачувані, що володіють спеціальними знаннями: бухгалтери, інженери, економісти й ін.;

5) просити про присутність при проведенні експертизи і дачі пояснень експертові. Присутність обвинувачуваного при проведенні експертного дослідження є доцільною лише тоді, коли він може дати які-небудь роз'яснення відносно досліджуваних об'єктів, що мають значення для вирішення поставлених питань;

6) пред'явити додаткові документи, що відносяться до предмета призначуваної експертизи і мають значення для експертного дослідження. Якщо представлені обвинувачуваним документи слідчий визнає такими, що мають

значення для повного і об'єктивного проведення експертизи, вони залучаються до справи відповідною постановою і включаються в коло об'єктів, що направляються на експертизу. Обвинувачувані можуть представлятися не тільки письмові, фотографічні, відеоматеріали й інші документи, але і будь-які інші об'єкти, що сприяють проведеному розслідуванню.

У випадку відмови в клопотанні обвинувачуваного слідчий виносить мотивовану постанову, у якій роз'яснюються причини незадоволення прохань обвинувачуваного, після чого знайомить останнього з постановою під розписку. Якщо клопотання обвинувачуваного задовольняється хоча б частково, слідчий виносить нову постанову про призначення експертизи. Первісна постанова залишається в матеріалах кримінальної справи.

Під час призначення експертизи слідчим вирішується питання про необхідність присутності при її проведенні слідчого, обвинувачуваного та інших осіб. При проведенні експертного дослідження можуть бути присутніми:

а) слідчий (за винятком проведення судово-медичної експертизи особи іншої статі, коли це супроводжується її оголенням);

б) обвинувачуваний і інша особа (тільки з дозволу слідчого);

в) лікарі лікувально-профілактичних установ з дозволу слідчого при проведенні судово-медичної експертизи.

Присутність слідчого при проведенні експертизи має на меті наступне:

- оперативне одержання від експерта інформації про надані об'єкти, не чекаючи закінчення проведення експертизи і процесуального оформлення висновку. Наприклад, інформація про вид, модель вогнепальної зброї за знайденою у тілі потерпілого кулею може бути негайно використана для проведення оперативно-розшукових заходів або слідчих дій з пошуку вогнепальної зброї;

- безпосереднє сприйняття властивостей об'єктів (наприклад, при розкритті трупа, розбиранні механізму керування автомобіля, що брав участь у дорожньо-транспортній події і т. ін.), необхідне для наступної оцінки висновку експерта;

- роз'яснення експертові змісту поставлених на вирішення експертизи питань, негайну постановку додаткових питань експерту у випадку виявлення в процесі проведення експертизи нових даних;

- своєчасне встановлення необхідності надання експерту додаткових матеріалів для проведення експертизи;
- фіксацію в протоколі допиту обвинувачуваного пояснень, які він дає експертові, якщо є присутнім при проведенні експертизи;
- вказівку експерту на ті властивості представлених об'єктів, що виявляють в процесі дослідження і які мають значення для розслідуваної кримінальної справи. Так, присутність слідчого при проведенні комп'ютерно-технічної експертизи допоможе експерту виявити серед даних, що містяться на жорсткому диску, ті файли, які необхідні для з'ясування обставин розслідуваного злочину.

Присутність обвинувачуваного при проведенні експертизи і дача ним необхідних відомостей доцільна у випадках, коли підлягають вирішенню питання, пов'язані із професійною або службовою діяльністю обвинувачуваного. Наприклад, роз'яснення дій або розпоряджень, пов'язаних з попередженням порушень техніки безпеки, аварій на виробництві, технологічними процесами виробництва якої-небудь продукції та ін.

Після виконання всіх перерахованих процедур слідчий направляє постанову про призначення експертизи і об'єкти, що підлягають дослідженню, в обрану експертну установу або приватному експерту.

Основним завданням, що стоїть перед слідчим на цьому етапі, є підготовка об'єктів до транспортування до місця проведення експертизи. Підготовка включає упакування об'єктів відповідно до методичних рекомендацій, надання пояснювальних написів, опечатування.

Якщо проведення комплексної експертизи поручається експертам різних експертних установ, то копії постанови направляються в кожну установу, а матеріали – провідній установі. Якщо проведення комплексної експертизи поручається співробітникам експертної установи і приватному експерту, копія постанови і об'єкти дослідження направляються в державну експертну установу.

Для проведення додаткової або повторної експертизи в розпорядження експерта необхідно направити висновки попередніх експертиз. Це необхідно для ознайомлення експерта із процедурою попередніх досліджень, а також для роз'яснення можливих розходжень у підсумкових висновках.

Транспортування матеріалів на експертизу може здійснюватися особисто слідчим, посильним або поштою. Останній спосіб неприйнятний, коли експертному дослідженню підлягають вогнепальна або холодна зброя, вибухові пристрої й речовини, комп'ютерно-технічні засоби, наркотичні засоби та інші об'єкти, що неможливо переслати поштою.

У деяких ситуаціях доставити в державну експертну установу ряд об'єктів судової експертизи неможливо з наступних причин:

- об'єкт занадто громіздкий, наприклад, зруйнований будівельний кран;
- об'єкт дослідження не можна вилучити, наприклад, місце вибуху або вогнище пожежі;
- об'єктів занадто багато – це фактично всі елементи матеріальної обстановки місця події, наприклад, локальна комп'ютерна мережа в організації.

У цих випадках слідчий, який призначив судову експертизу, не тільки повинен забезпечити експерту безперешкодний доступ до об'єкта, але й надати можливість дослідження і належні умови роботи. У першу чергу, це означає забезпечення схоронності об'єкта дослідження, недопущення туди сторонніх осіб, які можуть внести зміни в матеріальну обстановку. Якщо об'єкти дослідження перебувають поза приміщеннями під відкритим небом, найважливішою умовою успіху проведення судової експертизи є оперативність її призначення.

У випадку, якщо експертиза призначається у відношенні підозрюваного або обвинувачуваного, які перебувають під арештом або в місцях ув'язнення, адміністрація відповідної установи для проведення експертизи забезпечує доступ експерта в цю установу (за письмовим допуском слідчого, що призначив експертизу), надання обладнаних приміщень.

Проведення експертизи судовим експертом включає як обов'язкові, так і факультативні стадії.

Якщо після ознайомлення з матеріалами, що надійшли, виникає потреба експерт згідно зі ст. 77 КПК України вправі заявити слідчому клопотання в письмовій формі про надання додаткових матеріалів для проведення експертизи, про уточнення питань і вихідних даних, що на-

ведені у постанові про призначення експертизи. У клопотанні може міститися прохання про створення умов для проведення дослідження на місці знаходження об'єктів (коли вони громіздкі та не можуть бути доставлені експерту). У клопотанні перераховуються всі необхідні матеріали з докладною характеристикою, вказівкою умов і можливих джерел їх одержання (наприклад, способи відбору середньої проби сипучих речовин).

При одержанні такого клопотання слідчий зобов'язаний вжити заходів для задоволення запиту експерта. Для цього проводяться як слідчі дії, так і інші процесуальні та організаційні заходи щодо збирання необхідних відомостей і матеріалів. Слідчий має право (ст. 66 КПК України) вимагати пред'явлення необхідних предметів і документів від установ, організацій, підприємств, організацій, посадових осіб і громадян із питань, необхідних для дачі висновку, зокрема, вимагати медичні документи, технологічні карти або робочі креслення виготовлення виробів, технічні характеристики обладнання, посадові інструкції, будівельно-технічну документацію та ін.

Судовим експертом може бути направлене слідчому клопотання про проведення слідчих дій з його участю. Згідно зі ч. 3 ст. 77 КПК України експерт може бути присутнім при проведенні слідчих дій. Ініціатива з боку експерта у проведенні слідчої дії та участі в її проведенні викликана необхідністю особистої присутності в одержанні відсутніх відомостей. У ході допиту експерт вправі задавати допитуваному питання, які ставляться до предмета експертизи. У процесі відібрання зразків для експертного дослідження експерт допомагає правильно вибрати тактичні прийоми одержання зразків, визначити їх якість і достатню кількість. Участь експерта в слідчому експерименті в рамках відтворення обставин і обстановки події сприяє вибору методики експерименту, спрямованої на одержання необхідних для проведення експертизи достовірних даних.

Якщо представлені матеріали задовольняють необхідні вимоги, проводиться науково-обґрунтоване дослідження представлених на експертизу об'єктів з використанням спеціальних знань і наявного в розпорядженні експерта арсеналу технічних засобів й інформаційних ресурсів. До-

слідження являє собою процес пізнання експертом схованої в об'єктах потенційної інформації про розслідувану подію і перетворення її з використанням спеціальних знань і технічних засобів у доступну для слідчого доказову інформацію.

На етапі дослідження перед експертом виникають різні експертні ситуації. Прості ситуації вирішуються шляхом застосування типових, стандартних методик дослідження, а складні, проблемні ситуації потребують використання евристичних методик дослідження, створених експертом.

Етап проведення експертного дослідження здійснюється шляхом вирішення ряду послідовних логічних завдань і практичних дій (операцій), які відповідають попередній, аналітичній, порівняльній і оцінній стадіям дослідження.

Спочатку експертом аналізуються вихідні дані, потім висувається версія про досліджуваний об'єкт із урахуванням обставин справи і поставленого завдання. Експертом визначаються властивості об'єктів (інформаційні поля), які необхідно встановити в ході дослідження для вирішення поставленого завдання. Наприклад, для підтвердження версії про належність рослинного об'єкта до наркотичного засобу, варто визначити його морфологію і встановити наявність наркотичної речовини. Виходячи із властивостей, які підлягають встановленню, вибирається стандартна або розробляється евристична методика дослідження. Шляхом реалізації експертного дослідження встановлюються ознаки, що виражають властивості об'єктів. Так, наприклад, проведенням ботанічного дослідження виявляються характерні для рослини коноплі ознаки зовнішньої будови, хроматографічним аналізом визначаються характерні для наркотичних речовин плями на хроматограмі. Після проведення дослідницьких процедур експертом здійснюється оцінка результатів дослідження. Заключною стадією є формулювання підсумкових висновків і встановлення фактичних даних у справі.

Якщо за характером дослідження або у зв'язку з маючою кількістю об'єкта зберегти його неможливо, то на uszkodження або знищення об'єкта експерт повинен отримати письмову згоду слідчого, який призначив експертизу. Це не відноситься до випадків, коли таке зни-

щення або ушкодження передбачене загальноприйнятими експертними методиками дослідження, наприклад, відстріл і знешкодження боеприпасів і вибухових пристроїв, розрізання plomb і замків, вилучення проб фарб, пально-мастильних матеріалів і спиртомістких сумішей та ін.

У ході експертного дослідження експерт самостійний у виборі методики вивчення об'єктів і незалежний у формулюванні висновків.

Якщо при проведенні експертизи присутні слідчий, обвинувачуваний або інша особа, то вони не повинні втручатися в процес дослідження, нав'язуючи експертові методику проведення або «підказувати» висновки. Слідчий, обвинувачуваний, інші особи можуть бути присутніми як при проведенні всього дослідження, так і окремих його етапів. Однак вони не мають права бути присутніми при складанні експертом письмового висновку, повідомлення про неможливість дачі висновку, а у випадку проведення комплексної або комісійної експертизи – під час обговорення експертами підсумків дослідження. У протилежному випадку об'єктивність висновку (повідомлення) може бути поставлена під сумнів.

Процедура проведення судової експертизи закінчується складанням висновку експерта. Цей підсумковий документ є логічним завершенням проведеного дослідження і його відображенням. Отримані результати, що є вивідним знанням, лаконічно викладаються у вигляді підсумкових висновків, які являють собою відповіді на питання, поставлені перед експертом при призначенні експертизи. У висновку відображаються хід і умови дослідження, а також встановлені експертом фактичні дані.

Заключний етап проведення експертизи так само, як і попередні, складається зі стадій, які послідовно змінюють одна одну. Після одержання досліджених об'єктів і висновку експерта слідчий обов'язково повинен його дослідити, оцінити і при необхідності перевірити, виходячи із встановлених кримінально-процесуальним законом загальних принципів оцінки доказів (ст. 67 КПК України).

Для того, щоб забезпечити правильну оцінку доказів, у тому числі висновку експерта, закон указує такі вимоги, як оцінка доказів за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді

всіх обставин справи, необхідність керуватися законом. Оцінка доказів за внутрішнім переконанням означає, що висновок експерта для слідчого не обов'язковий, тобто не має заздалегідь установленної доказової сили. Необхідність обґрунтування внутрішнього переконання всіма обставинами справи означає, що при оцінці висновку експерта неприпустимі довільні висновки, не основані на розглянутих і взятих у сукупності даних, що є у справі. Нарешті, обов'язок керуватися при оцінці висновку експерта законом означає необхідність перевірки дотримання закону про збирання і фіксування об'єктів та інформації, що є об'єктами експертного дослідження, самого процесу проведення експертизи, строгого дотримання закону в процесі оцінки висновку експерта, урахування всіх обставин, які можуть вплинути на вірогідність висновків експерта.

Ситуації, що виникають при ознайомленні слідчого з висновком експерта, можуть бути простими, коли дослідження проведене повністю, його опис і висновки експерта зрозумілі слідчому, і проблемними, коли висновки експерта неясні, хід експертного дослідження не може бути підданий науковій оцінці слідчим. У цей час більшість криміналістів дійшли єдиної думки про неможливість повноцінної всебічної оцінки висновку експерта слідчим і судом. Зокрема, це стосується визначення наукової обґрунтованості, повноти представлених об'єктів, правильності обраної експертної методики, інтерпретації виявлених ознак і ін. У зв'язку із цим на заключному етапі проведення експертизи необхідно передбачити оцінку, що доступна слідчому і може бути ним проведена самостійно, і оцінку, що вимагає залучення спеціальних знань, у зв'язку з чим слідчим може бути залучена обізнана особа¹.

Оцінка висновку експерта породжує певні правові наслідки. У тому випадку, коли за результатами оцінки висновку експерта у слідчого виникають сумніви відносно повноти, вірогідності, обґрунтованості проведеного дослідження, він здійснює його перевірку шляхом призначення додаткової або повторної експертизи, проведенням допиту експерта.

Критична оцінка висновку експерта може виявити

¹ Докладніше про це див. підрозділи 3.2 та 3.3. !!!!!!!!!!!!!!!

недоліки проведеної експертизи. Вони можуть бути пов'язані з порушеннями вимог процесуального закону, недостатнім обґрунтуванням висновків експерта, неповнотою проведеного дослідження, неясністю використаних у висновках формулювань. Сумнів можуть викликати кваліфікація, компетентність і об'єктивність експерта.

У випадку встановлення зазначених негативних фактів слідчий негайно повинен вжити заходів до їх усунення. Шляхами ліквідації недоліків проведення експертизи є допит експерта, а при необхідності проведення досліджень – призначення додаткової або повторної експертизи.

Повторна і додаткова експертизи виступають як дії по процесуальній перевірці первинної експертизи слідчим. Необхідно підкреслити, що висновок експерта при повторній експертизі також є судовим доказом, а не просто засобом перевірки первісного висновку. Остаточну процесуальну оцінку як первинної, так і повторної експертизи здійснює тільки слідчий, і тільки така оцінка має юридичне значення. У зв'язку з цим не можна задавати експерту питання із приводу оцінки первинної експертизи.

Після проведення експертизи слідчий вправі допитати експерта (експертів) з метою одержання роз'яснення або доповнення даного ним висновку (ст. 201 КПК України). Допит припустимо проводити і відносно повідомлення експерта про неможливість дати висновок. Таким чином, предметом допиту експерта є зміст уже оформленого ним висновку. Допит експерта проводиться в тому випадку, коли роз'яснення раніше даного висновку не вимагає проведення нових досліджень.

Якщо в результаті оцінки висновку експерта слідчий вирішив, що встановлені фактичні дані мають властивість допустимості, належності, науково обґрунтовані, то вони приймаються як докази у розслідуванні кримінальній справі.

Після того, як висновок експерта прийнятий за джерело доказів, він пред'являється обвинувачуваному (підозрюваному). Пред'явлення обвинувачуваному (підозрюваному) матеріалів експертизи (ст. 202 КПК України), як і ознайомлення з постановою про призначення експертизи, є гарантією забезпечення його законних інтересів. Значимо, що до матеріалів експертизи відносяться висновок

експерта, повідомлення про неможливість дачі висновку, протокол допиту експерта. На прохання обвинувачуваного йому можуть бути пред'явлені об'єкти експертизи.

Хоча закон (ст. 218 КПК України) зобов'язує слідчого знайомити обвинувачуваного з усіма матеріалами справи по закінченні слідства, з матеріалами експертизи він повинен бути ознайомлений до закінчення розслідування. Це правило пояснюється необхідністю своєчасного проведення слідчих дій за клопотанням обвинувачуваного, пов'язаного з проведенням експертизи.

Момент ознайомлення обвинувачуваного з висновком експерта визначається на розсуд слідчого і залежить від особливостей слідчої ситуації. Так, одним з ефективних тактичних прийомів допиту обвинувачуваного є ознайомлення його з висновком експерта, результати якого спростовують показання допитуваного.

Оцінка висновку експерта може виявитися правильною і глибшою від оцінки відповідних посадових осіб, коли обвинувачуваний має спеціальні знання, що стосуються предмета проведеної експертизи. Ознайомившись із висновком експерта та іншими документами, обвинувачуваний вправі заявити відвід експерту, який є співробітником експертної установи, заявити клопотання про призначення нової або додаткової експертизи (ст. 197 КПК України). Обвинувачуваний може також просити про проведення повторної експертизи. У цьому випадку в протоколі, що складається слідчим під час пред'явлення обвинувачуваному матеріалів експертизи, повинні бути зазначені факти, які вказують на думку обвинувачуваного щодо необ'єктивності або некомпетентності експерта, необґрунтованості, неясності або неповноти висновку експерта, у чому виявляється протиріччя висновків іншим матеріалам справи. Обвинувачуваний може дати пояснення відносно висновків експерта, зробити зауваження або заявити заперечення у відношенні вихідних даних, методики дослідження, повноти проведеного дослідження і ін.

Заявлені обвинувачуваним клопотання, зроблені зауваження і заперечення повинні бути проаналізовані слідчим, а при необхідності здійснюється їх перевірка. Реалізація клопотань обвинувачуваного виявляється в призначенні експертиз, відводі експерта і т. п. Якщо прохання

обвинувачуваного відхиляються повністю або частково, слідчим складається мотивована постанова (ст. 129 КПК України).

Якщо в процесі проведення експертного дослідження встановлені обставини, що сприяли вчиненню злочину, які знайшли відображення у висновку експерта, то слідчий повинен вжити заходів по усуненню причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

У процесі проведення судово-експертного дослідження експерт на підставі своїх спеціальних знань може встановити факти, які стали причиною або сприяли вчиненню злочинної події. Наприклад: недостатній контроль посадових осіб за дотриманням правил протипожежної безпеки на підприємстві; виготовлення підроблених документів на друкарському обладнанні; відсутність належних дорожніх знаків там, де вони повинні бути; недоброякісне, з порушенням існуючих стандартів, виготовлення деталей устаткування, що призвело до аварії; самовільне вирощування наркотикомістких рослин і ін.

Як було зазначено вище, ці негативні факти можуть відобразитися у висновку експерта або викладатися в окремому Повідомленні про обставини, які сприяли (могли сприяти) вчиненню злочину. Ст. 23¹ КПК України покладає на слідчого обов'язок вжити заходів для усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину. Виходячи з вимог Кримінально-процесуального кодексу розслідування по конкретній справі не може вважатися закінченим, якщо не виявлено причини та обставини, що сприяли вчиненню злочину, і не внесено пропозиції щодо їх усунення з метою уникнення можливості повторення аналогічних злочинів. Тому на підставі отриманого від експерта повідомлення слідчий повинен направити відповідне подання належним компетентним особам і організаціям про вжиття заходів для усунення виявлених причин і умов.

З метою подальшого розслідування слідчий повинен визначити роль висновку експерта в процесі доказування і напрямок його використання.

Значення проведеної експертизи і встановленого відповідного знання залежить від форми підсумкових висновків експерта (категоричних, імовірних та ін.) і обставин розслідуваної справи, для встановлення яких вона була призначена. Наприклад, встановлення марки металу уламка, витягнутого з рани потерпілого, не рівнозначне ви-

значенню його належності клинку ножа, вилученого у підозрюваного.

Напрямки використання експертного висновку в процесі доказування різноманітні і визначаються як стадією розслідування, так і пізнавальними та тактичними завданнями, що стоять перед слідчим. У слідчій практиці мають місце дві ситуації неправильного визначення ролі висновку експерта у встановленні обставин справи:

а) недооцінка результатів дослідження. Вказана ситуація виникає, коли висновки мають складну логічну форму. Так, альтернативний висновок припускає існування всіх можливих альтернатив, а не тільки того варіанта, що відповідає версії слідчого або узгоджується з іншими матеріалами справи. Коли за результатами дослідження експертом дається умовний висновок, то зазначені у висновку умови повинні встановлюватися наступними слідчими діями, що не завжди здійснюється слідчим;

б) переоцінка висновків експерта. Типовими прикладами є змішання висновків про однорідність і індивідуальну тотожність порівнюваних об'єктів. Підміна висновку про встановлення загальної родової (групової) належності висновком про ототожнення може призвести до неправильного вирішення найважливіших питань розслідуваної справи. Висновок про однорідність не вказує на конкретний одиничний об'єкт, визначаючи лише рід, вид, групу об'єктів, у яких він перебуває. При встановленні загальної родової (групової) належності об'єктів отримана інформація не забезпечує індивідуалізацію, виділення одиничного з множини однорідних об'єктів, яка може бути досить значною і кількісно невизначеною.

Разом з тим, доказове значення висновку експерта про родову тотожність обумовлюється не тільки збігом або розходженням властивостей порівнюваних об'єктів, але й іншими наявними в справі доказами, наприклад, про механізм утворення порівнюваних відображень. Прикладами переоцінки слідчим висновків експерта служить прийняття ймовірних висновків як фактичних даних, вірогідно встановлених експертом, а висновків про об'єктивну можливість існування фактів – як висновків про факти, що дійсно мали місце в обставинах вчиненого злочину.

3.2. Дослідження і оцінка висновку експерта

Завершальним етапом діяльності по формуванню ви-

снровку експерта як судового доказу є дослідження його змісту, оцінка і, якщо буде потреба, перевірка. У ході дослідження, оцінки і перевірки висновку експерта визначається:

а) вірогідність висновку, тобто відповідність висновків експерта дійсності;

б) доказова сила висновку, тобто значення виявлених експертом фактичних даних для встановлення обставин розслідуваного злочину.

Дослідження, оцінка і перевірка висновку експерта взаємозалежні один з одним.

Дослідження висновку експерта являє собою безпосереднє вивчення тексту висновку і сприйняття ілюстративного матеріалу. Слідчим аналізується висновок експерта для з'ясування, пізнання його змісту, отримання інформації, що міститься в ньому.

Оцінка висновку експерта – це розумова діяльність, здійснювана для встановлення допустимості і належності його як доказу, а також вірогідності і доказового значення фактів і обставин, для встановлення яких призначена експертиза, визначення форм і шляхів його використання в доказуванні. Способом оцінки висновку експерта є розумова діяльність суб'єктів доказування з використанням логічних методів аналізу, синтезу, індукції, дедукції. У ході оцінки висновок зіставляється з іншими доказами в справі, визначається ступінь повноти проведеного дослідження, наукової обґрунтованості підсумкових висновків, перевіряються процесуальні вимоги призначення і проведення експертизи, вірогідність отриманих експертом результатів.

Відповідно до загальновизнаної концепції висновок експерта, як доказ, являє собою єдність фактичних даних (умовиводів експерта) і форми їх вираження (висновок як процесуальний акт). Таким чином, у висновку варто розрізняти зміст, що включає підсумковий висновок, обґрунтований проведеним дослідженням і професійною оцінкою експерта, і форму, тобто відповідність висновку як документа вимогам процесуального закону. Обидва компоненти однаково важливі при визначенні доказової сили висновку експерта.

Якщо висновок експерта слідчий визнає недостовірним, не оснований на науковому дослідженні, то висновок відкидається ним як судовий доказ. У такий же спосіб не-

дотримання форми висновку, незважаючи на обґрунтований і об'єктивний підсумковий висновок експерта, також не дає можливості визнати його судовим доказом.

Згідно зі ст. 67 КПК України слідчий оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, оснований на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їхній сукупності, керуючись законом. Оцінка висновку експерта також проводиться відповідно до зазначених вимог, але з урахуванням особливостей, які притаманні цьому виду доказів.

Метою дослідження і оцінки висновку експерта є встановлення:

- правосуб'єктності, компетенції та компетентності експерта;
- обґрунтованості і умотивованості висновку, тобто його переконливості, наукової та логічної доведеності підсумкового висновку;
- вірогідності встановлених фактичних даних, тобто відповідності їх дійсності;
- належності встановлених у висновку даних, тобто об'єктивного зв'язку з обставинами кримінальної справи;
- інформативності висновку, тобто обсягу відомостей, що містяться в ньому, про фактичні обставини злочину, які підлягають визначенню;
- ролі висновку експерта в системі доказів з урахуванням значимості встановлених фактичних даних для справи.

Дослідження і оцінка висновку експерта як джерела доказів відрізняється від такої ж процедури відносно інших видів доказів.

По-перше, проведення експертизи і одержання фактичних даних експертом відбувається, найчастіше, тоді, коли слідчий відсутній.

По-друге, оскільки висновки експерта формуються за результатами дослідження наданих йому об'єктів, то істотні процесуальні порушення, допущені в стадії підготовки матеріалів для проведення експертизи, можуть спричинити неприпустимість висновку експерта як джерела доказів.

По-третє, висновок експерта є умовиводом, обґрунтованим на спеціальних знаннях, якими слідчий не володіє.

Зазначені обставини визначають особливий порядок дослідження і оцінки висновку експерта. У зв'язку з особливостями розглянутого виду доказів процедура вивчення

і оцінки висновку експерта може бути розділена на два рівні. Перший рівень оснований на професійних знаннях, якими зобов'язаний володіти слідчий. До цих знань відносяться відомості з кримінально-процесуального права, криміналістики, логіки. Цей рівень оцінки висновку експерта доцільно йменувати формальним, або логіко-процесуальним.

Другий рівень дослідження і оцінки включає операції, які вимагають спеціальних знань у предметі, об'єктах і методах проведеної експертизи. Ці операції, безумовно, недоступні більшості працівників дізнання і слідства, тому вони можуть бути реалізовані тільки шляхом консультації з обізнаною особою. Цей рівень дослідження і оцінки висновку експерта можна назвати змістовним, або спеціальним.

Перш ніж перейти до викладення суті операцій дослідження і оцінки висновку, необхідно відзначити, що в їх перелік включені дії, які, на перший погляд, немає необхідності здійснювати слідчому, який призначив експертизу. Однак треба виходити з того положення, що, по-перше, висновок експерта оцінює слідчий, у провадженні якого перебуває передана йому для розслідування кримінальна справа, по якій експертизу він не призначав. По-друге, процедуру підготовки, призначення і проведення експертизи зобов'язані оцінити наглядовий прокурор, і, по-третє, всі етапи проведення експертизи оцінює суд. Тому нижче наведено найбільш повний перелік операцій по дослідженню й оцінці висновку експерта.

Формальне (логіко-процесуальне) дослідження і оцінка висновку експерта. Вказаний рівень оцінки включає вирішення наступних питань.

1. Визначення процесуального порядку проведення експертизи.

Ця сторона оцінки спрямована на встановлення допустимості висновку експерта як судового доказу, тобто визначення придатності висновку саме як судового доказу і можливості його використання в доказуванні у справі. При визначенні допустимості враховуються вимоги кримінально-процесуального закону відносно суб'єкта дослідження, речових джерел інформації, засобів, прийомів і інших умов одержання висновку експерта.

З огляду на своєрідність умов виникнення інформації

про шукані у справі факти і складну структуру висновку експерта, його оцінка слідчим повинна проводитись шляхом логічного аналізу змісту висновку в цілому, включати зіставлення окремих частин висновку із представленими матеріалами і умовами їх одержання, а також висновок експерта в сукупності з іншими доказами, зібраними в справі. У зв'язку з цим оцінка висновку експерта припускає не тільки вивчення самого письмового акта експертизи, але ознайомлення з усіма матеріалами кримінальної справи, пов'язаними з експертизою.

Виходячи з диференціації процесу проведення судової експертизи на ряд етапів можна виділити характерні для кожного з них підзавдання дослідження й оцінки висновку.

Оцінка правильності підготовки матеріалів для проведення експертизи полягає у визначенні наявності в матеріалах кримінальної справи наступних документів і відображених у них обставин:

- протоколів слідчих дій і опису в них виявлених матеріальних слідів злочину (слідів-відбитків, предметів, мікрооб'єктів і ін.), які згодом стали об'єктами експертного дослідження. Необхідність процесуальної фіксації слідів злочину, крім інших завдань, полягає в їх індивідуалізації. Зіставлення ознак об'єктів, описаних у протоколах і висновку експерта, дозволяє встановити їх тотожність, дійсність, відсутність фальсифікації, тобто визначити, чи піддавалися проведеному експертному дослідженню виявлені об'єкти;

- постанови про приєднання до справи як речових доказів об'єктів, що виявлені при проведенні слідчих дій або пред'явлені учасниками процесу (ст. 79 КПК України);

- протоколів відібрання зразків для експертного дослідження з описом технології (умов, способу) відбору, кількісних і якісних характеристик отриманих зразків (ст. 199 КПК України);

- документів, які витребувані від установ, підприємств, організацій, посадових осіб згідно зі ст. 66 КПК України, відомості з яких були використані при проведенні експертизи;

- вихідних даних, зафіксованих у протоколах слідчих дій і інших документах, залучених до матеріалів справи. Наприклад: ступеня оглядовості водія, швидкості руху пі-

шоходів, установлених при відтворенні обставин і обстановки події, температури повітря і тіла трупа, визначених при огляді місця події; стану погоди, зазначеного в довідці метеостанції, і ін.

Визначення процесуального порядку призначення експертизи включає встановлення наявності в матеріалах кримінальної справи наступних процесуальних актів:

- постанови про призначення експертизи із вказівкою експертної установи або приватного експерта, якому доручене проведення експертного дослідження. Як було зазначено вище, постанова є юридичною підставою для проведення експертизи (ст. 196 КПК України);

- протоколу про вручення приватному експерту постанови про призначення експертизи, матеріалів для її проведення, роз'яснення йому прав і обов'язків експерта, пов'язаних із проведенням експертизи (ч. 2 ст. 196 КПК України);

- протоколу про ознайомлення обвинуваченого, а у випадку, коли обвинувачення не пред'явлене, то підозрюваного, з постановою про призначення експертизи, роз'яснення йому прав, наданих у зв'язку з проведенням експертизи (ст. 197 КПК України);

- попередніх експертних висновків при призначенні повторних або додаткових експертиз.

Встановлення порядку проведення експертизи включає з'ясування наступних обставин:

- проведене дослідження тим експертом або в тій експертній установі, що указана в постанові про призначення експертизи;

- чи є приводи для відводу експерта у відповідності до ст. 75 КПК України або через його зацікавленість у результатах справи. Це питання вирішується зіставленням даних про експерта з наявними в матеріалах справи відомостями: чи не перебуває він у родинних, службових або інших відносинах з іншими учасниками процесу; проводив первинну експертизу при призначенні повторної; виступав ревизором у розслідуваній справі; брав участь в слідчих діях як інша процесуальна особа, крім спеціаліста, і ін.;

- яка компетенція і кваліфікація експерта; чи є в нього вища освіта, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, спеціальна підготовка в тій галузі, дані

якої використовуються при вирішенні поставлених питань; наскільки великий досвід роботи зі спеціальності. Ці відомості вказуються у вступній частині висновку;

- чи не вийшов експерт за рамки своєї компетенції при проведенні експертизи. У ході аналізу висновку експерта встановлюється, чи не вирішені експертом правові питання або питання, що відносяться до іншого виду, роду експертизи; чи не дані висновки за результатами аналізу інших доказів у справі, які не потребують спеціальних знань; чи не виконував експерт функції слідчого по збору матеріалів для проведення експертизи;

- чи дотримана процесуальна форма висновку (ст. 200 КПК України), тобто чи виділені три частини висновку: «Вступ», «Дослідження», «Висновки»; є підписи експерта про попередження про кримінальну відповідальність за ст. ст. 385, 386 КК України; підписані експертом підсумкові висновки; якщо експертиза комплексна, то вказано, які дослідження проведені кожним експертом, чи підписані проміжні і кінцеві висновки тим експертом, який проводив відповідні дослідження; є у висновку, виконаному в експертній установі, необхідні реквізити (відбиток печатки, що засвідчує підпис експерта, супровідний лист, підписаний керівником установи);

- чи є відповіді слідчого на заявлені клопотання експерта і чи відповідає їх зміст вимогам запиту;

- чи є протокол ознайомлення обвинуваченого (підозрюваного) з висновком експерта (ст. 202 КПК України), чи містяться в ньому які-небудь зауваження або заяви відносно проведеної експертизи; яким чином вони задоволені, а у випадку їх відхилення – чи є відповідна постанова згідно зі ст. 129 КПК України.

2. Визначення відповідності направлених на експертизу об'єктів, що надійшли в розпорядження експерта, і досліджених ним у ході проведення експертизи.

Бивченням написів на упаковках, що надійшли експерту, зовнішнього вигляду об'єктів, які були досліджені в процесі проведення експертизи, встановлюється відповідність їх об'єктам, що були виявлені, вилучені і відображені в матеріалах кримінальної справи, вказані в постанові про призначення експертизи.

Об'єкти і вихідні дані, пов'язані зі вчиненням злочином,

що не знайшли відображення в матеріалах справи, як це вже згадувалося вище, не можуть бути використані експертом, оскільки не відповідають принципу допустимості.

3. Встановлення повноти і обсягу проведеного експертного дослідження, ясності кінцевих висновків. На цій стадії необхідно визначити наступне:

- чи на всі питання, сформульовані в постанові про призначення експертизи, дані відповіді. Варто враховувати, що число підсумкових висновків не обов'язково повинно збігатися з кількістю поставлених питань. У висновку можуть бути вирішені питання, поставлені з ініціативи експерта, якщо виявлені факти мають значення для справи (ст. 200 КПК України). Якщо в постанові про призначення експертизи були винесені питання, що відносяться до різних видів експертиз, то у висновку експерта, який вирішує частину питань, повинні міститися посилання на інші висновки, у яких вирішуються інші питання;

- чи всі із представлених об'єктів досліджені експертом, чи не «забуті» які-небудь об'єкти у випадках, коли на експертизу направляється велика кількість речових доказів (наприклад, документи бухгалтерської звітності за тривалий період роботи підприємства; таблетки розсипом, вилучені в різних місцях, і ін.);

- чи є винесені експертом у кінцеві висновки чіткими, ясними, однозначними, такими, що не вимагають для розуміння їх сутності спеціальних знань.

4. Визначення логічної обґрунтованості висновків експерта.

У ході дослідження письмового висновку експерта слідчий повинен встановити, чи впливають підсумкові висновки експерта із проведених досліджень. З цією метою визначається:

- відповідність кінцевих висновків проміжним, наведеним у дослідній частині висновку. Звичайно проміжні висновки завершують окремі розділи дослідження. Їх наявність характерна для комплексної експертизи, а також при дослідженні різнорідних або багатоякісних об'єктів, у відношенні кожного з яких виноситься окремий проміжний висновок (висновки);

- відсутність протиріч між окремими частинами висновку. Наприклад, чи узгоджується трактування результатів дослідження, викладене в тексті висновку, з даними

або дослідницькими фотознімками, поданими в додатку до висновку. Якщо при проведенні комплексної експертизи один з експертів використовує результати досліджень іншого експерта, то «вихідні дані» першого експерта повинні збігатися із проміжними висновками другого;

- відсутність арифметичних помилок у проведених обчисленнях. У бухгалтерських, автотехнічних, товарознавчих, матеріалознавчих і інших експертизах, при проведенні яких визначаються різні кількісні показники, використовуються досить прості математичні формули, доступні для контрольної перевірки слідчим;

- наявність у матеріалах кримінальної справи або інших експертних висновках тих даних, фактів і обставин, на які посилається експерт для аргументації, обґрунтування зробленого кінцевого висновку. Наприклад, експерт-автотехнік для проведення розрахунків використовує розміри проїжджої частини дороги, які відображені в схемі протоколу огляду місця дорожньо-транспортної пригоди.

5. Визначення належності виявлених експертом фактичних даних розслідуваній кримінальній справі.

Слідчий встановлює, чи є зв'язок між фактичними даними, відображеними у висновку експерта, з обставинами, що підлягають доказуванню, тобто із предметом доказування. У зв'язку з особливостями формування висновку експерта як доказу у кримінальній справі вимога належності складається з наступних ознак:

- інформативності, що характеризує відповідність між інформаційним змістом висновку експерта і обставинами кримінальної справи;

- значимості, що обумовлює здатність відомостей, які містяться у висновку, підтвердити або спростувати обставини, що мають значення для розслідування злочину.

Позитивне вирішення питання про належність висновку експерта до предмета доказування означає, що слідчий може його використати для встановлення обставин події злочину, винності обвинуваченого і інших обставин, указаних у ст. 64 КПК України. У більшості випадків експертним дослідженням встановлюються так звані доказові факти, на підставі яких визначаються головні факти, що входять у предмет доказування.

6. Встановлення відповідності висновків експерта ін-

шим доказам, що є у справі.

Після оцінки внутрішнього змісту висновку експерта виявлені факти зіставляються з іншими зібраними в справі доказами. Якщо протиріч між підсумковими висновками експерта (експертів) і матеріалами справи немає, то висновок використовується в судовому доказуванні. Наявність протиріч вимагає перевірки висновку. Протиріччя можуть бути обумовлені як помилками, допущеними при експертному дослідженні, так і недоброякісністю інших доказів. Наприклад, якщо дактилоскопічною експертизою встановлено, що сліди на місці події залишені підозрюваним, а за показаннями свідків він на цьому місці не з'являвся, то протиріччя розв'язуються шляхом перевірки всіх доказів як призначенням повторної експертизи, так і уточненням показань свідків.

Спеціальне дослідження і оцінка висновку експерта включає визначення наукової обґрунтованості підсумкових висновків експерта і його компетентності.

Практика свідчить, що слідчий і суд, як правило, не в змозі оцінити ні наукову обґрунтованість висновків експерта, ні правильність вибору і застосування методів дослідження, ні відповідність методу сучасним досягненням даної галузі наукового знання. Об'єктивною причиною такого становища є те, що для такої оцінки вони повинні мати ті ж знання, що експерт. Також важко піддається оцінці рівень компетентності судового експерта, який виконував експертизу. Хоча у висновку вказується освіта, спеціальність, стаж роботи і інші відомості, але все це, навіть вчений ступінь і звання, ще не свідчить про компетентність експерта в питаннях конкретного експертного дослідження.

Оцінка наукової обґрунтованості висновку експерта вимагає знань у тій галузі експертних знань, яка відноситься до предмета проведеної експертизи і на підставі яких досліджувалися представлені об'єкти. Оцінка результатів проведених досліджень найчастіше неможлива не тільки слідчим, але навіть викликає труднощі в експертів іншої компетенції (спеціальності). Відзначена обставина має об'єктивні джерела, які полягають, по-перше, у диференціації спеціальних знань і, по-друге, у розвитку наукових і методичних основ окремих галузей судових експертиз.

Спеціальне дослідження і оцінка висновку включає

вирішення наступних завдань.

1. Визначення достатньої кількості представлених на експертизу об'єктів для вирішення поставлених питань.

Достатня кількість представлених об'єктів (їх числа, маси, обсягу, розмірів) оцінюється відносно необхідних для експертного дослідження методів і методик. Вимога достатньої кількості об'єктів стосується, в основному, встановлення необхідної для проведення ідентифікаційного дослідження кількості порівняльних зразків. Недостатність порівняльного матеріалу може бути причиною помилки, тобто винесення неправильного висновку або відмови від вирішення поставленого питання. Іноді експерт прямо вказує в синтезуючій частині висновку про неможливість вирішення питання через недостатню кількість об'єктів. При цьому експерти не завжди користуються своїм правом заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів (ст. 77 КПК України). У цьому випадку варто звернутися до матеріалів кримінальної справи і з'ясувати, чи можна було добути відсутню кількість зразків.

2. Оцінка доброякісності представлених об'єктів, правильності вихідних даних.

Доброякісність – це потенційна здатність об'єктів піддатися дослідженню для вирішення поставлених питань. Доброякісність об'єктів може бути визначена ще до початку експертного дослідження. Вона залежить від способів вилучення, упакування, зберігання, транспортування об'єктів експертизи.

Так, для проведення товарознавчої експертизи про відповідність продукції вимогам стандартів надійшли зразки, які були відібрані з порушенням передбачених нормами правил. В іншому випадку для порівняльного дослідження часток лакофарбового покриття, вилучених з місця дорожньо-транспортної події, були представлені зразки покриття автомобіля, який перевірявся, відібрані не поблизу ділянки деформації крила, а вдалині від нього – з-під капота. Таким чином, вимога про доброякісність об'єктів збігається з вимогою про порівнянність зразків, що вилучаються, з досліджуваним об'єктом.

Прикладом неправильного упакування об'єктів, що істотно впливає на результати досліджень, є спільне упакування предметів одягу, інструментів і ін., на поверхні яких експерт повинен шукати перехідні мікрооб'єкти. На-

віть при виявленні таких мікрооб'єктів час їх накладення буде не визначено: або в момент злочину, або під час транспортування речових доказів. Прикладом неправильного транспортування може служити самостійне пересування автомобіля до місця проведення трасологічної експертизи, призначеної з метою ідентифікації транспортного засобу за слідами протекторів на місці події. При такому «транспортуванні» можуть бути знищені старі і з'явитися нові особливості зовнішньої поверхні протекторів.

У наведених випадках експерти зобов'язані відмовитися від дачі висновку у зв'язку з непридатністю об'єктів, обумовленою їх якісними змінами.

3. Оцінка доцільності, правомірності і наукової обґрунтованості застосованої експертом методики (методу) дослідження.

У системі державних експертних установ розробляються різноманітні типові методики дослідження найпоширеніших об'єктів різних видів експертиз. Ці методики націлені на вирішення типових завдань (питань), що виносять на вирішення експертів певної спеціальності. Методики, що пройшли апробацію і показали свою придатність і надійність для вирішення конкретних завдань, рекомендуються відомчими методичними радами до впровадження в експертну практику. Вивчаючи процедуру дослідження, викладену у висновку, необхідно встановити, чи відповідає використана експертом методика поставленому завданню, чи придатна вона для виявлення необхідних властивостей представленого об'єкта, чи знаходить ця методика застосування в експертній практиці.

Складніша оцінка висновку, коли експерт застосував нетрадиційну методику, змінив умови стандартної методики або застосував нові технічні засоби, тобто використав у ході дослідження евристичну методику. Результат оцінки з погляду правильності отриманих даних залежить від ерудиції, глибини спеціальних знань суб'єкта оцінки.

4. Оцінка повноти проведеного дослідження.

Цей етап оцінки тісно пов'язаний з попереднім і припускає визначення того, чи всі процедури дослідження відносно об'єкта експертизи виконані відповідно до обраної методики. Так, наприклад, якщо вирішується питання про факт контактної взаємодії транспортного засобу і пішохода,

то в комплексній експертизі повинні брати участь судовий медик, автотехнік, трасолог, матеріалознавець (фахівці в галузі дослідження волокон, лакофарбових матеріалів, скла, пально-мастильних матеріалів). Разом з тим, окреме дослідження, проведене кожним експертом, є комплексним і складається з ряду етапів. Так, при дослідженні скла визначаються морфологічні ознаки, показник переломлення, щільність, якісний і кількісний склад матеріалу. Лише на підставі всіх проведених досліджень може бути вирішене поставлене слідчим завдання.

Таким чином, приписи методики, обраної відповідно до поставленого питання і особливостей представленого об'єкта, повинні бути виконані повністю. Із цього погляду перевіряється наявність всіх ознак об'єктів, необхідних для дачі кінцевого висновку. Перевіряється правильність ознак, отриманих при використанні конкретної методики в експертному дослідженні. Вони зіставляються з тими ознаками, які повинні бути отримані відповідно до описаних в методичній літературі умов застосування методики.

5. Оцінка правильності опису і інтерпретації встановлених ознак об'єктів.

Кожна виявлена у ході експертного дослідження ознака повинна бути докладно описана, а потім оцінена експертом, по-перше, з погляду відображення властивостей об'єкта і, по-друге, її значимості для вирішення поставленого питання. При вирішенні ідентифікаційного завдання повинна бути оцінена ідентифікаційна значимість кожної ознаки, а також їх сукупності.

6. Оцінка наукової обґрунтованості проміжних і підсумкових висновків.

Даний етап є логічним завершенням попередніх стадій оцінки і включає встановлення того, що:

- проміжні висновки дані за результатами проведених досліджень;
- виявлені ознаки достатні для дачі проміжних висновків;
- кінцеві висновки стали результатом сукупної оцінки проміжних висновків.

7. Визначення компетентності експерта.

Під компетентністю експерта розуміється той рівень спеціальних знань, яким він опанував із загальної компетенції експертизи даного роду. Таким чином, компетент-

ність – це суб'єктивна характеристика, що відображає індивідуальну здатність експерта вирішувати поставлене завдання. На підставі всебічної оцінки висновку слідчий встановлює, чи досить компетентний експерт, який проводив дослідження, у вирішенні поставлених питань. У результаті всебічного дослідження і сукупної оцінки висновку експерта в слідчого повинне скластися переконання у вірогідності або невірогідності висновків експерта. Вірогідність висновків означає, по-перше, їх правильність, відповідність об'єктивної дійсності і, по-друге, їх обґрунтованість результатами досліджень.

3.3. Перевірка висновку експерта

Процес доказування передбачає не тільки дослідження, оцінку, але й перевірку доказів.

Перевірка висновку експерта припускає проведення певних дій, спрямованих на відшукування нової інформації про ті фактичні дані, які встановлені в процесі експертного дослідження. Метою перевірки висновку є встановлення відповідності отриманих експертом даних, проміжних і кінцевих висновків іншим доказам у справі. Перевірка здійснюється після оцінки висновку експерта у випадку виникнення сумнівів у його доброякісності.

Сутністю оцінки висновку експерта є розумова, логічна діяльність по зіставленню встановлених експертом фактичних даних із уже наявними іншими доказами в справі. Сутність перевірки полягає в проведенні практичних процесуальних, організаційних дій або оперативно-розшукових заходів щодо одержання нових даних. Після їх встановлення вони знову зіставляються з висновком експерта. Отже, оцінка та перевірка висновку експерта-перемежовані операції, спрямовані на забезпечення вірогідності висновку експерта як доказу у розслідуванні справи.

Перевірка висновку експерта здійснюється слідчим для встановлення доброякісності висновку як доказу та підтвердження відповідності дійсності фактичних даних, отриманих у ході судово-експертного дослідження. Крім того, перевірка проводиться також у тих випадках, коли є протиріччя між фактичними даними, що містяться у ви-

сновку експерта, і відомостями з інших джерел доказів (наприклад, показаннями свідків).

Перевірка проводиться, в основному, шляхом збирання нових доказів, що прямо або побічно підтверджують (спростовують) кінцеві висновки експерта. При непрямому підтвердженні отримані при перевірці факти самостійного значення не мають, а цінні тільки в сукупності з висновком. Прикладом цьому може служити встановлення факту особистого знайомства експерта і обвинувачуваного в справі, у процесі розслідування якої призначена експертиза. При прямому підтвердженні (спростуванні) установлені в ході перевірки докази значущі самі по собі. Так, довідка про час ліквідації організації спростовує висновок експерта про виготовлення документа від імені цієї організації в більш пізній період.

Основним способом здійснення перевірки є проведення слідчих дій. У ході допиту свідків, потерпілого, обвинувачуваного, понятих, відтворення обстановки і обставин події встановлюються обставини, що мають відношення до предмета проведеної експертизи, а також відомості про особливості виникнення, зберігання, експлуатації, вилучення об'єктів дослідження. Одним з передбачених кримінально-процесуальних способів перевірки експертного дослідження є проведення повторної експертизи і допит експерта. Згідно з чинним законодавством результати допиту експерта не є самостійним доказом у справі. При допиті експерту не можуть бути задані питання, які вимагають дослідження або виходять за межі предмета проведеної експертизи. Експерт також не вправі формулювати нові висновки. У ході допиту лише уточнюються і роз'яснюються хід експертного дослідження і ті підсумкові висновки, яких дійшов експерт.

Інший процесуальний спосіб перевірки висновку експерта – витребування слідчим від підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян предметів і документів, які можуть установити необхідні в справі фактичні дані (ст. 66 КПК України). Так, компетенція приватного експерта може бути перевірена шляхом запиту даних про стаж його практичної роботи зі спеціальності, досвіду роботи як експерта і ін.

Непроцесуальною формою перевірки висновку експерта є усні або письмові консультації обізнаних осіб відносно проведеного дослідження. У першу чергу вони стосуються

змістовної, спеціальної оцінки експертного висновку, яка не може бути самостійно здійснена слідчим. У цей час одержання таких консультацій від осіб, що володіють спеціальними знаннями в тій галузі, в якій проведена експертиза, – єдиний шлях встановлення наукової обґрунтованості висновків експерта.

Суб'єктом оцінки й перевірки висновку на досудовому слідстві є особа, що провадить дізнання, слідчий, прокурор. Оцінку і перевірку висновку експерта неприпустимо передоручати іншому експерту шляхом призначення повторної експертизи з наступних причин:

1) призначення такої експертизи повинно бути мотивованим, тобто в результаті оцінки попереднього експертного висновку повинні з'явитися підстави для проведення повторної експертизи;

2) експерт не вправі здійснювати які-небудь процесуальні дії щодо перевірки призначення попередньої експертизи;

3) проводячи повторну експертизу, експерт у рамках своєї компетенції може перевірити методичну сторону попереднього дослідження, а у випадку виявлення розбіжностей указати їх причини. У повному обсязі оцінка і перевірка висновку попередньої експертизи недоступна експерту, який проводить повторну експертизу, тому що всі матеріали справи знаходяться у слідчого;

4) оцінка доказів є прерогативою слідчого, який розслідує кримінальну справу і здійснює процес доказування.

Перевірка експертного висновку створює умови для його оцінки в сукупності з усіма зібраними і перевіреними в справі доказами.

Наслідки перевірки експертного висновку можуть бути як позитивними, так і негативними. При позитивних результатах висновків експерта використовується як процесуальне джерело доказів по розслідуванні кримінальної справи. Негативний результат виключає можливість використання експертного висновку в доказуванні. У цьому випадку слідчий у відповідній постанові повинен указати мотиви незгоди з кінцевими висновками експерта.

Дослідження, оцінка і перевірка висновку експерта повинні одержати своє зовнішнє вираження у відповідних процесуальних актах.

Документи, що відображають результати дос-

лідження, оцінки і перевірки висновку експерта.!!!!

Процесуальні документи, що складаються слідчим, повинні містити безпосереднє викладення оцінки, тобто міркування про сутність і значення для справи висновку експерта, а також підсумкові висновки, зроблені на основі цієї оцінки. До зазначених документів відносяться наступні.

1. Постанова про призначення повторної експертизи (ст. ст. 75, 203 КПК України).

2. Постанова про призначення додаткової експертизи (ст. ст. 75, 203 КПК України).

Зазначені акти є наслідком неякісного проведення експертного дослідження. У першій частині постанови повинні бути зазначені передбачені процесуальним законом відповідні мотиви призначення повторної або додаткової експертизи.

3. Протокол допиту експерта (ст. ст. 85, 201 КПК України).

Після проведення експертизи слідчий вправі допитати експерта з метою одержання роз'яснення або доповнення даного ним висновку. Допит припустимо проводити і відносно повідомлення експерта про неможливість дати висновки. Допит експерта слідчим варто відрізнити від додаткової експертизи, що призначається за такими ж підставам. Експерт допитується в тому випадку, коли для усунення неясності або неповноти даного ним висновку не потрібно проведення додаткових досліджень.

4. Обвинувальний висновок (ст. 223 КПК України).

Якщо висновок експерта визнаний науково обґрунтованим, достовірним, таким, що підтверджує провину обвинувачуваного, слідчий в обвинувальному висновку повинен не тільки згадати висновок експерта, але послатися на фактичні дані, установлені в ході проведення експертизи.

Кінцеві висновки експерта можуть бути наведені в будь-якому місці описової частини обвинувального висновку, як при викладі фактичних обставин злочину, так і при аналізі і оцінці доказів, що обґрунтовують обвинувачення. Наприклад: «Провина обвинувачуваного підтверджується висновком судово-балістичної експертизи, якою встановлено, що куля, витягнута з тіла потерпілого, була стріляна з рушниці, вилученої в будинку обвинувачуваного».

5. Постанова про зупинення провадження в справі (ч. 2 ст. 206, ст. 208 КПК України).

Якщо за результатами проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи висновок експерта прийнятий як джерело доказів, то слідчий може винести постанову про зупинення слідства у зв'язку із психічним або іншим важким захворюванням обвинувачуваного, котре перешкоджає закінченню провадження у справі.

6. Постанова про закриття справи (ст. ст. 213, 214 КПК України).

Обставинами, встановленими в ході розслідування, що припиняють провадження у кримінальній справі, можуть бути факти, виявлені експертним дослідженням. Наприклад, припинення кримінальної справи, порушеної у зв'язку з дорожньо-транспортною пригодою, за результатами автотехнічної експертизи, якою встановлена відсутність технічної можливості у водія запобігти зіткненню. Кінцеві висновки експерта повинні бути повністю наведені в постанові про закриття справи.

7. Постанова про направлення справи в суд для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру (ст. ст. 226, 417 КПК України).

Постанова виноситься слідчим відносно особи, притягнутої або підлеглої притягненню до кримінальної відповідальності і такої, що становить небезпеку для суспільства. Підставою винесення постанови є висновки судово-психіатричної експертизи, які повинні бути повністю викладені в описовій частині постанови.

3.4. Допит експерта

Допит експерта є самостійною слідчою дією і проводиться після проведення експертизи.

Метою допиту експерта є одержання слідчим роз'яснення або доповнення раніше даного висновку (ст. 201 КПК). Таким чином, експерта вправі допитувати тільки у відношенні проведеного ним дослідження, яке завершилося дачею висновку. Видається, що допит припустимо проводити і відносно повідомлення експерта про неможливість дати висновок. Допит експерта не є обов'язковою дією. Експерт роз'яснює і доповнює висновок від свого імені на підставі раніше проведених досліджень.

Причини, з яких проводиться допит експерта, різноманітні. Так, після ознайомлення з експертним висновком у слідчого може виникнути необхідність доповнити або роз'яснити кінцеві висновки, яких дійшов експерт, пояснити значення спеціальних термінів і формулювань, зміст методик дослідження, пояснити розбіжності між висновками і дослідною частиною, сутність розбіжностей між висновками членів однієї експертної комісії (якщо вони не дійшли єдиної думки) або протиріччя між висновками різних експертиз, тобто предметом допиту експерта є зміст уже оформленого висновку.

Якщо в роз'ясненнях і доповненнях необхідні висновки комісійної експертизи, слідчий вправі на свій розсуд викликати для допиту одного, декількох або всіх членів експертної комісії залежно від того, які питання вимагають доповнення і роз'яснення, чи підписаний висновок всіма членами комісії, чи не було особливої думки в когонебудь із експертів. У випадку проведення комплексної експертизи допитують, як правило, тих експертів, висновки яких вимагають роз'яснення або доповнення.

Допит може бути проведений тільки після того, як всі дослідження завершені, висновок оформлений і наданий слідчому. До представлення висновку проведення допиту експерта неможливе, оскільки відсутній предмет допиту.

Допит експерта слідчим варто відрізнити від додаткової експертизи, яка призначається у випадку недостатньої ясності або неповноти висновку, тобто коли його треба доповнити або роз'яснити. На відміну від додаткової експертизи, допит експерта проводиться тільки в тому випадку, коли для роз'яснення або доповнення раніше даного письмового висновку не потрібне проведення нових додаткових досліджень. Якщо недостатню ясність і повноту висновку видалося неможливим усунути шляхом допиту експерта, призначається додаткова експертиза.

Під **роз'ясненням висновку експерта** розуміють його показання, у яких даються відомості, що уточнюють і розкривають зміст, значення наступних положень висновку:

- причини обрання застосованої методики дослідження або відмови від інших методик або методів вивчення властивостей об'єктів;

- відомостей про використані в експертизі науково-технічні засоби, їх метрологічні характеристики, величини помилок виміру та ін.;

- особливостей підготовки об'єктів до дослідження, умов відбору експериментальних зразків порівняння, кількісних і якісних змін об'єктів після проведення дослідження;

- виявлених ідентифікаційних і діагностичних ознак досліджених об'єктів;

- критеріїв оцінки ознак, яких експерт дотримувався при дачі проміжних і кінцевих висновків;

- сутності окремих термінів і формулювань, наявних у тексті висновку;

- причин протиріч між дослідною частиною (у тому числі додатками до висновку) і кінцевими висновками;

- причини відмови експерта від дачі висновку або обмеженого рішення окремих питань;

- причини розбіжності між обсягом поставлених питань і висновками.

Під **доповненням висновку експерта** розуміють:

- умовиводи і їх обґрунтування, відсутні у висновку, але ті, що впливають із проведених експертом досліджень;

- визначення можливості подальшого дослідження об'єктів для встановлення нових обставин справи при наявності додаткових матеріалів.

Крім того, експертові задають питання, що можуть торкатися **уточнення** наступних обставин:

- компетентності експерта, його стажу і місця роботи як судового експерта;

- стану і кількості об'єктів, що надійшли на експертизу, якості упакування, наявності і змісту супровідних написів на пакетах і т. п.;

- персоніфікації проведених досліджень при проведенні комісійних або комплексних експертиз;

- кількості і ваги об'єктів, витрачених у ході експертизи і тих, що залишились після дослідження і т. ін.

Стаття 65 КПК України не розглядає показання експерта, дані ним у ході допиту, як самостійний вид доказів. Такі показання, що роз'яснюють, доповнюють або уточнюють письмовий висновок експерта, утворюють

із ним органічну єдність, є складовою частиною (продовженням) висновку і в такому вигляді мають доказове значення.

Місце, порядок виклику експерта на допит і процедура самого допиту не регламентовані законом, але він проводиться за правилами виклику і допиту свідка (ст. ст. 166, 167 КПК України). Приватний експерт викликається на допит повісткою, що вручається йому під розписку. Експерт, який працює в державній експертній установі, викликається на допит через керівника цієї установи. У повістці вказується: хто із співробітників викликається як експерт, до кого і за якою адресою, дата і час явки на допит, а також наслідки неявки без поважних причин. Бажано також указати номер висновку експерта, який потрібно доповнити або уточнити.

У разі неявки експерта на допит у правоохоронний орган без поважних причин слідчий вправі піддати його приводу. Якщо експерт проживає в іншому районі, слідчий, що призначив експертизу, вправі у відповідності зі ст. 118 КПК доручити допит слідчому того району, де експерт проживає.

Перед початком допиту слідчий засвідчує особистість експерта, роз'яснює йому обов'язок відповідати на питання відповідно до його спеціальних знань і попереджує про відповідальність за відмову від дачі відповідей і за дачу завідомо неправдивих відповідей згідно зі ст. ст. 384, 385 КК України. Зазначені дії відзначаються в протоколі й засвідчуються підписом експерта. Експертові повідомляються його права згідно зі ст. 77 КПК України і право власноручно викласти відповіді на поставлені питання.

Особливістю тактики допиту експерта є відсутність стадії «вільної розповіді». Перед експертом ставляться конкретні питання щодо даного ним висновку (повідомлення). Питання до експерта не можуть виходити за рамки предмета раніше виконаної експертизи і обмежуються раніше дослідженими обставинами справи. Наприклад, при допиті експерта, який проводив судово-психологічну експертизу, йому не можуть бути задані питання, що стосуються відомостей, отриманих ним від особи, стосовно якої ця експертиза здійснювалася.

Якщо відповідь на питання вимагає аргументації з використанням спеціальної термінології, то варто надати

експертові можливість самостійно дати письмові показання, користуватися документами і записами.

Показання експерта записуються від першої особи і по можливості дослівно. Питання і відповіді на них фіксуються в тій послідовності, що мала місце в ході допиту. До протоколу вносять всі питання, у тому числі і ті, на які експерт відмовився відповідати із вказівкою мотивів відмови. Експертом у ході допиту можуть бути виготовлені схеми, креслення, малюнки, діаграми, які приєднуються до протоколу, про що в ньому робиться відповідний запис.

Кращим є власноручне написання експертом відповідей на поставлені питання. Це забезпечить правильний і точний виклад думки експерта і буде додатковою гарантією його незалежності.

По закінченні допиту протокол пред'являється експертові для прочитання або на його прохання оголошується слідчим, про що в протоколі робиться відповідний запис. клопотання експерта про доповнення і про уточнення протоколу підлягає обов'язковому задоволенню. Протокол допиту підписується експертом і слідчим.

Результати допиту експерта можуть послужити слідчому підставою для призначення додаткової або повторної експертизи того ж роду (виду), експертизи іншого роду, а також проведення слідчих дій по відбору і вилученню зразків для порівняльного дослідження, без яких допитуваний експерт у даному ним раніше висновку не міг винести обґрунтованого висновку або взагалі провести дослідження представлених об'єктів.

3.5. Використання висновку експерта при розкритті і розслідуванні злочинів

Судове доказування являє собою здійснювану в процесуальних формах діяльність органів розслідування, прокурора і суду по збиранню, закріпленню, дослідженню, перевірці та оцінці фактичних даних, необхідних для встановлення істини у кримінальній справі. Завершальною стадією роботи з доказами є їх використання в процесі розслідування злочинів.

Використання судових експертиз – це практичне і логічне оперування фактичними даними, встановленими

експертним дослідженням, і висновком експерта в цілому з метою вирішення тактичних завдань розслідування і доказування у кримінальній справі.

Тактичні завдання, розв'язувані слідчим за допомогою судових експертиз, включають:

- висування загальних та окремих слідчих і пошукових версій;
- перевірку версій;
- одержання пошукової інформації про шуканий об'єкт;
- встановлення (ідентифікацію) шуканого об'єкта;
- встановлення механізму вчиненого злочину;
- подолання протидії розслідуванню.

Завдання доказування у кримінальній справі, які вирішуються на основі результатів експертного дослідження, дозволяють встановлювати нові і перевіряти наявні докази. За допомогою судово-експертного дослідження можливо визначити:

- ознаки злочину;
- елементи складу злочину: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта, суб'єктивну сторону;
- обставини, що сприяли вчиненню злочину.

Експертиза нерідко є єдиним джерелом відомостей про факти, від наявності яких залежить встановлення в діях особи ознак злочину і правильна кваліфікація вчиненого. Експертиза дозволяє вірогідно і об'єктивно виявляти факти, що мають безпосереднє матеріально-правове значення, ефективно перевіряти показання свідків, потерпілих і обвинувачених, матеріали, отримані при проведенні оперативно-розшукових заходів.

Проведення судової експертизи тісно взаємопов'язане з іншими слідчими діями, організаційними і оперативно-розшуковими заходами, спрямованими на вирішення тактичних завдань розслідування. У криміналістичній літературі вказаний комплекс називається тактичною операцією. Тактична операція розглядається як сукупність слідчих, оперативних, ревізійних та інших дій, розроблених і проведених у процесі розслідування за єдиним планом під керівництвом слідчого з метою реалізації такого тактичного завдання, що не може бути вирішене проведенням у справі окремих слідчих дій. Нерідко в структуру операції за обов'язковою слідчо дію включається судова експертиза. Як елемент

тактичної операції судова експертиза забезпечує результативність оперативно-розшукових заходів та слідчих дій.

Характерною загальною рисою тактичних операцій є те, що їх мета і зміст визначаються слідчими ситуаціями. Проведення розслідування у кримінальній справі характеризується появою та зміною різноманітних слідчих ситуацій, що обумовлені різноманітними об'єктивними та суб'єктивними факторами. Слідча ситуація має важливе тактичне значення. Простежується тісний взаємозв'язок між слідчою ситуацією і напрямком розслідування, послідовністю проведення слідчих та інших дій, заходів, тактичними прийомами, що обираються при провадженні слідчих дій, у тому числі для проведення судових експертиз. Дії слідчого пов'язані з характером слідчої ситуації, і з усієї сукупності прийомів він повинен вибрати найбільш доцільний. Отже, саме слідча ситуація в багатьох випадках визначає особливості тактики проведення слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, організаційних та інших заходів. Аналогічні обставини мають місце при проведенні судових експертиз.

Слідча практика свідчить, що розкриття і розслідування злочинів неможливі без поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій по виявленню ознак злочину та особи, яка його вчинила.

Використання судової експертизи в тактичній операції припускає вирішення ряду завдань.

Організаційно-управлінські завдання пов'язані з вибором форм і способів взаємодії осіб, які беруть участь в операції (включаючи обізнану особу – майбутнього експерта), визначенням їх функцій, часу, місця дії, змісту заходів. Тактична операція, що є однією з форм взаємодії слідчого, оперативного працівника і судового експерта, може починатися до порушення кримінальної справи, а завершуватися в стадії досудового слідства або повністю здійснюватися в процесі досудового слідства. Доцільно для техніко-криміналістичного забезпечення операції залучати обізнану особу, яка згодом буде залучатися як судовий експерт. Для досягнення поставлених цілей надзвичайно важливим є точне виконання кожним учасником операції своїх обов'язків, неухильне виконання спільного плану дій.

Єдність мети тактичних операцій обумовлює необхідність тісної взаємодії оперативного працівника, слідчого, експерта. Взаємодія між зазначеними суб'єктами здійснюється в процесуальній і непроцесуальній формах. На стадіях, що передують призначенню експертизи, спілкування експерта зі слідчим, оперативним працівником відбувається у формі непроцесуальної взаємодії, що виражається в консультуванні про вид об'єктів, які повинні бути представлені на наступне експертне дослідження, способи підготовки об'єктів – майбутніх речових доказів до проведення оперативно-розшукових заходів, питання, які необхідно сформулювати на експертизу. У процесі підготовки до проведення тактичної операції залежно від ситуації визначається обсяг спільної попередньої, інформаційної, інструктивної і планової роботи, вибір учасників і технічних засобів.

Взаємодія експерта зі слідчим розглядається традиційно в аспекті підготовки матеріалів до проведення експертизи. При проведенні тактичної операції обізнана особа – майбутній експерт повинен залучатися для спільної діяльності по підготовці об'єктів до оперативного заходу з метою їх наступного ефективного судово-експертного дослідження і введення в процес розслідування як доказів.

Процесуальні завдання означають, що проведення оперативно-розшукових заходів і використання спеціальних і інших технічних засобів, призначених, розроблених або пристосованих для одержання інформації, повинне здійснюватися уповноваженими на це фізичними і юридичними особами в передбаченій законом формі. Дії по підготовці, проведенню і завершенню тактичної операції повинні документуватися таким чином, щоб об'єкти експертного дослідження мали допустимість доказів. Наприклад, зовнішній вигляд та індивідуальні особливості об'єктів описуються у відповідному протоколі в присутності понять.

Інформаційно-методичні завдання пов'язані з тим, що оперативні працівники і слідчі не тільки повинні знати, які результати оперативно-розшукової діяльності можуть становити інтерес для органів досудового слідства і суду, але й мати чітке уявлення про сучасні можливості судових експертиз і використання їх результатів у доказуванні.

Допомога знаючої особи полягає в роз'ясненні особливостей підготовки об'єктів до проведення тактичної операції або безпосередньо в їх підготовці. Необхідно мати на увазі, що властивості об'єктів, які мають значення для кримінальної справи і надалі можуть утворювати зміст висновку експерта, зобов'язані бути збережені і не повинні піддаватися змінам (втраті, перекручуванню) у результаті заходів, проведених у рамках тактичної операції. Наприклад, обізнана особа проводить консультації за правилами користування аудіо- або відеотехнікою, указує місця їх розміщення для того, щоб одержати максимально якісний запис, придатний для наступного експертного дослідження матеріалів аудіо- або відеозапису.

Таким чином, при визначенні завдань і цілей тактичної операції необхідно виходити не тільки із завдань кримінального процесу, але й враховувати можливості їх досягнення, виходячи з особливостей і можливостей судових експертиз. Практична доцільність і ефективність проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій перебуває в прямій залежності від наявності надійних науково-обґрунтованих експертних методик дослідження. Судово-експертне дослідження матеріального об'єкта, що має кримінально-релевантну інформацію, усуває сумніви у вірогідності такої інформації і надає їй доказового значення, ліквідує підозру в тому, що докази фальсифіковані. На різних етапах розслідування висновки експерта має різне значення. Однак незалежно від етапу розслідування встановлені експертом у ході проведення експертизи факти є доказами. Здійснюючи слідчі дії і приймаючи організаційно-процесуальні рішення, слідчий повинен виходити з наявних у його розпорядженні доказів, у тому числі і висновку експерта.

Узагальнення слідчої практики розслідування окремих видів злочинів дозволяє виділити кілька видів тактичних операцій, що здійснюються на різних етапах розслідування злочинів і обов'язково включають проведення судових експертиз.

Відмінна риса **початкового етапу розслідування** полягає в тому, що в цей час слідчий має у своєму розпорядженні тільки первинні, обмежені відомості про вчинений злочин. При проведенні первісних слідчих дій багато істотних обставин справи нез'ясовані, відсутні об'єктивні

дані, що дозволяють робити певні висновки про механізм злочину, про особистість злочинця й ін. Тому на цьому етапі розслідування велике значення має своєчасне призначення і проведення судових експертиз, результати яких служать підставою для висування слідчих версій або використовуються для їх перевірки. Наприклад, визначення способу злому металевого сейфа дозволяє висунути версію про наявність професійних навичок у злочинця; ідентифікація особи за почерком підтверджує версію про її причетність до злочину. Встановлення тотожності знаряддя злочину за слідами, вилученими з різних місць події, істотно впливає на конкретизацію версії про вчинення серії злочинів тими самими особами.

Призначувані слідчим на початковому етапі розслідування експертизи спрямовані на вирішення в першу чергу діагностичних завдань. Тому інформація, що міститься у висновку експерта, ґрунтованому на первісних матеріалах справи, використовується для встановлення події злочину, правильної його кваліфікації, сприяє успішному пошуку злочинця. Так, висновок судово-медичного експерта може допомогти слідчому встановити, чи мала місце насильницька смерть або смерть від захворювання, визначити час настання смерті. Криміналістичними дослідженнями визначається вид транспортного засобу, що зник з місця дорожньо-транспортної події; напрямок пролому в стіні сховища, де відбулася крадіжка, з метою уникнення інсценування і т. п.

Значення судової експертизи зростає у зв'язку з необхідністю вирішення проблеми введення в процес доказування результатів оперативно-розшукових заходів. Так, при розслідуванні хабарництва, вимагання, незаконного обігу наркотиків, вибухових речовин і інших злочинів тактичні операції включають:

- огляд предметів, що будуть передані злочинцю (наприклад, грошових купюр), їх маркірування;
- підготовку аудіо- або відеоапаратури, що використовується для фіксації обставин передачі предметів;
- вручення предмета злочинцю;
- затримання злочинця на місці злочину і фіксація процесу фізичного захоплення;
- особистий обшук підозрюваного;

- огляд виявлених при ньому предметів;
- призначення судових експертиз відносно виявлених предметів, матеріалів аудіо-, відеозапису.

Процес доказування причетності особи до злочину обов'язково завершується призначенням вибухотехнічної, фоноскопічної, матеріалознавчої, дактилоскопічної та інших судових експертиз. Результати судово-експертного дослідження використовуються як незаперечні факти причетності особи до злочину.

У більшості випадків початковому етапу розслідування властивий стан інформаційної невизначеності, причинами якого є дефіцит часу, обмежена кількість джерел доказової і орієнтовної інформації, неперевірений характер відомостей, що є у розпорядженні слідчого, давність учиненого злочину і т. ін. Джерелами інформації є пошкодження на перешкодах і засобах замикання, сліди ніг, рук і інших частин тіла, сліди насильства на тілі потерпілого. Крім того, ними можуть бути різного роду біологічні сліди, виділення організму людини: волосся, кров, клапті шкіри, мікросліди, а також різні предмети, залишені на місці події: знаряддя злочину, речі, одяга, їхні окремі частини. Тому на цьому етапі розслідування велике значення має своєчасне призначення і проведення судових експертиз, що використовуються для побудови і перевірки загальних і окремих слідчих версій. Експерт досліджує окремі матеріальні сліди злочину та обстановку у цілому і з цього приводу дає аргументований висновок, який має доказове значення як причинно пов'язаний з досліджуваною подією злочину.

Враховуючи викладене вище, на початковому етапі розслідування можна виділити типові тактичні операції.

Тактична операція «Пошук і встановлення злочинця». Теоретичною основою розглядуваної тактичної операції є алгоритм ідентифікації. Першим етапом операції є огляд місця події, мета якого – виявлення слідів злочину. Наступний етап – експертне дослідження виявлених матеріальних слідів, основне діагностичне завдання якого – встановлення максимальної кількості властивостей невідомого злочинця: вікових, соматичних, психологічних, професійних та ін. У ході розслідування отримані експертним шляхом дані використовуються для створення «пошукового портрету» злочинця. Третім етапом операції є проведення оператив-

но-розшукових заходів з пошуку злочинця. З урахуванням наявної пошукової інформації, отриманої у результаті експертного дослідження, і обставин розслідуваної справи, визначається коло об'єктів, що перевіряються. Четвертим етапом операції є відбір зразків для експертного дослідження від осіб, які перевіряються. П'ятий етап операції включає проведення нового експертного дослідження з метою вирішення ідентифікаційного завдання. Тактична операція завершується, таким чином, експертним ототожненням злочинця за залишеними ним слідами.

Тактична операція «Пошук і встановлення предметів, пов'язаних зі злочином». Ця операція принципово не відрізняється від попередньої. Її початком є огляд місця події, в ході якого виявляються сліди-відображення або частини цілого предметів посягання, знарядь вчинення злочину, транспортних засобів та ін. Наступне проведення експертизи направлене на вирішення діагностичних завдань з установлення виду, типу, класу об'єктів, сліди яких виявлені. Подальші слідчі дії (обшуки, виїмки, огляди) і оперативно-розшукові заходи спрямовані на встановлення об'єктів, що перевіряються. Від цих об'єктів відбираються зразки для експертного дослідження або самі предмети направляються на дослідження. Наступним етапом знову є проведення експертизи для ідентифікації предметів за залишеними слідами.

Різновидом розглядуваних двох тактичних операцій є операції, у структуру яких входить використання даних криміналістичних обліків. Так, виявлені сліди злочину направляються у Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України для перевірки за відповідними масивами оперативно-пошукових криміналістичних обліків: дактилоскопічного, кулегільзотеки та ін. Порівняльні дослідження, які мають непроцесуальний статус, дозволяють встановити особу, що перевіряється, зброю і т. ін. Подальше проведення тактичної операції не відрізняється від розглянутих вище і направлене на ідентифікацію осіб і предметів процесуальними засобами: обшук, виїмка, затримання підозрюваного, відбір зразків для порівняння, проведення експертизи.

Тактична операція «Затримання і викриття злочинця». Дана операція направлена на отримання за допомогою

експертного дослідження об'єктивних даних про причетність особи до злочину. Як правило, затримання супроводжується особистим обшуком, освідуванням підозрюваного, обшуком у його житлі, при проведенні яких виявляються документи, предмети та інші сліди злочину. Експертне дослідження здійснюється за двома напрямками:

1) Ідентифікаційні експертні дослідження:

- ототожнення підозрюваного за залишеними ним слідами на місці події, тілі потерпілого або його одязі, інших об'єктах обстановки вчинення злочину. З цією метою в тактичну операцію включаються відбір від підозрюваного зразків для експертного дослідження (наприклад, крові, волосся, відбитків пальців та ін.);

- ототожнення об'єктів, причинно пов'язаних зі злочинном, за слідами, виявленими на підозрюваному, його одязі або житлі. У даній тактичній операції повинно бути передбачене проведення: а) огляду місця події з видученням як зразків порівняння об'єктів, однакових на вигляд з указаними вище слідами (наприклад, у справі про зґвалтування Р. з місця події були взяті зразки ґрунту, рослин, які зіставлялися с нашаруваннями на взутті та одязі затриманого К.); б) освідування потерпілого і відібрання у нього зразків крові, волосся, відтисків зубного апарату (так, при розслідуванні справи про спричинення тяжких тілесних ушкоджень, які потягли за собою смерть потерпілої, на одязі підозрюваного було виявлено волосся потерпілої, а на руці – сліди укусів).

2) Діагностичні експертні дослідження:

- встановлення належності виявлених у підозрюваного предметів, документів до об'єктів, обіг яких обмежений або заборонений. Наприклад, обґрунтуванню затримання підозрюваного сприятиме встановлення належності виявлених предметів до наркотичних засобів, вогнепальної зброї, холодної зброї, паперових грошей – до фальшивих;

- встановлення фактів, які безпосередньо відображають момент вчинення злочину. Так, процес передачі грошей збувальникам наркотичних засобів, вимагачам, хабарникам нерідко фіксується за допомогою аудіо-, відеотехніки, а самі паперові купюри помічаються спеціальною речовиною. Експертне дослідження аудіо-, відеозаписів, спеціальних речовин направлене на процесуальну трансформацію змісту записів, факту наявності речовин на грошах у докази причетності особи до злочину.

Слід зазначити, що судові експертизи можуть відіграти важливу роль у перевірці обґрунтованості затримання особи одразу ж або у короткий термін після порушення кримінальної справи. Згідно зі ст. 106 КПК України одною із підстав затримання особи є наявність на особі або в її житлі явних слідів злочину. Однак не завжди без використання спеціальних знань можна впевнено сказати, що сліди, виявлені на особі або в її житлі дійсно є слідами злочину. Наприклад, чи є плями на одязі підозрюваного плямами крові, чи належать пальцеві відбитки на ножі, виявленому в трупі, підозрюваному і т. ін. Ці питання слідчому потрібно з'ясувати, оскільки їх вирішення буде сприяти швидшому розкриттю справи як у випадку причетності особи до злочину, так і тоді, коли з'ясується, що сліди, виявлені на особі або у її житлі, не мають відношення до злочину. За допомогою ж судових експертиз можна встановити, що на одязі затриманого дійсно є сліди крові, що ніж, знайдений при ньому або в його помешканні, відноситься до холодної зброї і також має на собі сліди крові, пальцеві відбитки і т. ін. Тому використання судових експертиз на даному етапі може стати важливим інструментом як обґрунтування рішення про затримання особи, так і перевірки обґрунтування затримання, якщо особа вже затримана.

Тактична операція «Встановлення механізму вчинення злочину». Відомо, що механізм злочину – це складна динамічна система, елементами якої є: суб'єкт злочину; ставлення суб'єкта злочину до своїх дій, їх наслідків, до співучасників злочину; предмет посягання; спосіб вчинення як система детермінованих дій; злочинний результат; місце, час та інші обставини, які відносяться до обставини злочину; обставини, які сприяли або перешкоджали вчиненню злочину; поведінка і дії осіб, які виявилися випадковими учасниками; зв'язки і відношення між перерахованими елементами механізму злочину. Метою тактичної операції є не встановлення окремих обставин події, а механізму злочину в цілому як процесу, який розвивається у часі і матеріальній обстановці. Особливо актуальне проведення цієї операції для неочевидних злочинів. Початком операції є огляд місця події (трупа). Визначення механізму злочину реалізується, як правило, шля-

хом комплексного експертного дослідження. Процесуальною формою такого дослідження є:

1) проведення кількох, частіше різнорідних, але взаємопов'язаних судових експертиз. Експертним дослідженням встановлюються окремі елементи злочинної події, а потім слідчим підсумовуються отримані дані для реконструкції механізму злочину в цілому. Так, наприклад, у справі про вбивство О. на початковому етапі розслідування було проведено тринадцять експертиз. Судово-медичною експертизою встановлено час і причина смерті потерпілого, балістичною – тип вогнепальної зброї, трасологічною – кількість осіб, які знаходилися на місці події, і т. д.;

2) проведення комплексної експертизи, у рамках якої здійснюються дослідження, направлені на вирішення як ідентифікаційних, так і діагностичних завдань з установлення механізму злочину. Типовим прикладом першого виду досліджень є встановлення факту контактної взаємодії об'єктів, які були втягнуті у подію злочину. Так, комплексною матеріалознавчою (волоконознавчою), судово-медичною і трасологічною експертизою був встановлений факт контакту між підозрюваним і потерпілим. Вирішення цих завдань найбільшою мірою пов'язане з установленням окремих сторін механізму злочину на підставі експертного вивчення різнохарактерних слідів у взаємозв'язку з обстановкою місця події. Наприклад, комплексною судово-медичною і автотехнічною експертизою встановлений механізм наїзду автомобіля ВАЗ-21099 на пішохода Л., комплексною судово-медичною і балістичною експертизами визначено взаємне розташування підозрюваного і потерпілого, відстань пострілів, кількість і послідовність пострілів.

На **наступному етапі розслідування** вирішальне значення мають ідентифікаційні дослідження слідів злочину і об'єктів, що перевіряються. До експертних завдань в галузі, наприклад, трасологічних досліджень, які вирішуються шляхом ідентифікаційної експертизи, можна віднести встановлення тотожності людини за її слідами, тотожності речей (знарядь, механізмів та ін.) за їхніми слідами, тотожності цілого за його частинами і т.ін. Особлива цінність результатів криміналістичної ідентифікації в тому, що вони

значно прискорюють розслідування, роблячи його більш цілеспрямованим і успішним.

Крім того, інформація, що міститься у висновку експерта, використовується слідчим для перевірки й оцінки вірогідності показань свідків, потерпілого, підозрюваного, обвинувачуваного. Шляхом вибору найбільш ефективних тактичних прийомів використання висновку експерта слідчий повинен прагнути до того, щоб у ході допитів одержати повні і правдиві показання. У тих ситуаціях, коли є підозрюваний, висновок експерта може використовуватися слідчим як засіб перевірки сутності і обґрунтованості підозри. До моменту залучення особи як обвинувачуваного використання слідчим установлених експертом фактичних даних сприяє своєчасному і обґрунтованому пред'явленню обвинувачення, його переконливості та вмотивованості.

Передбачене ст. 202 КПК України пред'явлення обвинувачуваному матеріалів експертизи є процесуальною дією, що дозволяє слідчому повніше з'ясувати обставини справи. Роз'яснивши обвинувачуваному суть висновку експерта, слідчий у тому випадку, якщо обвинувачуваний не дає правдивих показань, використовує висновок для його викриття, а також для усунення виниклих завдань і перевірки зібраних у справі доказів.

Для забезпечення повноти, всебічності та об'єктивності розслідування слідчий повинен ретельно перевіряти пояснення, заперечення, заяви і клопотання обвинувачуваного, пов'язані із пред'явленим йому висновком експерта, а в необхідних випадках з метою перевірки пояснень обвинувачуваного призначити додаткову або повторну експертизу. Варто підкреслити, якщо обвинувачуваний володіє спеціальними знаннями, то його показання можуть використовуватися для виявлення у висновку експерта помилок і неточностей.

На наступному етапі розслідування злочинів можна виокремити такі типові тактичні операції.

Тактична операція «Встановлення достовірності показань обвинувачуваного». При проведенні операції можливі два варіанти.

1. До початку операції експертизи не призначались. Початком операції є допит обвинувачуваного з ретельним

установленням усіх обставин, пов'язаних з виникненням матеріальних слідів злочину. Подальший етап – проведення з обвинувачуваним відтворення обстановки і обставин події (перевірка показань на місці) з метою виявлення невідомого місця події, речових доказів. Далі – огляд місця події, виявлених предметів, документів, трупа. За необхідності – пред'явлення об'єктів для впізнання. Завершується операція призначенням і проведенням експертиз, завдання яких включає встановлення механізму утворення слідів на виявлених об'єктах, а у деяких випадках ідентифікацію об'єктів за слідами-відображеннями або частинами цілого. Отримані за допомогою експертного дослідження дані зіставляються слідчим зі свідченнями обвинувачуваного для визначення їх достовірності.

2. До початку операції проводилися судові експертизи. Операція починається допитом обвинувачуваного, потім з ним проводиться відтворення обстановки і обставин події (слідчий експеримент) з метою визначення наявності у нього професійних (кримінальних) навичок, визначення механізму утворення слідів на об'єктах, які виступають у справі як речові докази. При проведенні відтворення, на наш погляд, обов'язковим є залучення спеціаліста, за якого вибирають експерта, котрий раніше проводив експертне дослідження. Необхідність залучення вказаної обізнаної особи пояснюється важливим значенням виконуваних нею функцій, зокрема:

- при підготовці до відтворення ця особа допомагає вибрати умови експерименту, які найбільш адекватно відповідають обставинам вчиненого злочину;
- у процесі відтворення ставить обвинувачуваному уточнюючі запитання щодо обставин слідоутворення (наприклад, про напрямок і місце нанесення ударів потерпілому) або просить повторити ті чи інші дії, маніпуляції;
- допомагає слідчому правильно і точно зафіксувати у протоколі умови, хід і результати проведення експерименту;
- безпосередньо сприймає і аналізує дії обвинувачуваного, що сприяє ефективності подальшого проведення експерименту.

Наступним етапом тактичної операції є призначення і проведення експертизи, у якій центральним питанням є встановлення відповідності дій обвинувачуваного, які він

демонстрував при відтворенні, механізму утворення слідів, виявлених на місці злочину, тілі і одязі обвинувачуваного та інших об'єктах. На нашу думку, особливістю даної операції є участь у всіх слідчих діях (за необхідності і при допиті обвинувачуваного) одного й того ж фахівця, який виконує процесуальні функції експерта і спеціаліста. Переваги такої рекомендації очевидні і знаходять втілення в слідчій практиці. Фахівець, який провів експертне дослідження, визначив механізм утворення слідів, а потім спостерігав за діями обвинувачуваного при відтворенні обстановки і обставин події, скоріше, правильніше і більш ґрунтовно виявить відсутність або наявності відповідностей у свідченнях обвинувачуваного об'єктивно встановленим обставинам злочину.

Тактична операція «Встановлення виду і розміру спричиненої шкоди». Для відшкодування спричиненої шкоди, правильної кваліфікації діяння в ході досудового слідства важливо встановити розмір спричиненої шкоди. Для експертного дослідження, направленого на вирішення вказаного питання, необхідно провести цілий ряд організаційних заходів і слідчих дій. До них відносяться: виїмка, обшук з метою отримання або відшукування предметів і документів, освідчування потерпілого та ін. Розмір шкоди визначається шляхом проведення судово-медичної експертизи живих осіб (визначення шкоди здоров'ю), товарознавчої (матеріальні збитки), бухгалтерської (економічні втрати), психологічної (моральна шкода) експертиз.

Судові експертизи використовуються слідчим не тільки для перевірки показань обвинувачуваного, але й для вирішення питання про зміну кваліфікації злочину, уточнення кола обставин, що підлягають доведенню, у тому числі обставин, що справляють вплив на ступінь і характер відповідальності обвинувачуваного, характер і розмір заподіяного злочином збитку, а також для перевірки тих нових версій, які висуваються вже на наступних етапах розслідування.

Іноді експертиза призначається для вирішення питання про обрання запобіжного заходу, зокрема тоді, коли потрібно одержати дані про стан здоров'я особи, у відношенні якої вирішується питання про обрання запобіжного заходу. Для одержання таких даних призначається судово-психіатрична або судово-медична експертиза, і залежно від її результатів відносно особи застосовується один з передбачених законом запобіжних заходів. Так, якщо ек-

сперт установив, що конкретна особа вчинила злочин у стані неосудності, вона повинна піддатися примусовим заходам медичного характеру, а не такому запобіжному заходу, як взяття під варту. Якщо при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу до неповнолітнього виникає необхідність у визначенні його віку, а відповідні документи відсутні, призначається судово-медична експертиза (ст. 76 КПК України).

Особливості використання висновку експерта на наступному етапі розслідування визначаються тим, що в цей час слідчий має більше можливостей перевірити, оцінити й використати висновки експерта, зіставивши їх з іншими зібраними в справі доказами. Нарешті, на цьому етапі розслідування нерідко виникає необхідність у проведенні експертного дослідження для вирішення питань, пов'язаних із з'ясуванням причин і умов, що сприяли вчиненню злочину. Використання слідчим у роботі з виявлення й усунення причин і умов, що сприяли вчиненню конкретного злочину, спеціальних знань експерта може допомогти йому більш повно вказати в поданні, що виноситься згідно зі ст. 23¹ КПК України, обставини, усунення яких сприятиме попередженню і викорінюванню злочинних правопорушень. Так, при розслідуванні дорожньо-транспортної події судовою металознавчою експертизою було встановлено, що причиною виїзду причепа на зустрічну смугу руху стало руйнування петлі дишла, ремонт якого був проведений із грубими технологічними порушеннями.

На **заключному етапі** розслідування нерідко виникає необхідність у використанні результатів експертних досліджень для вирішення питань, пов'язаних із з'ясуванням причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів (ст. 23 КПК України), та усуненням цих причин і умов. Так, експертними установами за матеріалами судово-балістичних експертиз можуть бути дані рекомендації щодо упорядкування торгівлі вогнепальною зброєю і боеприпасами; щодо покращання зберігання зброї і боеприпасів; щодо встановлення контролю на підприємствах, який би виключав можливість виготовлення саморобної холодної і вогнепальної зброї, та ін. Зазначимо, що під час проведення експертизи експерт встановлює не причини злочину, а окремі факти, які стосуються умов, що сприяли його вчиненню. Тому висновки експерта не повинні виходити за межі його компетенції, оскільки питання про причини і умови, які сприяли вчиненню злочину, є правовим пи-

танням, що вирішується слідчим на основі даних, отриманих в результаті дослідження і оцінки всіх доказів, які є у справі. Отже, в цьому випадку мова може йти саме про використання слідчим висновків експерта у роботі з виявлення і усунення причин і умов, що сприяли вчиненню конкретного злочину, які можуть допомогти слідчому більш повно виявляти обставини, що сприяють попередженню і викорінюванню злочинності.

Питання для самоконтролю

1. Які фактичні підстави призначення судової експертизи?
2. Що є юридичними підставами призначення судової експертизи?
3. З яких етапів складається проведення судових експертиз?
4. В чому полягає підготовка та призначення слідчим судової експертизи?
5. Які права має обвинувачуваний (підозрюваний) при призначенні та після проведення експертизи?
6. З яких стадій складається судово-експертне дослідження?
7. Яка мета оцінки висновку експерта?
8. В чому полягає формальне (логіко-процесуальне) дослідження і оцінка висновку експерта?
9. Яка мета і способи спеціального дослідження і оцінки висновку експерта?
10. Які способи перевірки висновку експерта?
11. Які процесуальні наслідки дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта?
12. В яких документах відображаються результати дослідження, оцінки і перевірки висновку експерта?
13. Які типові помилки визначення ролі висновку експерта у встановленні обставин справи?
14. В чому сутність використання судових експертиз?
15. Які типові тактичні операції, що включають судово-експертне дослідження, проводяться на початковому етапі розслідування злочинів?
16. Які типові тактичні операції наступного етапу розслідування, що включають проведення судових експертиз?
17. Як використовуються судові експертизи на заключному етапі розслідування злочинів?

Рекомендована література

Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994р. № 4038-XII // Систематичне зібрання чинного законодавства України. – 2004. – № 9. – Ст. 109.

Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів. Додаток 4: Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України / Затв. наказом Міністерства юстиції України від 9 серпня 2005 № 86/5.

Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997р. // Систематичне зібрання чинного законодавства України. – 2004. – № 9. – Ст. 118.

Інструкція про призначення та проведення судових експертиз / Затв. наказом Міністерства юстиції України від 8.10.1998р. №53/5 (із змінами і доповненнями) // Систематичне зібрання чинного законодавства України. – 2006. – № 3. – Ст. 1945.

Настанова про діяльність експертно-криміналістичної служби Міністерства внутрішніх справ України / Затв. наказом Міністерства внутрішніх справ від 30.08.1999р. №682 (зі змінами).

Інструкція про проведення судово-медичної експертизи / Затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України №6 від 17.01.1995р. // Право і практика. – 2003. – №12. – С. 87–93.

Порядок проведення судово-психіатричної експертизи / Затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 8.10. 2001р. № 397 // Судові експертизи в Україні. – К., 2002. – С. 308.

Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. – М., 2006.

Зинин А. М., Майлис Н. П. Судебная экспертиза: Учебник. – М., 2002.

Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій: Навч. посіб. – К., 2007.

Криминалистическая экспертиза: возникновение, становление и тенденции развития. – М., 1994.

Назначение и производство судебных экспертиз: Пособие для следователей, судей и экспертов. – М., 1988.

Орлов Ю. К. Заключение эксперта по уголовным делам. – М., 1995.

Орлов Ю. К. Формы выводов в заключении эксперта. – М., 1981.

Основы судебной экспертизы. Часть I. Общая теория. – М., 1997.

Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. – М., 1996.

Сахнова Т. В. Судебная экспертиза. – М., 1999.

Современные возможности судебной экспертизы: Метод. пособие для экспертов, следователей и судей. – М., 2000.

Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. – М., 1980.

Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: Учебно-практ. пособие. – Х., 2005.

Энциклопедия судебной экспертизы / Под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М., 1999.

Навчальне видання

Щербаковський Михайло Григорович

Судова експертологія

Навчальний посібник

Літературний редактор Г. Я. Ступницька
Комп'ютерна верстка Ю. І. Гекової

Підп. до друку 14.04.2008. Формат 60х84 $\frac{1}{16}$ Друк різнограф. Папір
офсет. Ум.-друк. арк 11,4. Обл.-вид. 9,96 арк. Наклад 350 прим. Зам. 6

Видавництво
Харківського національного університету внутрішніх справ
61080, Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27

Свідцтво про Державну реєстрацію ДК № 3087 від 22.01.2008 р.